અમદાવાદ.

"ગુજરાત ગેઝેટ પ્રેસમા" ઠક્કર. ચેતરામ હરિલાલે છાપ્યું

अनुक्रमणिका.

ઉપોદ્ઘાત. પૃષ્ઠ ૧—૧૦
મુગલ રાજ્યની સ્થાપના વેળા ભરતખંડની અવસ્થા —બાબર —હુમાયુ
પ્રકરણ ૧ લુ. પૃષ્ઠ ૧૦—૧૫
અકબરનો જન્મ —બાલ્યાવસ્થામા હુમાયુનો ઇતિહાસ —હિંદ ઉપર સ્વારી અને ફતેહ —હુમાયુ મૃત્યુ
પ્રકરણ ૨ જુ. પૃષ્ઠ ૧૫—૨૭
બેહેરામખાનનો કારભાર
પ્રકરણ ૩ જુ પૃષ્ઠ ૨૭—૪૩
બેહેરામખાનનો બળવો અને પરાજય —ઇલાહી વર્ષ નવમા લગીનો હેવાલ —માળવા, ખાનદેશ, ચુનારગઢ, વગેરેપર સ્વારીઓ, અને અમલદારોના બંડ —યુદ્ધમા પકડાયેલા બંધીવાનને ગુલામ કરવાની મના —જાત્રાળુ કરની માફી —જજીઆવેરાની માફી
પ્રકરણ ૪ થુ પૃષ્ઠ ૪૩—૫૮.
૧૦ મુ વરસ —હાથીનો શિકાર —આગ્રાગઢ —અલીકુલી, ખાન જમાન, વગેરે ઉઝબેક સરદારોના બંડ —૧૧ મુ વરસ —આસફખાનનું બંડ —મણુવના મીરજા હકીમની લાહોરપર ચઢાઈ —મીરજાનો બળવો —૧૨ મુ વરસ —ખાનજમાનનો છેલ્લો બળવો અને નાશ —કુરૂક્ષેત્રમા જોગી અને સન્યાસી લોકનુ યુદ્ધ —ચિતોડગઢનો ઘેરો —૧૩ મુ વરસ —વાઘનો શિકાર —રણથંભોરપર સ્વારી —૧૪ મુ વરસ —ફતેપુર —કાલિંજરનો રાજા —સલીમનો જન્મ —૧૫ મુ વરસ —મારવાડ અને વાંકાનેરનાં મહારાજોનું તાબે થવુ —ગધેડાનો શિકાર —૧૬ મુ વરસ —ટાટા ઉપર સ્વારી
પ્રકરણ ૫ મું પૃષ્ઠ ૫૮—૭૩.
ઇલાહી વર્ષ ૧૭ મુ તથા ૧૮ મુ —ગૂજરાત વિજય —બંડખોર મીરજાઓનો નાશ —નગરકોટ ઉપર સ્વારી —રાજા બીરબલ —ગૂજરાતમા બળવો —એકુતોનુ રક્ષણ
પ્રકરણ ૬ ઠું પૃષ્ઠ ૭૩—૯૩.
૧૯ મા વર્ષથી ૨૯ મા વર્ષ સુધી —બહાર અને બંગાળાનો

વિજય.—રાણા પ્રતાપનું બંડ.—બીજાં બંડ તથા પરચૂરણ—ધર્મચર્ચા.—વસ્તિપત્રક.—કેટલાક કરની માફી—બંગાળા અને બહારમાં ફરીને બંડ.—મીરજાં હકીમની સ્વારી.—સતીનો અટકાવ.—મહાભારતનું ભાષાંતર.—ગુજરાતમાં બળવો.

પ્રકરણ ૭ મું. પૃષ્ઠ ૯૩—૧૦૫.

અકબરશાહના ધર્મ સબંધી ફેરફાર.—ફૈઝી, અબુલ ફઝલ, બીરબલાદિ અકબરના મિત્રો.—દારૂ પીવાની મનાઇ, વગેરે.—સલીમનું લગ્ન.—બંગાળાના બંડની સમાપ્તિ.

પ્રકરણ ૮ મું પૃષ્ઠ ૧૦૬—૧૧૭.

૩૦ મા વર્ષથી ૩૭ મા વર્ષ સુધી—મીરજાં હકીમનું મરણ—કાશ્મીર દેશ જીતી લીધો.—રોશનીઆ અને યુસુફઝાઇ પઠાણો સાથે ઝગડો ને તેમાં બીરબલનું મરણ—સિંધદેશને વશ કર્યો.—રાજા ટોડરમલ અને રાજા ભગવાનદાસનાં મૃત્યુ, વગેરે પરચૂરણ.

પ્રકરણ ૯ મું. પૃષ્ઠ. ૧૧૭—૧૩૫.

૩૮ મા વર્ષથી ૫૦ મા વર્ષ સુધી.-દક્ષિણ દેશપર સ્વારી-ચાંદબીબીની બહાદુરી,—દુકાળ—દક્ષિણનાં રાજ્યો જોડે ફરીને વિગ્રહ.—અહમદનગરનો બીજો ઘેરો અને જય.—ખાનદેશને ખાલસા કર્યો—સલીમનું બંડ.—અબુલ ફઝલનું ખૂન—પરચૂરણ—સલીમની બદચાલ.-અકબરની માનું મરણ.-દાનિયાલનું મરણ.-અકબરશાહનું મૃત્યુ.

પ્રકરણ ૧૦મું. પૃષ્ઠ ૧૩૫—૧૬૩.

અકબરની રાજનિતિ.—પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની રૈયતને છૂટ.—ધર્મ સબંધી વિચારમાં ફેરફાર.— વિદ્યાને ઉત્તેજન.– ધર્મ વિષે સંવાદ.—કેટલાક મુસલમાની રિવાજની અને હિંદુ વેહેમોની મનાઇ.—હિંદુઓપર કૃપા.—મુસલમાનોની ઇતરાજી.—અકબરનો નવો ધર્મ પસર્યો નહિ.—વસુલાતની પદ્ધતિ.—સુબા કે ઇલાકા —ફોજમાં સુધારો,—મેહેલખાતુ અને દરબાર.—પ્રજામત પૂછવાનો ચાલ પાડ્યો નહિ.

अकबर चरित्र

उपोद्घात.

મુગલ રાજ્યની સ્થાપના વેળા ભરતખંડની અવસ્થા.

બાબર.—હુમાયું.

અકબરના દાદા બાબરે આવી દિલ્હીનું રાજ્ય જીત્યુ તે વેળા, તથા બાબર અને હુમાયુના સમયમાં, હિંદના રાજ્યો અને હિંદની પ્રજા કેવી દુર્દશાને પામ્યા હતાં તે જાણ્યા વિના, અકબરના અમલની ખૂબી સમજાય નહિ. ઇસ્વી સનના આઠમા સૈકાને આરંભે મુસલમાનોએ આરબી સમુદ્રની વાટે આવી, સિંધ દેશ જીતી લીધો; પરંતુ ચાળીસેક વરશ જ તે દેશ તેમને કબજે રહ્યો. ત્યારપછી રજપૂતોએ તેમને મારી કાઢયા. અગીઆરમા સૈકાના પેહેલા ભાગમાં ગીજનીના સુલતાન મહમુદે ભરતખંડપર ઘણીક સ્વારીઓ કરીને ઘણા પ્રાંતો લૂટ્યા, દેવલો તોડ્યા, મૂર્તિઓ ખંડન કરી, લાખો માણસને હણ્યા, અને લાખોને ઝાલી ગુલામ કરી વેચ્યા, પરંતુ તેના સ્થાયી અમલની મર્યાદા માત્ર પંજાબ સૂધી હતી, તેથી તે હિંદનો પાદશાહ ગણાતો નથી. ત્યારકેડે લગભગ ૨૦૦ વરસ સુધી એટલે શાહાબુદ્દીન મહમદ ઘોરીના વખત લગી, મુસલમાનોએ ધન હરણ કરવાને હિંદના પ્રાંતોપર સ્વારીઓ કરી; પણ લશ્કરી થાણા બેસાડી સ્થાયી રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કોઇએ કર્યો નહિ. ઘોરી શાહે ઘણીક સ્વારીઓ કરી, તેમાં પ્રથમ પરાજય પામી તેને પાછા જવું પડયું. પણ તે ઘણો દૃઢ ને આગ્રહી હતો. હારથી નાઉમેદ ન થતાં ફરી ફરીને વધારે ફોજ લઈ આવવા લાગ્યો, ને અંતે ફતેહ પામ્યો. દિલ્હીના શૂરા મહારાજા પૃથુરાજને હરાવીને તથા હણીને તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું; અને પછી તેની પાડોશમાના બીજા કેટલાક રાજ્યો જીતી, ત્યા લશ્કરી થાણાં બેસાડ્યા, દિલ્હીમાં તેણે કુતુબુદ્દીન નામે સેનાપતિને મૂક્યો હતો તેણે, પાદશાહ કાબુલમા મરણ પામ્યો તેવારે સુલતાન પદ ધારણ કરી સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા માંડ્યો. એના વખતથી હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોનો આરંભ થયો ગણાય.

એ કુતુબુદ્દીનના અને તેની પાછળ તેની ગાદીએ બેસનાર પાદશાહો- એ બીજા મુસલમાન હાકેમોને તથા દેશી રાજ્યોને છતી દિલ્હીની પાદશાહીનો વિસ્તાર વધાર્યો કુતુબુદ્દીનના વખતથી હિંદની પ્રજાની કમબખ્તીનો આરંભ થયો ઇસ્વી સન ૧૧૯૩ મા નારાયણના યુદ્ધમા અફગાન એટલે પઠાણ સેના જય પામી ત્યારથી કુતુબુદ્દીન અમલ કરવા લાગ્યો સન ૧૫૨૬ મા બાબરે પાણીપતના રણમા ઇબ્રાહીમ લોદીનો પરાભવ કર્યા ત્યારસૂધી એ રાજ્ય ભિન્ન ભિન્ન મુસલમાન વશને હાથ રહ્યુ એ ૩૩૩ વર્ષો હિંદુ રાજા અને પ્રજાને મહા વિપત્તિનો કાળ હતો ઘણાખરા દેશી રાજ્યો પાયમાલ થઈ ગયા, અને લોક મહા દુ ખ અને સતાપ પામ્યા આ મોટી આફતના સમયનો હેવાલ કોઈ હિંદુ ગ્રથમાથી જડતો નથી, અને મુસલમાની પુસ્તકોમા લખ્યો છે તે મુસલમાન અધિપતિઓને અતિ લાજ લગાડે છે એ મુદતમા તેમણે બે મુખ્ય હેતુ પાર પાડવાનો પ્રયત્ન લાગલાગટ કર્યો, ૧ હિંદુ રાજ્યોને છતી લેવાનો અને ૨, હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવાનો પહેલી બાબતમા તેઓ ફતેહ પામ્યા, પણ બીજીમા તેમનો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ ગયો ભરતખડના લોકને વગળી મુસલમાન કરવાની કોશિશમા ધર્માંધ થઈ, તેમણે લાખો હિંદુના પ્રાણ લીધા, દેવળો તો ડ્યા, મૂર્તિઓ ભાગી, તીર્થો અભડાવ્યા, તથાપિ તેમની મતલબ હાસલ થઈ નહિ પ્રત્યેક પ્રાતના લોક પોતાના પૂર્વજોના ધર્મને પ્રેમથી વળગી રહ્યા, અને સત્તાઈના હુકમ, તિરસ્કાર, મરણનો તથા લૂટનો ભય, અને જુઠ્ઠા વેરાનો ભારે ત્રાસ છતા, હિંદુઓ પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરતા રહ્યા પ્રથમની પ્રત્યેક કારકીર્દીમા મૂર્તિપૂજક ધર્મનો અને કાફરોનો જડમૂળથી નાશ કરવાને સ્વારીઓ કરવામા આવતી એ અર્થે જગલીપણે કરેલી હજારો હિંદુની કતલનો અને હજારોને ગુલામ કર્યાનો હેવાલ મુસલમાની ગ્રથોમા બડાઈ સાથે લખેલો છે વખતે કોઈ દાના અને મોટા દીલનો પાદશાહ રેહેમ નજરનો તો તેની પછી થનાર અધિપતિ બમણો કેર કરતો, મુસલમાની અદાલતમા હિંદના લગ્ન વિષેના, વારસા સબધીના, તથા બીજા જૂના ધારા માન્ય કરવામા આવતા નહિ એ બાબતમા

ન્યાતના બદ્દોબસ્તે કરીને લોકનુ રક્ષણ થતુ વેરા ઉઘરાવનારા અને હિસાબ રાખનારા મહેતા, સરકારી કાગળ લખનારા અને નોંધનારા નવીસન્દા, વગેરેની નીચામા નીચી હલકી પાયરીની નોકરીઓ હિંદુને આપતા, પરતુ ઊંચી પદવીની સરકારી નોકરી તેમને આપવામા આવતી નહિ દેશની ખેતીવાડી અને દેશના વેપારની માઠી દશા થઈ હતી મુગલાઈ અમલ બેઠો તેવારે પ્રજા એવી દુર્દશામા હતી

તૈમૂર નામે મોટા તાતાર એટલે તુર્કવિજયી પાદશાહની ઓલાદમા બાબર છઠ્ઠો હતો બાબરના પરદાદાનો પરદાદો તૈમૂર હતો તૈમૂરના વિશાળ રાજ્યના ભાગ થયા હતા, તેમાંનો એક ભાગ બાબરના દાદા અબુસૈયદને કબજે હતો બાબરના બાપનુ નામ ઉમરશેખ મીરઝા હતુ અબુસૈયદે ખુરાસાન, બલ્ખ એશિયાઈ તુર્કસ્તાન, વગેરે મધ્ય એશિયાના ઘણાક દેશો જીતી લીધા હતા તેનો કાળ થયો તેવારે તેનો મુલક તેના પુત્રોમા વેહેંચાઈ ગયો એ કુવરોમા ઉમરશેખ મીરઝા ત્રીજો હતો, અને તેને ભાગે ફરગાના નામે તુર્કસ્તાનનો નાનો પણ રસાળ પ્રાત આવ્યો ત્યા સને ૧૪૮૩ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૪ મી તારીખે બાબરનો જન્મ થયો તેની મા ચંગીસખાનના કુળની મુગલાણી હતી બાપ તુર્ક હોવાથી બાબરને પણ તુર્ક ગણવો જોઈએ વળી તેની માની જાતના લોકને તે ધિક્કારતો એમ છતા એને અને એના વશજોને હિંદમા મુગલ ગણ્યા છે, એનુ કારણ એ હતુ કે એના રાજ્યની સ્થાપના થયાની પૂર્વે અફગાનિસ્તાનની વાટે મુગલો વારે વારે સ્વારીઓ કરતા, તેથી તે રસ્તે અહીં આવનારા સર્વેને હિંદના લોક મુગલ કેહેવા લાગ્યા આ ભૂલ ભાગવાનો પ્રયત્ન નહિ કરતા બાબરે અને તેના વશજોએ નામ કબૂલ રાખ્યુ

બાબર બાર વરસનો થયો તેવારે તેના પિતાનું મૃત્યુ થયુ બાબર શબ્દનો અર્થ તુર્કી બોલીમા વાઘ છે એનુ નામ જહીરુદ્દીન મેહમદ હતુ ઉપનામ પ્રમાણે બહાદુરીમા તે ખરેખરો વાઘ હતો બાર વરસની નાની ઉમ્મરે તે બાપની ગાદીનો ધણી થયો તેવારે એનુ નાનકડુ રાજ્ય અનેક બળવાન શત્રુઓથી ઘેરાયલુ હતુ એમાના ઘણાખરા તેના કાકા અને પિતરાઈ હતા વળી ઉસબેક લો-

આખુ તુર્કસ્તાન છતી લેવાની તૈયારી કરતા હતા. બાબરનો સ્વભાવ તેના બાપની પેઠે, ઉદાર, ભલો, અને નિરાતે બેસી રહેવું ગમે નહિ એવો ચચળ હતો એને સ્વભાવથી વિદ્યા ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. તૈમૂરની ઓલાદના શાહજાદા મહા લડાલડીમા મચ્યા રહેતા તોપણ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. બાબરને પણ તેના બાપે ભણાવ્યો હતો મોટપણે વિદ્યામા વધારો કરેલો જણાય છે, કેમકે તેણે પોતાનું જીવનચરિત્ર મોગી છટાથી લખ્યું છે એ બહુ વખણાય છે, અને દુનિયાના એ પ્રકારના ઉત્તમ ગ્રથોમા તેની ગણના થાય છે. એ પુસ્તકમા તેણે લખ્યુ છે કે બાર વરસની ઉમ્મરે તે પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને યુદ્ધે ચઢ્યો, ને તેમા જય મળવાથી તેનો લોભ વધ્યો, તેથી શત્રુના રાજ્યો છતી લેવા લાગ્યો પદર વરસનો થયો તેવારે તેના પરાક્રમી પૂર્વજ તૈમૂરના પાટનગર સમરકદનો તે ધણી થયો સમરકદ છતવાપર લાગેલો હતો તેનામા તેના મૂળરાજ્ય ફેરઘાનામા બળવો થયો, અને તેની પડતી થવા લાગી વળી થોડા વખત પછી પાછી ચઢતી થઈ. એમ ચઢતી પડતી વારાફરતી ત્યાર પછીના આઠ વરસ લગી થયા કીધી એક વખતે તો બધુ ખોઈ તેને પર્વતોમા ભરાઈ બેસવું પડ્યું. તુર્કસ્તાનમાં ફતેહ પામવાની આશા રહી નહિ, તેવારે તે કાબુલ ભણી વળ્યો ત્યા તેના પિતરાઈ ભાઈનો અમલ હતો, તેને તેના વજીરે મારી કાઢ્યો હતો બાબરે સને ૧૫૦૪ મા જઈ કાબુલ વશ કર્યું અહિ તેને ઘણીક લડાઈ લડવી પડી તેમાથી નવરો પડતા કેટલીક સ્વારીઓ તેણે તુર્કસ્તાનપર કરી, પણ તેમા તેને ટકાઉ જય મળ્યો નહિ ત્યારે તેણે ભરતખડપર નજર કરી દિલ્હીની પાદશાહી એ વેળા દુર્દશામા હતી ઈબ્રાહીમ લોદી પાદશાહ હતો, તે જુલમી અને નબળો હતો પ્રાતોના હાકેમ સ્વતત્ર થઈ ગયા હતા, બખેડા થતા, અને રાજ્ય અવ્યવસ્થામા હતુ દોલતખાન લોદી પજાબનો સૂબેદાર હતો, તેણે ફરી બાબરને એ સઘળી હકીકત જણાવીને હિદની પાદશાહી છતી લેવાની સૂચના કરી તૈમૂરની તરફથી પોતાને દિલ્હીનો પાદશાહ થવાનો હક છે એવુ માની, તેણે કેટલીક સ્વારીઓ કરી, તેમાની

છેવટે તે વશ પામ્યો ઈ સ ૧૫૨૬ મા તે દિલ્હીપર ચડ્યો ૧૯ મી અપરેલે પાણીપતના રણમા બાબરની અને ઈબ્રાહીમ લોદીની સેના વચ્ચે સગ્રામ થયો, તેમા લોદીની સેના હારી, અને તે રણમા પડ્યો વડા શાહજાદા હુમાયુને આગ્રા લેવા મોકલી, બાબરે ૫ મે તા૦ ૧૦ મીએ ગેઝ દિલ્હીમા પ્રવેશ કરી ત્યા પોતાની આણ વર્તાવી એ દિવસથી મુગલાઈ રાજ્યનો પ્રારભ થયો

બાબરે અને તેની ફોજે ધાર્યું જેવુ સેહેલુ કામ અહિ નહતુ તેમના સમજવામા એમ હતુ કે ઈબ્રાહીમને જીત્યાથી હિદની આખી પાદશાહી હાથ આવશે, પણ એ તેમની ભૂલ હતી દિલ્હીની વાયવ્ય કોણમા દિલ્હી અને પજાબની વચ્ચે આવેલા સાકડા પ્રદેશ ઉપર માત્ર મૈયત સુલતાનનો હુકમ મનાતો પૂર્વ અને દક્ષિણે આવેલા બાકીના પ્રાતો બડખોર હાકેમોને હાથ હતા, તેઓને યુદ્ધ કરી જીતવાનુ હતુ એથી લશ્કર નાઉમેદ થયુ અને સખત તાપથી અકળાયુ એ જોઈ મોટા રાજ્યના અમીર ઉમરાવોને આશા થઈ કે તૈમૂરની પેઠે બાબર ધન લેઈ પાછો જશે પણ બાબર તો રાજ્ય સ્થાપી ઘર માડી હિદમા જ રેહેવા આવ્યો હતો તેણે પોતાના જોદ્ધાને બોધ કર્યો તે પાર પડ્યો પછી ઘણાક બગવાખોર સુબેદારોને તેણે વશ કર્યા, અને શાહજાદા હુમાયુએ ચાર માસમા જવાનપુરનો સૂબો તથા બહાર અને બગાળાનો ઘણોક ભાગ જીત્યો મોટી પાદશાહી લૂલી થઈ જવાથી રાજસ્થાનના રજપૂત રાજાઓ જોરપર આવ્યા હતા બાબરને હિદનો પાદશાહ માનવાની ના કહી, તેઓ ચિતોડના રાણા સગની આગેવાની તળે દિલ્હી ભણી મોટુ સૈન્ય લેઇને લડવા આવ્યા સિક્રી આગળ બાબરે તેમને અટકાવ્યા અહિ બાબરની સ્થિતિ ઘણી ધાસ્તી ભરેલી હતી તેની ફોજમા મોટા રાજ્યના સ્વાર બળ્યા હતા, તેમાના ઘણાક રાણા સગને જઇ મળ્યા અને ઘણાક ચાલતા થયા રાણો મોટો શૂરવીર, યુદ્ધમા કુશળ, અને કમાયતો સરદાર હતો, અને રાજપુતો સ્વદેશના અને સ્વધર્મના રક્ષણને અર્થે મરણિયા થઇ ઉશ્કેરાયા હતા કાબુલના એક મુસલમાન જોશીએ બાબરને હારવાનુ ભવિષ્ય વર્તું હતુ બાબરે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી દારૂ નપીવાની અને દાઢી વધારવાની પ્ર

કરી આટલાથી ન અટકતા તેણે પોતાની ફોજના સરદારોને બોલાવી તેમને પાનો ચઢે એવું ભાષણ કર્યું એથી ઉમરેરાઇ તેઓ મરણિયા થઈ ઝપલાવવાને તૈયાર થયા રણમા લશ્કરને ઉભુ રાખી સિપાહીઓને હિમત આપવાને તેઓમા બાબર ફર્યો અને પોતાના મનની દ્દઢતા તેમનામા જગાડી સગ્રામ ઘણાજ જોશથી ચાલ્યો રજપૂતોની બહાદૂરી જોઇ બાબર અચરજ પામ્યો પણ અંતે તુર્કી જોદ્ધા જીત્યા, રજપૂતો રણ છુટી નાઠા, અને રાજસ્થાને બાબરનુ ઉપરીપણુ સ્વીકાર્યું અહિથી પરવારી બાબરે કેટલાક મુસલમાન સરદારોને વશ કર્યા. આ મોટો જય કરીને તે આગ્રે ગયો ઘણા શ્રમથી અને ઉનાળાના તાપથી તેની તબીઅત બગડી, તે જાણી હુમાયુ તેની પાસે આવ્યો પણ પિતાની ચાકરી કરવા ન પામતા પોતે એટલો માંદો પડયો કે હકીમોએ તેની આશા મૂકી આ લોકમા એવો વેહેમ ચાલતો હતો કે મરવા પડેલા માણસને બદલે બીજો આદમી પોતાનો જીવ આપવા કબુલ કરે તો મરવા પડેલો જીવે બાબરે આ વેહેમને આધીન થઇ પોતાના દીકરાને ઉગારવાની ઇચ્છા કરી. ઉમરાવોએ તેને વાર્યો, પણ તેમનુ કહેવુ ન માનતા તેણે હુમાયુના ખાટલાની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, ફેરા ફરતા તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી માગ્યુ કે "હે પ્રભુ ! આ પુત્રને ઉગાર, એનો મદવાડ મને આપ, અને એને બદલે મારો પ્રાણ લે" કેટલાક વખત સુધી શાંત રહી તે બોલી ઉઠયો કે "રોગ મેં લીધો મેં લીધો !" દારૂના વ્યસનથી અને હિંદના તાપથી તેનુ શરીર નબળુ પડી જઈ તે મદવાડ ભોગવતો હતો તેવામા આ ક્રિયાથી તેના મનપર એટલી અસર થઇ કે રોગ વધી તે ખાટલે પડયો, અને ૧૫૩૦ ના ડિસેંબર માસની ૨૬ મી તારીખે તેણે દેહ છોડયો સુતા પેહે ॥ તેણે આજ્ઞા આપી હતી તે પ્રમાણે તેના શબને કાબુલ લેઇ જઈ દાટયુ. ત્યા તેની કબર અદ્યાપિ પૂજાય છે બાબરનો સ્વભાવ અને તેની બુદ્ધિ વખણાય છે વખતે ક્રૂરતા કરતો પણ સામાન્ય રીતે તે ઉદાર મનનો, રસીલો, દ્દઢ, શૂરો, અને આગ્રહી હતો

હુમાયુ માન્ને થયો અને તેના બાપની ગાદીએ બેઠો એનો

જન્મ કાબુલમા ઈ સ ૧૫૦૯ મા થયો હતો અને એનુ પૂરૂ નામ નાસરૂદ્દીન મહમદ હુમાયુ હતુ એને ત્રણ ભાઈ હતા—કામરાન, હિંદાલ અને મીરજા અસ્કરી મરતી વેળા બાબરે એ ત્રણને કાંઈક મુલક આપવાને કહ્યુ હતુ કામરાનને તેના બાપે કાબુલ અને કંદહારનો હાકેમ નીમ્યો હતો તેથી તે પ્રાંત તેને કબજે હતા એમા પંજાબ ઉમેરી હુમાયુએ તેને મતોષ્યો અફ્ગાનિસ્તાન અને પંજાબ ગયાથી હુમાયુની સત્તા લૂલી થઇ તે એક પોતાને કબજે રાખવાની તેની ઇચ્છા હતી, પણ તેમ કરવામા તેનુ ફાવે તેવુ ન હતુ હુમાયુની પાસે જબરૂ લશ્કર હતુ, પણ તેના ઉમેરો કરવાનો તથા મરણ પામે તે જોદ્ધાને ઠામે નવા આણવાનો લાગ એ પ્રાંતો જવાથી તેને હાથ રહ્યો નહિ હિંદના મુસલમાન સિપાઇ ભાડુતીઆ થઈ ગયા હતા અને ભરોસો રાખવા જોગ ન હતા યુદ્ધ કળામા બાબરના જેવો ચતુર હુમાયુ ન હતો હિંદાલને શંભલ પ્રાંત અને મીરજા અસ્કરીને મેવાડનો ઉત્તર ભાગ આપ્યો આ પાદશાહનો અમલ બેસતા બુંદેલખંડના રજપૂત રાજાએ બળવો કર્યો દિલ્હીના પાદશાહો જોડે રજપૂતો વારંવાર ટક્કર લેતા એ દેશની રાજધાની કલિંજરને મુસલમાનો વારંવાર ઘેરતા અને રજપૂતો અતિ શૂર હોવાથી તેનો બચાવ કરતા હુમાયુ એ લોકને જીતતા ગયો, એટલે બંગાળામા મહ-મ્મદ અને બાબુન નામે અફગાન હાકેમોએ બંડ કર્યુ પાદશાહે તેમને જીત્યા એટલે ચુનારગઢના સેરખાએ બળવો કર્યો તે કિલ્લો તેને આ-પવો પડ્યો હુમાયુએ તેની જોડે સલાહ કરી આ કામથી તે પરવાર્યો, એટલે ગૂજરાતના પાદશાહ બહાદુરશાહ ઉપર તેને ચઢવાની જરૂર પડી, કેમકે તેના શત્રુને મદદ આપી બહાદુર સામો થયો ગૂજરાતના પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે વેળા તેના પર ચઢાઈ કરવાનો સારો જોગ હતો પણ તેમ કર્યાથી કાફરોને આશ્રય મળે માટે હુમાયુએ તેમ કર્યુ નહિ ઈ સ ૧૫૩૪ મા મંદસોરમા બહાદુર મોગલોના લશ્કર સામે ઠાણુંમા હતો ત્યા જઈ હુમાયુએ તેને ઘેર્યો, અને તેની ખોરાકીનો રસ્તો બંધ પાડી પછી બીજે વરસે ગુજરાતમા હુમાયુએ તેનો પરાજય કર્યો બહાદુર નાસી ગુજરાતમા આવ્યો અને ત્યા

બરાઈ બેરો હુમાયુએ તેના રાજ્યનો કબજો લીધો માન આપાનેર-
નો ગઢની સામો થયો હુમાયુએ તેને ઘેર્યા, અને કોટમા લોઢાની
મેખો ખોશી તેપર ચઢી ગઢ છતયો એ વેળા બગાળામા ગેરખાએ
સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની કોશીશ કરવા માંડી બીજા અફસરોને
ગૂજરાત સોપી હુમાયુ તેની પૂઠે ગયો સને ૧૫૩૭ સુનાગઢ છતી
ચક્રગલી આગળ ગગા ઉતરી પાદશાહ બગાળામા પેઠો ત્યાનું ગૌડ
નગર છત્યુ, પણ શેરખા તેને હાથ આવ્યો નહિ યુદ્ધ કોશ થમા તે
હુમાયુથી ચઢીઆતો હતો તેણે તેને જાણી જોઇને ગગા પાર આવવા
દીધો ને પોતે ત્યાથી દૂર રહ્યો હવે ગગામા પૂર આવ્યુ ને પાદશા
હને ગોડ આગળ ચોમાસુ ગાળવુ પડ્યુ દસેરા પછી તે આગળ
વધવા લાગ્યો તેવારે માનમ પડ્યુ કે શેરખા ઉત્તરે તેની અને દિ-
લ્હીની વચ્ચે ઘૂમી તેની ખોળખોળ આવતી અટકાવે છે એ જોઈ
પાદશાહે પોતાની ફોજના કેટલાક ભાગને ઉત્તર ભણી મોકલ્યો પણ
શેરખાએ તેને મોઘીર આગળ હરાવ્યો ત્યાર પછી શેરખાએ આગળ
આવી તેનો માર્ગ રોક્યો એકદમ તેના ઉપર હુમલો ન કરતા હુમાયું
બે માસ પોતાની છાવણીમા પડી રહ્યો, તેથી શેરખાને પોતાની છાવ
ણીના મોરચા બાધવાનો સમય મળ્યો ત્યા ૧૫૩૯ ના જૂનની ૧૫મી
તારીખે રાતમા બહાર આવી, તેણે સગ્રામ કરવાની ગોઠવણ કરી, ને
પ્રાત કાળે પાદશાહી લશ્કરપર હલ્લા કરી નદીપાર ઉતરવાને હુમા
યુએ હોડીઓનો પૂલ બનાવવા માડ્યા હતો તે પૂરો થયો ન હતો,
ને શેરખાનો હુમલો એવો જબરો હતો કે પાદશાહી ફોજની ખરાબી
થઈ હુમાયુએ પોતાનો ઘોડો નદીમા નાખ્યો, અને ઘોડો અને સ્વાર
બને ડૂબવાની તૈયારીમા હતા તેવામા કોઈ ભીસ્તીએ વાયુ મશકવડે
સાહેબને ઉગાર્યો તેના ઉત્તમ કમાયના જોદ્ધા માર્યા ગયા અને તેની
બેગમ દુશ્મનને હાથ પકડાઈ પણ શેરખાએ તેણીને આબરૂસર આગ્રે
મોકલી હુમાયુ પણ સહીસલામત આગ્રે પોહોચ્યો ત્યા તેણે સર્વ
અવ્યવસ્થા જોઈ પરાજયથી અને લશ્કરના નાશથી તેનુ વજન ઘટી
ગયુ હિદાલ તેનું રાજ્ય લેવાને કાવતર્ક કરતો હતો, કામરાન
કાબુલથી આવ્યો હતો, પણ તેનાપર પણ વિશ્વાસ રખાય એવુ ન

હતું પરંતુ રોગ્ખાનું બળ જોઈ તેઓએ માહોમાહનો અણુમાન માંડી વાળ્યો, અને યુદ્ધને માટે મજ્જ થયા ઉતાવળે તેમના ઉપર ચઢી ન આવતા શેરખા પોતાના રાજ્યની બાકી ગોઠવણ કરવામા પડ્યો તેની રાહ જોતા થાકી ૧૫૪૦ ના અપ્રેલ માસમા હુમાયુ, હિંદાલ અને અસ્કરી તેની ભણી ગયા, ને કામરાન લાહોર ગયો ૧૬ મા મેએ કનોજ આગળ ગંગાને કાંઠે શેરખાએ હુમલો કરી તેને હરાવ્યો ત્યાના પૂલ ઉપર અને નદીમા મુગલ સૈન્ય નાઠું ને ઘણખરૂ માર્યું ગયું હુમાયુ પડે મુશ્કેલીથી બચ્યો. તેનો ઘોડો ધવાણો ને ત્યાર એક નોકરે તેને હાથીપર બેસાડી નદી ઉપર આણ્યો હાથી નદી તરી ગયો, પણ સામો કાંઠો એવો હતો કે હાથીથી તેપર ચઢાતુ નહિ તેના બે સિપાઈએ એ જોઇ પોતાના માથાની પાઘડીઓને ગાંઠ બાંધી નીચનો છેડો પાદશાહને હાથે પોહોંચાડ્યો, ને તેવડે તેને ખેંચી લીધો અહિં તેને હિંદાલ અને અસ્કરી આવી મળ્યા, ત્રણે ભાઈ નાસતા આગ્રે આવ્યા ત્યાનો ખજાનો તથા જે થોડી ફોજ રહી હતી તે લેઈ તેઓ લાહોર ગયા, પણ કામરાને તેમને આશ્રય આપ્યો નહિ પંજાબ પ્રાંત શેરખાને આપી તે મુલ્તાન જતો રહ્યો હુમાયુ સિંધ ભણી વળ્યો તે દેશ એ વેળા હુસેન આર્ઘુન નામે હાકેમને કબજે હતો હુમાયુએ તેને પોતાના પક્ષમા લેવાની મેહેનત કરી તે વ્યર્થ ગઈ એ હાકેમે પાદશાહને જેવુતેવુ માન આપ્યુ પણ પછી સામો થઈ તેને સિંધમાથી જવાની જરૂર પાડી કમનસીબ પાદશાહ હવે સિંધના રણની વાટે જોધપુરના માલદેવ રાજાને શરણે જવા નીકળ્યો રણમા ભૂખ તરસથી તે અને તેની નાની ફોજ મહા પીડા પામ્યા અતિ દુખ વેઠી જોધપુર પોહોંચ્યો ત્યારે ત્યાના રાજાએ મદદ આપવાની ના કહી પાછો કાઢ્યા આ મેં તેજ વાટે તે બિચારો પાછો જવા નીકળ્યો તાપ પુષ્કળ પડતો હતો અને ઝાડ વગરના રેતીના રણમા તેના દુખનો પાર ન હતો કોઇ ઠેકાણે ઉંડા કૂવા આવે ત્યા થોડાં ઝુંપડા બાંધી કંઈક અગના અને જબરા લડવૈયા લૂંગરા રહેતા હતા તેઓ પાણી કાઢવા દે નહિ તેમની જોડે જુદ્ધ રહેતું પડતુ અને વખતે હાર ખાઈ ભૂખ્યા તરસ્યા બીજા મુકામ ભણી ચાલ્યા જવુ પ

હતું હતું સ્વારીમા સ્વારો, ઉટ, ગર્ભવતી બેગમ, તેની ચા ? ડીઓ, અને બીજા માણસ હતા, તેથી વધારે આપદા પડી ચાલતા ચાલતા થાક, તરસ, અને ચોરના ભયનાથી ઘણા મામુમ માનમા મુકેલ અમાનાને કોઈ વેળી માત માત સ્વાગે મદિત પાદશાહ અમરકોટ પોહોચ્યો, ત્યાના બના રાજા *રાણાપ્રસાદ તેને આશ્રય આપ્યો, અહિ અમર કીર્તિ પામનાર પ્રતાપી અકબરનો જન્મ થયો

પ્રકરણ ૧ લું.

અકબરનો જન્મ.—બાલ્યાવસ્થામાં હુમાયુંનો ઈતિહાસ.—હિંદ ઉપર સ્વારી, અને ફતેહ.—હુમાયુંનું મૃત્યુ.

ઉપના પ્રકરણમા દર્શાવેલી દુર્દશામા પાદશાહ હુમાયુ અમરકોટના રાજાને ત્યા મેમાન હતો તેવારે તેની બેગમે હાજરી સને ૯૪૯ તા ૫ મી રજબો રવિવારે (ઈ સ ૧૫૪૨, અક્ટોબર તા ૧૫ મીએ) મહાન જલાલુદ્દીન મહમદ શેખઉર અકબરને જન્મ આપ્યો એ વેળા ટાટાનો સૈયદઅની શીરાઝી, તે વેળાનો શૈખુલ ઈસ્લામ, પાદશાહને આશીવાદ દેવાને આવેલો હતો તેના અગના પવિત્ર વસ્ત્રોના ઝભના શાહજાદાને કરાયા કેટલેક વખત અહિ રહ્યા પછી અમરકોટ અને બીજા રજપૂત રાજાના સાથ લેઇને સિંધના જુન નામે પરગણામા હુમાયુ ગયો ત્યા તેની સામે થવાને મિર્ધો હસન શાહ હુસેન પોતાની ફોજ લેઇને આવ્યો એની વચ્ચે એક લડાઈ થઈ તેમા મેળ તરફ હાની થઈ એથી કટાળી હુમાયુએ કંદહાર જવાનો વિચાર કર્યો તા ૭ મી મોહોરમ હી સને ૯૫૦, ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૫૫૩ ને દિવસે તેનો નિમકહરામ વઝીર બેહેરામખાન ગુજરાતથી આવ્યો, તેને વચ્ચે પડી સલાહ કરાવી શાહ હુસેને હુમાયુને કંદહાર જવાને ધન, ઉટ ઘોડા વગેરે આપ્યા, પણ તેજ વખતે મીર ન અસ્કરી અને મીરજા કામરાનને એ ખબર મોકલી કામરાન એ વેળા કાબુલમા અમલ કરતો હતો, અને અસ્કરી કંદહારમા કરતો

* એ રાજાનુ નામ સર ઈ ઇલિયટના ગ્રંથમા રસાલ લખ્યુ છે

હતો. હુમાયુ કંદહાર ભણી જતો હતો તેને અટકાવાને અને પકડવાને મીરજા અસ્કરી ફોજ સહિત ગામો આવ્યો. એની જોડે લડવા જેટલું સામર્થ્ય એ વેળા પાદશાહમા ન હોવાથી થોડાક સ્વાર અને એગમને લેઈ હુમાયુ ઇરાન તરફ નીકળ્યો. એ વેળા તાપ બહુ પડનો હતો અને અકબરનુ વય માત્ર એક વરસનું હતું માટે તેને છાવણી મા કેટલાક સરદારોને હવાલે કરી ત્યાંજ રાખ્યો થોડા દિવસમાં મીરજા અશ્કરી આવ્યો તેણે બાળ કુમારને લેઇ છાવણીનો કબજો કર્યો ભત્રીજાને અસ્કરી કંદહાર લેઈ ગયો અને તેની પત્ની સુલતાન બેગમને સોપ્યો. કાકીએ ઘણી માયાથી તેની સાભળ લીધી. કંદહારથી એ શાહજાદાને પછી કાબુલ લેઈ જવામા આવ્યો.

ઇરાનના શાહ તમસ્પે હુમાયુને માન આપી પોતાના દરબારમા પરોણો રાખ્યો, અને તેનુ રાજ્ય પાછુ જીતી લેવાને ફોજ આપી, અને ૧૫૫૪ મા પાછો જવા દીધો, હુમાયુએ પ્રથમ તેના ભાઈ મીરજા અસ્કરી કનેથી કંદહાર ત્રણ માસ ઘેરો ઘાલીને જીતી લીધુ, અને શરત પ્રમાણે તે નગર ઇરાની શાહને આપ્યુ ઇરાની લશ્કરનો સેનાપતિ શાહ તમસ્પનો બાળકુમાર શાહ મુરાદ હતો. કાબુલ જીતવા જવાની ઇરાની લશ્કરે ના પાડી તેવારે હુમાયુ ત્યા એકલો જવા નીકળ્યો. માર્ગમા તેને સમાચાર મળ્યા કે મુરાદશાહ મરી ગયો, અને કંદહારના લોક ઇરાનીઓથી નારાજી થાયછે એ પરથી તેણે પાછા ફરી કાંઈ યુક્તિ કરી કંદહાર તેમની કનેથી પાછુ લીધુ ને ઇરાની ફોજ પાછી સ્વદેશ ગઇ કંદહાર ગઢ બેહેરમખાનને સોપી કાબુલ ઉપર તે ચઢ્યો કામરાન પોતાની સેના લેઇ સામો લડવા આવ્યો પણ તેની ફોજ ફરી જઈ હુમાયુને આવી મળી, ને કામરાન નાશી ગીજની ગયો. હુમાયુએ કાબુલ લીધુ કામરાનના જુલમથી શેહેરના લોક બહુ નાગાજી થયા હતા તેથી આ વેળા ખુશી થઈ તેમણે શેહેરમા હુમાયુ પેઠો તે રાત્રે રોશની કરી પોતાની ખુશી દર્શાવી કામરાનની બેગમે શાહજાદા અકબરને લાવી તેના માબાપને હવાલે કર્યો માતા મરિયમ મકાની બેગમ અને પિતા હુમાયુ કુમારને જોઈ અતિ આનંદ પામ્યા. એ વેળા તેનુ વય ચાર વરસ બે મહિના અને પાચ

દિવસનું હતું હિંદાલને કામરાનની પૂઠે મોકલી હુમાયુએ એક વરસ નાણુંનમા થાક ખાધો ને અકબરને સુંનત કરાવી કામરાન ગીજનીમા પેસવા પામ્યો નહિ, તેથી ત્યાથી નાસતો સિંધમા ગયો. બીજે વરસે હુમાયુએ બદખશાન પ્રાંતપર સ્વારી કરીને ત્યાના હાકેમને હરાવી પ્રાંત તાબે કર્યો તેના બદખશાન ગયાની વાત જાણી કામરાને એકાએક ચુપચુપ આવી કાબુલનો કબજો કર્યો એથી અકબર તેને હાથ આવ્યો હુમાયુએ ઝટ પાછા ફરી કાબુલને ઘેર્યું કામરાન અને તેના માથીઓ બહુ જોરથી અને હઠીલાઇથી લડ્યા, પણ જીતવાનો લાગ જોયો નહિ તેવારે કામરાને હુકમ કર્યો કે શાહજાદા અકબરને કોટપર લાવી જ્યા બંદુકની ગોળીઓ અને તોપના ગોળા હુમાયુના લશ્કરમાથી પુષ્કળ આવેછે ત્યા રાખો પણ અકબરની આયા માહમ અંગે તેને પોતાની છાતીમા ચાપી શત્રુ ભણી ઉભી રહી કહ્યું, "લો મારો' તેણીએ અકબરને બચાવી લીધો કામરાનને કાબુલ છોડી નાસવુ પડ્યું હુમાયુ અને હિંદાલ તેની પાછળ પડ્યા કેટલાક વરસ લગી ભાઇઓ વચ્ચે મારામારી રહી અને ૧૫૫૧ મા કામરાને હુમાયુની છાવણી ઉપર રાતમા હલ્લા કરી તેમા હિંદાલ માર્યો ગયો હુમાયુ એથી ઘણો દીલગીર થયો હિંદાલને રકીયા સુલતાના નામે એક દીકરી હતી તેને પાદશાહે અકબર વેરે પરણાવી બીજે વરસે કામરાન પકડાયો તેનો પ્રાણ ન લેવો ને તેના અપરાધ માફ કરવા એવી ઇચ્છા પાદશાહે કરી, પણ તેના અમનદારોની હઠને લીધે તેણે તેની આખો ફોડાવી અકબરની ઉમ્મર ઘણી નાની છતા, હુમાયુએ તેને ગીજનીનો હાકેમ નીમી ત્યા અમન કરવા કેટલાક અનુભવી અને ચતુર સરદારો જોડે મોકલ્યો

હવે અફગાનીસ્તાનમા હુમાયુનો અમન પૂરો જામ્યો તેની સામા થનાર કોઇ રહ્યું નહિ, તેથી હિંદ જીતવાનો તેણે મનસૂબો કર્યો. એ કામ કરવાનો આ વેળા સારો લાગ હતો સુરવંશના શાહજાદા માહોમા વઢતા હતા, તેથી રાજ્ય નબળુ પડી અવ્યવસ્થામા હતું નેલોક ગભરાટથી કંટાળેના હતા આગ્રેથી અને દિલ્હીથી હુમાયુના મિત્રોએ આ સમાચાર જણાવી તેને સ્વારી કરવાને સૂચવ્યુ, પરતુ પાછલી

વાત સંભારીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. કામ ભારે જોખમનું હતું. સરકુળના શાહજાદા અને પઠાણ લોક સામાન્ય ભય જોઇ સંપ કરી એકત્ર થઈ જાય, અને અફગાનીસ્તાનની તેની તોફાની પ્રજા બંડ કરે, તો તે અતિ ધાસ્તીમાં આવી પડે. આ ગુંચવણમાં તેનું મન ધોળાતું હતું, તેવામાં કોઇ અમીરે એ દેશની જુની રીત પ્રમાણે શુકન જોવાની સૂચના કરી તે હુમાયુંને ગમી. પાદશાહ એક દિવસે કેટલાક સાથીઓ જોડે શિકાર કરવાને ફરતો હતો તેવારે એ શુકનઆ પ્રમાણે જોયા—તેમને પેહેલો જે આદમી મળ્યો તેનું નામ દૌલત હતું, બીજો મળ્યો તેનું નામ મુરાદ હતું, અને ત્રીજો મળ્યો તેનું નામ સાદત હતું. દૌલત એટલે ક્ષેમકુશળ કે ઉદય અને વૃદ્ધિ, મુરાદ એટલે ઇચ્છા, અને સાદત એટલે સિદ્ધિ કે ફતેહ. એ ઉપરથી હુમાયુંએ એમ માન્યું કે ઇશ્વર ઇચ્છા અને યશ આપવાનો છે. એથી હિંદમાં જય મળવાની સર્વેને નક્કી આશા થઈ.

હવે યોગ્ય તૈયારી કરી ૧૫૫૩ ના નવેંબર માસમાં હુમાયું ઉપડયો. પેશાવરને મુકામે બેહેરામખાન અને શાહજાદો અકબર કંદહાર અને ગીજનીના કસાયલા જોદ્ધા સહિત તેને આવી મળ્યા. સિંધુ ઉતરી લાહોર પોહોંચતાં સુધી કોઇ સામું થયું નહિ; અને મુગલો ખીન હરકતે લાહોરમાં પેઠા. પંજાબ, જાલંધર, સરહિંદ, અને હિસાર પ્રાંતો હુમાયુંને હાથ આવ્યા. દિલાપુર આગળ કેટલાક અફગાન લઢવા ઉભા પણ હાર્યા, અને તેમની છાવણી મુગલોએ લૂંટી અને બાયડીઓ હરણ કરી. સિકંદરશાહ સૂરને હાથ દિલ્હી હતી, તેણે પંજાબના સૂબેદાર તાતારખાંને ૩૦૦૦૦ ફોજ આપી સાગો મોકલ્યો. સરહિંદની પાસે મચ્છીવાડાના રણમાં બેહેરામખાન અને અકબરે તેને હરાવી નસાડયો. મુગલ સેના દિલ્હી ભણી ચાલી. સિકંદર પંડે મોટું તોપખાનું, ૮૦૦૦૦ સ્વાર, અને હાથીઓ લેઈ તેમને પાછા કાઢવાને અવ્યો. એને મળવાને બેહેરામખાન આગળ વધ્યો; પણ શત્રુની મોટી સંખ્યા જોઈ તેણે હુમાયું પાસે મદદ માગી. પાદશાહે તરણ અકબરને સ્વારો આપી મોકલ્યો. મુગલ છાવણીના મોટા સરદારો તેને સામા લેવા ગયા. આ કુમક આવ્યા પછી પણ મુગલ ફોજની સંખ્યા પઠાણ લશ્

ચોથે હિસ્સે હતી તેમ છતા તેઓ યુદ્ધ કરવાને મેદાન પડ્યા ૧૮ મી જુન ૧૫૫૫ ને દિને સગ્રામ થયો હરોળની સરદારી અકબરે લેઈ હલ્લા શરૂ કરી પણ ફોજ હારી, તેમાંના હજારો સિપાઈ રણમા પડ્યા, અને સિકદર પર્વતમા નાઠો હુમાયુએ યુદ્ધનો હેવાલ લખાવી પ્રગટ કર્યો, તેમા જય મેળવનાર અકબરને ઠરાવી તેને બહુ શાબાસી આપી આ જયથી મુગલ રાજ્યની પુનસ્થાપના થઇ પદર વરસ લગી દેશનિકાલ અને સારી નરમી સ્થિતિ ભોગવ્યા પછી, હુમાયુએ સને ૧૫૫૫ ના જુનાઈ માસમા પાછો દિલ્હીમા પગ મૂક્યો દિલ્હીની જુમ્મા મસજીદમા ફરીને તેને નામે ખુત્બો વચાયો અને ત્યાની ટકશાળમા તેના સિક્કા પાડ્યા રાજ્યને થાળે પાડવાના કામમા લાગેલો હતો, તેટલામા તેનુ એકાએક અકાળ મૃત્યુ થયુ અને ૧૫૫૬ ના જાનેવારી માસની ૨૧ મી તારીખે સધ્યાકાળે પાદશાહી પુસ્તકશાળાની અગાશીમા જઈ થોડીવાર ફરી પાછો ઉતરે છે, તેવામા પાસેની મસજીદમા નીમાજ પઢવા જવાની બાગ પોકારી તે સાભળી તેને માન આપવાને શાહ બીજા પગથિયાપર બેઠો બાગ પૂરી થતા અણિયાળી લાકડી હાથમા હતી તે ઉપર ટેકવી ઉઠવા જાયછે કે લાકડી ખસી ગઇ અને આરસના લીસા પગથિયા ઉપરથી બાદશાહનો પગ લપસી ગયો, તેથી તે ઊંચી સીડીએથી નીચે પડ્યો પડતાવારને અચેત થઇ ગયો તેથી નોકરો તેને ઉચકી મેહેલમા લેઈ ગયા થોડીવાર પછી ભાન આવેથી તે બોલ્યો તેને સાજો કરવાની હકીમોની મહેનત ફોગટ પડી એ વેળા શાહજાદો અકબર પજાબમા હતો, તેને બોલાવવાને બીજે દહાડે માણસ મોકલ્યા ૨૪ મી જાનેવારી ૧૫૫૬, ૧૫ મી રબીઉલ અવ્વલને દિવસે તે દેવલોક પામ્યો "હુમાયુ બાદશાહ અઝ બામ ઉફતાદ" એ વાક્યમા એના મરણની તારીખ આવેછે, પણ એમા એક વરસ ઓછુ કહ્યુછે એમ અબુલ ફઝલ કહેછે એ વખત એની ઉમ્મર ૫૧ વરસની હતી હુમાયુના લક્ષણમા કેટલીક ખોડ છતા, તે ઉદાર અને ભલો હતો તે સ્વભાવે ઘણો શૂરો હતો પણ સેનાપતિના કામમા બાબર કે શેરખાને પોહોંચે તેવો ન હતો વર્ણીકવાર પોતાના ભાઇઓને અને બીજા બડોર ગરદાગેને દયા

કરી તેણે મારી બક્ષી હતી. વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન માણસોને તે માન અને આશ્રય આપતો, અને ગુણની બુજ જાણતો. તે ૫ડે ભણેલો હતો અને કવિતા જોડી શકતો. શાહજાદા અકબરને ભણાવવા પર તેણે યોગ્ય લક્ષ દીધું હતું, અને નાનપણથી તેને સરકારી તથા લશ્કરી કામમાં નાખી રાજકાજનો અનુભવી કર્યો હતો.

प्रकरण २ जुं.

બેહેરામખાનનો કારભાર.

અંકબરના અમલનું પેહેલું વર્ષ.—આ બાદશાહે ઈલાહી નામે નવો સને ચલાવ્યો. ૧૦ મી (૧૧ મી) માર્ચ ઈ. સ. ૧૫૫૬, હીજરી સને ૯૬૩ તા. ૨૭મી રબીઉ-આખરે તેનો આરંભ થયો. પિતાનું મરણ થયું તેવારે અકબરનું વય ૧૩ વરસ અને ચાર માસનું હતુ. બેરામખાન જોડે પંજાબમાં તેના પઠાણ શત્રુઓને જીતવાના કામમાં લાગ્યો હતો તેવારે એ માઠા સમાચાર જાણી અકબર ભારે શોક પામ્યો. મુગલ ફોજના સરદારોની સંમતિથી બેરામખાને પોતાની ક્લાસોની છાવણીમાં તુરત અકબરની દુવાઈ ફેરવી, અને જુવાન પાદશાહે તેને ખાનખાનાનનો ઈલ્કાબ આપી મુખ્ય વજીર નીમી કુલ અધિકાર સોંપ્યો.

મુગલ પાદશાહનો અમલ હજી ભરતખંડના થોડાજ ભાગમા સ્થાપન થયો હતો. સિકંદરશાહ સૂર હારી ઉત્તરના પર્વતોમાં ભરાયો હતો, પણ તેની સત્તા વિનાશ પામી ન હતી. જુની પઠાણ ફોજનો ઉત્તમ ભાગ હજી તેની સેવામાં હતો. સુલતાન મહમદ સૂર અદાલી અને તેનો હિંદુ વજીર હિમુ પૂર્વમાં પૂર જોરપર હતા. મધ્ય, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણ હિંદના હિંદુ અને મુસલમાની રાજ્યો સ્વતંત્ર અને જબરાં હતાં. વળી નારાજી થયેલા માજી પઠાણ રાજ્યના સરદારો અને સિપાઈઓ દેશમાં પુષ્કળ હતા. તેની જોડે નવો પાદશાહ ઉમ્મરે આવેલો નહિ, ને તેની મુગલ સેના તમામ એકઠી કરે તોએ ત્રીશ હજારથી વધારે ન હતી, તથા તેના સરદારો પૂરા કહ્યાગરા ન હતા. પઠાણ લશ્કર એક લાખથી વધારે હતું. હિંદુસ્તાનમાં એ વર્ષે લગભગ દુકાળના વખત જેટલી મોંઘવારી હતી, ને તેમાં દિલ્હીમાં તો

પૈસા ખરચતાં અન્ન મળતું નહિ. માણસ માણસને મારી ખાતા. આ સંકટમાંથી તેને ઉગારનાર અને તેના રાજ્યને મજબૂત કરનાર બહાદુર, બુદ્ધિમાન, અને દૃઢ મનનો બેહેરામખાન હતો. તે સ્વભાવે કઠણ અને એટલો ગર્વિષ્ટ હતો કે પાદશાહને પણ લેખવે નહિ; તો પણ ચતુર અકબર તેના ગુણપર નજર રાખી તેને વળગી રહ્યો, અને કિશોર વયમાં છતાં પોતાની વિશાળ બુદ્ધિ, શૂરતા, અને ચપળતાવડે શત્રુઓને જીતવાને તત્પર થયો.

અકબર રાજ્યાસને બેઠો ત્યાર પછી થોડા વખતમાં શાહ અબુલ મંઆલી નામે સૈયદના ઉપર બંડ કરવાનો શક જવાથી ખાનખાનાને તેને પકડી મારી નાખવા માંડ્યો; પણ તરૂણ પાદશાહે તેને અટકાવ્યો. અમલના આરંભમાં ગુનો સાબિત થયા વિના માત્ર શક ઉપરથી સૈયદને મારવો એ ઠીક નહિ એમ કહી તેનો પ્રાણ ઉગાર્યો. હવે સુલતાન સિકંદરસૂરનો નાશ કરવાને પાદશાહી ફોજ કામે લાગી. શિવાલિક પર્વતની તળેટી કને તેની સેના પડી હતી તેને હરાવી; પણ તે પંડે નાસી ડુંગરોમાં ભરાયો. છ માસ સુધી મુગલ ફોજ તેની કેડે પડી, પણ તે હાથ આવ્યો નહિ. નગરકોટનો રાજા રામચંદ્ર (બીજું નામ ધરમચંદ) એ ડુંગરી મૂલકમાં સર્વેથી મોટો હતો તે પાદશાહને તાબે થયો. વર્ષાઋતુ બેઠાથી પાદશાહે લશ્કર સહિત જાલધરમા આવી પાંચ મહિના લગી મુકામ કર્યો.

તાર્દીબેગ નામે મોટો અને હુમાયુંનો માનીતો સરદાર દીલ્હીમાં કામ ચલાવતો હતો તેણે તે શેહેરમાં અકબરની આણ ફેરવી, તેને નામે ખુત્બો ભણાવ્યો અને બીજા સરદારોની સાહેતાથી ત્યાં અને આસપાસના પરગણાઓમાં બંદોબસ્ત રાખ્યો. હુમાયુંના વખતથી મુનીમખાન કાબુલનો સૂબેદાર હતો તથા તેનો બીજો શાહજાદો મીરઝાં મહમદ હકીમનો અતાલિક એટલે રક્ષક હતો. હુમાયુંનો જનાનો પણ કાબુલમાં હતો. કંદહાર શેહેર અને તેના તાબાના પ્રાંતો બેહેરામખાનને જાગીરમાં આપ્યા હતા. બદખશાન પ્રાંતનો હાકેમ મીરઝાં સુલેમાન હતો તેણે બળવો કરી કાબુલ ઉપર સ્વારી કરી; અને મુનીમખાનની પાસે તે શેહેરનો બચાવ કરવા જોગ લશ્કર ન હોવાથી

તે તેને નમ્યો. આ બનાવ કાબુલમાં બન્યા તેવામાં દિલ્હીથી સમાચાર આવ્યા કે સુલતાન સૂરની ફોજે, તેના સેનાપતિ હિમુની સરદારી નીચે, આગ્રા ઉપર સ્વારી કરી, આગ્રાનાં હાકેમ સિકંદરખાં ઉઝબેગથી તે નગરનો બચાવ થઈ શકયો નહિ, તેથી શેહેર ખાલી કરી દિલ્હી ગયો. હિમુ તેની પાછળ પડયો. હિમુ દિલ્હીની નજીક આવ્યો તેવારે તાર્દીબેગ વગેરે સરદારો મુગલ સેના લઇ તેની સામા જુદ્ધ કરવા ગયા, ને સંગ્રામ થયો તેમા હાર્યા. તાર્દીબેગ નાહો અને હિમુએ દિલ્હી શેહેર પોતાને કબજે કર્યું. આ સમાચાર આવ્યા પછી તાર્દીબેગ અને બીજા નાસી આવેલા મુગલ સરદારો પંડે પાદશાહી છાવણીમાં આવ્યા. રાજ્યધાનીનું રક્ષણ કરવાને વધારે કોશીશ ન કરતા ઝટ તેને છોડી દીધાને માટે બેહેરામખાને તાર્દીબેગનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, અને તેના મુખ્ય સાથીઓને કેદ કર્યા. આ સજાથી મુગલ સરદારોના મનપર સારી અસર થઈ. પારશાહના ફુવા ખ્વાજા ખીજરખાનને કેટલુંક લશ્કર આપી સિકંદર સૂરની પાછળ લાગ્યા રહેવાનું કામ સોંપી અકબર અને બેહેરામખાન હિમુની સામા ગયા.

હિમુ મૂળે ગરીબ ગાંધી હતો એ સ્થિતિમાંથી તે પોતાના બુદ્ધિબળવડે સુલતાન અદિલ સૂરની નોકરીમાં ચઢતો ચઢતો તેનો મુખ્ય વજીર અને સેનાધિપતિ થયો. દિલ્હી હાથ આવેથી ફુલાઈ જઈ તેણે વિક્રમાજીત નામ ધારણ કર્યું તેની સોડે ઇસ્તામ્બુલથી મગાવેલું તોપખાનું, દોઢહજાર કે તેથી વધારે યુદ્ધ કરવાને શીખવેલા હાથી, પુષ્કળ ઘોડેસ્વાર, અને પાળાનું મોટું સૈન્ય હતું. તે લેઈ તે પાદશાહી ફોજને જીતવાને ચઢયો. તેની હરોળમાં તોપખાનું હતું તે પાણીપતના રણમાં પોહોચ્યું તેવારે અકબરની હરોળે તેના ઉપર હુમલો કરી તેને જીતી લીધું. એ ખબર જાણી હિમુ નાખુશ થયો, પણ હિમ્મત ન હારતાં આગળ વધ્યો. પોતાની ફોજના સરદારોને બોલાવી ભાષણ કરી તેમને પાનો ચઢાવ્યો, બસ ધન આપવાનાં વચન આપ્યાં, અને પ્રત્યેકને બેસવાને હાથી આપ્યો. પોતે પોતાના હવા નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઈ સગ્રામને માટે સેનાને ગોઠવી. જમણે અને ડાબે હાથે બે જબરી ટુકડીઓ રાખી પાંચ સે ૫૦૦ હાથી અને ૨૦૦૦૦ હજાર રજપૂત

અને અફગાન એટલે પઠાણ સ્વારો મહિત મધ્ય ભાગે રહ્યો શુક્રવાર તા ૨ જી મોહોરમ હી સને ૯૬૪ (ઇ સ. ૧૫૫૬ તા ૫ મી નવેંબરે) મગ્રામ થયો મુગલ ફોજના હુસેન કુલીખા વગેરે સરદારોએ શત્રુના કેટલાક હુમલા પાછા વાળ્યા પછી, અકબરના લશ્કરનો મધ્ય ભાગ ખાનજમાનની સરદારી નીચે હતો તેના ઉપર હિમુ જાતે પોતાના હાથીઓ સહિત ધસ્યો મુગલોએ તેના ઉપર તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો તેમાનુ એક તીર તેની આખમા ભોકાઇ અદરના ભાગમા પેઠુ હિમુ અચેત થઇ હોદામા પડ્યો તે જોઇ તેની સેના નાઉમેદ થઇ નાસવા લાગી, ને મુગલ ફોજે પાછળ પડી તેમાના ઘણા માણસને વાઢી નાખ્યા અચેત થઇ પડેલો હિમુ મુગલોને હાથ આવ્યાથી તેને અકબરની હજૂરમા આણ્યો બેહેરામખાને તરણ પાદશાહને કહ્યુ કે આ કાફર દુશ્મનનો શિરચ્છેદ કરી ગાઝી કહેવાઓ અકબર કહે એ અચેત મુડદાલ થયોછે, એના ઉપર હાથ કરવામા શો માલ છે ? એનામા શુદ્ધિ અને કૌવત હોત તો હુ તેમ કરત પછી બેહેરામે પડે તેનુ ડોકુ વાઢી નાખી કાબુલની ભાગોળે લટકાવવાને મોકલ્યુ ને તેના શરીરને દિલ્હીના દરવાજાપર મૂકવાને મોકલ્યુ શત્રુનુ દળ દિલ્હી ભણી નાઠુ, તેની પૂઠે સિકદરખાન ઉઝબેકને મોકલી મુગલ ફોજે તે રાત્રે પાણીપતના રણમા મુકામ કર્યો બીજે દહાડે ત્યાથી ઉપડી દિલ્હી જવાની આજ્ઞા થવાથી મુગલસૈન્ય વચમા અટક્યા વિના ત્યા ગયુ પાદશાહ તે રાજ્યધાનીએ પોહોચ્યા તેવારે નગરવાસીઓ આવકાર દેવાને સામા તેડવા આવ્યા દિલ્હીમા એક માસ મુકામ રાખ્યો તે દરમિયાન જાણવામા આવ્યુ કે માજી સુલતાન સેરશાહનો ગુલામ હાજીખાન મેવાડ દેશના અલવાર નગરનો કબજો કરી ત્યા પોતાનો અમલ બેસાડવાનો યત્ન કરેછે, અને હિમુનો બાપ અને ખજાનો પણ ત્યા છે ગુલામ હાજી શૂરો અને હોશીઆર સેનાપતિ હતો, માટે તેને તુરત જીતવાની જરૂર હતી નાસિરૂલમુલ્કપીરમહમદને વીણી કાઢેલુ લશ્કર આપી તેની ઉપર પાદશાહે મોકલ્યો, તેની સામે થવાને ન ચોભતા હાજીખાન નાઠો, અને અલવાર તથા તેની આસપાસના મેવાડના પ્રાતો પાદશાહી

અમલદારોને કબજે આવ્યા. દેવતી માજરી નામે હિમુનું જન્મ સ્થળ હતું ત્યાં પઠાણ લોક નાઠા. પાદશાહી ફોજે ત્યાં જઈ તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. ગઢ મજબુત હોઇ, લડાઇ જબરી થઈ, પણ અંતે મુગલો જીત્યા. હાજીખાન અજમેર ભણી નાઠો; અને હિમુનો ઘરડો બાપ, અને તેનો તમામ કબીલો, અને ખજાનો મુગલોને હાથ આવ્યો. તે ડોસાને મુસલમાન થવાની શરતે જીવતદાન આપવાનું નાસિરૂલમુલ્કે કહ્યું. ડોસાએ જવાબ દીધો કે "આજે એંશી વરસ થયાં હું મારા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પરમેશ્વરને પૂજાતું છું, તે હવે કેમ છોડું ? શું તમારો ધર્મ, સમજ્યા વિના, મોતના ભયને લીધે સ્વીકારૂં?" નાસિરૂલમુલ્કે એ ઉત્તર ધ્યાનમાં ન લેતાં તે વૃદ્ધ પુરૂષના અંગમાં તરવાર ભોકી તેનો પ્રાણ લીધો. અકબરના માણસો એવા અંધ હતા. પુષ્કળ લૂંટ અને પચાશ હાથી લેઇ એ ફોજ પાછી દિલ્હી આવી.

હાજીખાન અજમેર ગયો ત્યાં તેની અને અજમેરના રાણાની વચ્ચે ટંટો થયો. મોટું જુદ્ધ થયું તેમાં રાણો હાર્યો, અને અજમેર અને નાગોર અફગાન સરદારને હાથ આવ્યાં. તેની આ ફતેહના સમાચાર અકબરને થવાથી તેણે સૈયદ મહમદ કાસિમ નૈશાપુરીની સરદારી નીચે તેને જીતવાને મુગલ ફોજ મોકલી; પણ પાછી ખબર મળી કે હાજીખાન એટલો સબળ છે કે તે ફોજની સામા ટક્કર ઝીલી શકશે, માટે પાદશાહ બેહેરામખાનને જોડે લેઇ પડે તે ફોજની મદદે ગયો. પ્રથમ હિસાર ગયા અને ત્યાંથી સરહિંદમાં પિતાની કબર હતી તેનાં દર્શન કરી અજમેર તરફ સ્વારી ચાલી. આ વાતની જાણ હાજીખાનના લશ્કરને થવાથી તે વિખેરાઈ ગયું. સિપાઈ પોતપોતાને ઘેર ગયા, અને હાજીખાન પડે ગુજરાતમાં નાઠો. મહમદ કાસિમે અજમેર ગઢનો કબજો કર્યો, અને જીતસારન નામે રજપૂત સંસ્થાન હતું તે બીજા સરદારોએ જીત્યું.

બીજું વરસ.—અકબરના અમલનું બીજું વરસ મંગળવાર તારીખ ૯ મી જુમાદલ અવ્વલ હી. સને ૯૬૪ (માર્ચ ૧૦મી ૧૫૫૭) ને દિવસે બેઠું. લાહોરના સુબેદાર ખીજરખાનખ્વાજાને સુલતાન સિકંદરસુરે હરાવ્યાના સમાચાર મળ્યાથી પાદશાહ પડે સિકંદરને જીત-

વાને ચઢયો. તેની ફોજ જાલંધર પોહોંચી તેવારે સિકંદર પાછો હઠી શિવાલિકના ડુંગરી મુલકમાં ગયો. મુગલ સેના તેની પાછળ ગઈ; પણ સિકંદર લઢવાને મેદાનમાં ન આવતાં માણકોટ નામે ગઢમાં ભરાયો. પાદશાહે તે ગઢને ઘેરી લીધો.

એ ઘેરાનું કામ ચાલતું હતું તેવામાં અકબરની મા મરિયમ મકાની અને પાદશાહી કુટુંબની બીજી બેગમો કાબુલથી આવ્યાં. તેઓ એક મજલ દૂર રહ્યા તેવારે અકબર હરખ ભર્યો પોતાની માને સામે તેડવા ગયો. મા દીકરો મળી ઘણો આનંદ પામ્યાં.

ઘેરાનું કામ જોગથી ચાલ્યું, તોપણ ઘણા માસ પોહોંચ્યું. અંતે સિકંદરને બચવાનો સંભવ જણાયો નહિ અને તે હેરાન બહુ થયો, તેવારે તેણે તાબે થવાનું કહેણ મોકલ્યું તેની અરજપરથી અકબરે અતકાખાનને તેની જોડે કરારની શરતો ઠરાવવાને મોકલ્યો. સિકંદરે તેની આગળ કરગરીને કહ્યું કે જે કામ મારાથી પાર પાડી શકાય નહિ તેવું મેં માથે લીધું છે પાદશાહની સામા થવાથી મને લાભ થાય તેવું નથી એ હું જાણું છું, માટે મને કૃપા કરી બંગાળે જવાદ્યો. હું પાદશાહને તાબે રહીશ, અને મારા દીકરાને ઓળમાં આપીશ. અતકાખાને પાછા આવી એ અરજ ખાનખાનાનને જણાવ્યાથી તેણે તે કબુલ કરવાની પાદશાહની મંજૂરી લીધી. સિકંદરે પોતાના દીકરા અબદુર રહેમાનને પાદશાહને શરણે મોકલ્યો, તથા પચાસ હાથી તથા બીજી જણસો ભેટ કરી; અને તા. ૨૭ મી રમઝાન હી. સ. ૯૬૪ ને દિવસે માણકોટ ગઢ આપી તે બંગાળેગયો. તા. ૨ જી શાહ અવ્વલને રોજ મુગલ ફોજ ત્યાંથી ઉપડી લાહોર ભણી ચાલી.

માણકોટનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવામાં એક દિવસે ફતુહા અને બકશા નામે બે હાથીને પાદશાહની ગમતને માટે લઢાવ્યા. તે હાથી એક એકને ધકેલતા હમરતા ખાનખાનાનના તંબુની બહુ નજીક ગયા. એ વેળા બેહેરામખાન માંદો હતો. ગૂમડાં થવાથી તે બહાર નીકળી શકતો ન હતો. તેના મનમાં શક આવ્યો કે પાદશાહી હજૂરી નોકરોએ જાણી જોઇને હાથીને તે તરફ હંકાવ્યા. ખાનના સાથીઓએ તેના શકને ટેકો આપ્યો. તેપરથી તેણે પાદશાહને અરજ કરી કે મારા

નિંદકોએ મારા કયા ગુનાહને માટે આપની માગપર ઇતરાજી કરાવી અકબરે તેને કહાવ્યુ કે એ અણધાર્યો બનાવ હતો પરતુ બેહેરામની તેથી ખાતરી ન થવાથી લાહોરને મુકામે તેણે અતગાખાનને કહાવ્યુ કે મારૂ અપમાન કરવાની સલાહ પાદશાહને તેં આપી, એવો મને શક છે એ સાભળી અતકાખાન ઘણો ખેદ પામ્યો પોતાના બધા દીકરાને જોડે લેઇને બેહેરામને ઘેર ગયો, અને કુરાન ઉપર હાથ મૂકી ગ્સમ ખાઇ તેણે સદેહ તેના મનમાથી કાઢી નાખ્યો

ચાર મહીનાને ચૌદ દહાડા રહી સ્વારી લાહોરથી ઉપડી દિલ્હી ભણી ચાલી વચમા જાલધરને મુકામે અકબરે પોતાની ફોઇના દીકરાની દીકરી સુલતાન બેગમને બેહેરામખાન વેરે પરણાવી માટે પાદશાહ હુમાયુએ એ પ્રમાણે કરવાનુ વચન આપ્યુ હતુ તે અકબરે અમલમા આણ્યુ એ પ્રસગે ખાનખાનાને મોટી જ્યાફત કરીને પાદશાહને જમવાનુ ઇજન કર્યું નોતરૂ સ્વીકારી અકબરે તેને માન આપ્યુ બેહેરામે તે દિવસે ઘણે ઉદારપણે ખરચ કર્યો

ઇલાહી વર્ષ ૩ જુ—દિલ્હીમા આવી પાદશાહે પ્રજાના અને લશ્કરના કામપર ધ્યાન આપ્યુ ખાનખાનાન અને બીજા પ્રધાનો અને ઉમરાવો હમેશા બેવાર દીવાનખાનામા હાજર થઇ પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે કામ કરતા મરહુમ પાદશાહની કારકીર્દીમા ખ્વાજા કલાનબેગમ કરીને મોટો ઉમરાવ હતો તેનો દીકરો મુસાહિબખાન બેહેરામ જોડે દ્વેષ બાધી બેઠો હતો, માટે તેને બેહેરામે મારી નખાવ્યો એ વરસમા એક દિવસે લખના નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઈ પાદશાહ ફરવા નીકળ્યા માર્ગમા તે હાથી બીજા હાથીની પાછળ દોડ્યો અને વચમા ખાડી આવી તેમા પડ્યો અકબર પોતાને સ્થાનેથી ઉછળી હાથીના કુભસ્થળ ઉપર પડ્યા અને તેનો પગ હાથીના ગળામા બાધેલ પગ ટેકવવાનો પટો હતો તેમા ભરાયો તેની પાછળ બેઠેલો નોકર નીચે ભોયપરે પડ્યો, પણ પાદશાહ પડે બીજા માણસોએ બેગા થઇ તેના પગને પટામાથી છુટો પાડ્યો ત્યા લગી તેને વળગી રહ્યો. હાથી પોતાના બળે કરી ઉભો થયો અને ખાડીમાથી નીકળ્યો અકબરશાહ ફરીને તેની ઉપર ચઢી બેઠા અને સહીસલામત મેહેલે પધાયા

છ માસ પછી તેઓ હોડીમા બેશી જમના નદીની વાટે આગ્રે સિધાવ્યા

બેહેરામખાનનો મુખ્ય કારભારી (વકીલ ઇ મુલ્ક) મૌલાના પીરમહમદ શિર્યાની હોવાથી રાજ્યનુ સર્વ કામકાજ તેને હાથ હતુ અને અકબર એરે અમીર ઉમરાવ અને સરદારો અને અમલદારોને ખાનખાનાનને અરજ કરવી હોય તે પ્રથમ તેઓ તેને કરતા, તેથી તેને મળવાને નાના મોટા ઘણા તેને ઘેર જતા આથી ફૂલાઇ જઇ તે એઇને ભાગ્યે મળે, અને કેટલાક દહાડા તો ઘરમાથી બહાર નીકળ્યો નહિ માદાને જોવા જાય તેમ મેહેરામખાન તેને જોવા ગયો તેને બારણે ઉભેલા ગુલામે તેને અંદર પેશવા ન દેતા કહ્યુ, 'ઉભા રહો, હુ અંદર જઇ ખબર કરી આવુ બેહેરામને એથી ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો એ જાણી પીરમહમદ દોડી આવ્યા ને માફ માગવા લાગ્યો ખાન ખાનાને કહ્યુ, 'તારા ગુલામે મને અટકાવ્યો શા માટે? પીરમહમદ કહે તેણે આપને ઓળખ્યા નહિ બેહેરામખાન કહે, 'તેના મનની વાત તેં કેમ જાણી? એટલુ બોલવુ થયા પછી તેઓ અંદર ગયા, પણ પીરના નોકરોએ બેહેરામખાનના અનુચરોને તેની પાછળ ઘરમા જવા દીધા નહિ ગાત્ર તાહિર મહમદ સુલતાન વાર્યો ન રહેતા અંદર ઘૂસ્યો થોડીવારે ફરી ખાનખાનાન પોતાને મકાને આવ્યો પીરમહમદની નણી ઉપર વિચાર કરી થોડેદહાડે તેને કહાવ્યુ કે, "તુ કંદહારમા આવ્યો તેવારે કંગાળ વિદ્યાર્થી હતો તારામા ગાર્ઇગુણ દેખી મેં તને આટલે મોટે દરજ્જે ચઢાવ્યો, પણ તુ એ મોટાઇને યોગ્ય નથી તારામા કુલક્ષણ બળવત્તર થયાછે માટે તારી પાસેથી તમામ કામ અને તને આપેલી બધી પદવીઓ થોડા વખત સુધી લેઈ લઊંછુ ' ત્યારપછી તેની જગા હાજી મહમદ સીસ્તાનીને આપી અને તેને બયાન ગઢમા પરહેજ કર્યો ને પાછળથી મક્કે હજ કરવાને મોકલ્યો મક્કે ન જતા તે ગૂજરાતમા રહ્યો ને બેહેરામખાનનો અમલ ઉતર્યા પછી પાછો દરબારમા આવ્યો બેહેરામખાનના વગથી દિલ્હીના શેખ ગદાઇ વહદે શેખ જમાલ કબુને સદારત ઇમ માનીક એટલે મુખ્યન્યાયાધીશની જગા મળી એ જગા જેને મળે તેની પદવી હિંદુસ્તાન અને ખોરાસાનના તમામ અકામરોથી ઉંચી ગણાતી મીર અબદુલ લતીફ

ગઝ્બીની નામે લાયક પુરૂષને અકબરનો શિક્ષક ઠરાવ્યો પાદશાહ તેની પાસે ઘણીવાર ગુહ્ય અર્થવાળી ગઝલો વાચતા

ગ્વાલિયરગઢ તેની ઊંચાઇ અને મજબુતાઈને માટે પ્રખ્યાત હતો, અને તેમા આગળ મોટા રાજા વસતા સુલતાન મહમદ આદિલના ગુલામ સુહેલના કબજામા તે આવેલો હતો આગ્રાને રાજનગર કર્યા પછી અકબરની ફોજે તેને જીતી લીધો આગ્રાની પાડોશમા હવે જમરામા જમરો ગટ ચબલ નદીને ડામે કાંઠે હાથકત કરીને હતો તેમા ભાદોરિયા વગેરે રજપૂતો વસતા તેઓ શૂરા અને સખ્યામા ઘણા હતા, અને હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની સામા બડ કરી સદા જુદ્ધ કરતા અધમખા નામે સરદાર વિષે બેહેરામખાનના મનમા પૂરો ને પક્કો વહેમ હતો, માટે તેને એ કિલ્લો અને તેની આસપાસના પરગણા જાગીરમા આપી ત્યા મોકલ્યો એ રીતે તેણે દુશ્મનને પાદશાહની હજૂરમાથી ખસેડ્યો અને બડખોર રજપૂતોને જીત્યા

ઇલાહી વર્ષ ૪ થુ —પઠાણ લોકોને કબજે જવાનપુર હતુ, તે આ વરસમા મુગલ સરકારે વશ કર્યું ખાનજમાનની સરદારી તળે મોટુ લશ્કર ત્યા ગયુ અફગાનો હિંમતથી લઢ્યા પણ જય પામ્યા નહિ; અને તેમનો તે મૂલક ખાલસા કરવામા આવ્યો એજ વરસમા રણથભોર જીતવાને અમીરઅલીખાનને મોકલવામા આવ્યો પ્રથમ સુલતાન શેરખાનની તરફથી તેનો ગુલામ હાજીખાન ત્યા અમલ કર તો હતો એ પ્રાતમા રાય ઉમ્મેદસિંહ મોટો બળવાન રાજા હતો તેના ભાઈ રાય સર્જન નામે સગાને હાજીખાને તે ગઢ વેચાતો આપ્યો હતો હબીબઅલીએ તે ગઢને ઘેરી લીધો અને આસપાસના પરગણા લૂટી ઉજડ કર્યા ત્યાર પછી અમીરો પોતપોતાની જાગીરોમા ગયા એ વરસમા શેખ મહમદ ઘઉસ પોતાના ઘણાક ચેલા અને નોકરો સહિત ગુજરાતથી આગ્રે આવ્યો તેને પાદશાહની મુલાકાત થઈ, પણ શેખ ગદાઇ જોડે તેને બનાવ ન હતો, અને ખાનખાનાન અને શેખ ગદાઇ એક હતા, તેથી શેખ ઘઉસને તેની ઉમેદ પ્રમાણે લાભ થયો નહિ તે નાખુશ થઇને ગ્વાલિયરમા જઇ રહ્યો ને પાદશાહે તેને એક કરોડ (ટકા)નુ વરસાસન કરી આપ્યુ,

બેહેરામખાને ખાનઝમાનના ભાઇ બહાદુરખાનને માળવા છતવા મોકલ્યો. એ સમે તે દેશ બાજબહાદુર નામે અફગાન સરદારને હાથ હતો. મુગલ સેના સીરીનગર સુધી ગઈ તેવામાં બેહેરામખાન અને અકબરશાહની વચમા અણબનાવ થવાથી બેહેરામખાને તેને પાછી બોલાવી.

ઇલાહી વર્ષ ૫ મુ, તા ૧૬ મી જુમાદલ આખિર હીજરી સને ૯૬૭, તા. ૧૦ મી માર્ચ ઇ. સ ૧૫૬૦ ને રોજ બેહુ - રાજ્યનો ઘણો ખરો વહીવટ બેહેરામખાનને હાથ હતો તેના ઉપર અદેખાઇ અને દ્વેષ રાખનાર માણસો પાદશાહના વહાલા થવાને તેની આગળ તેની નિંદા કરી તેના ઉપર પ્રતરાજી આણવાપર મંડ્યા હતા એ માણસોમા અધમખાન મુખ્ય હતો એની મા નામે માહમઅંકે અકબરને ધવરાવી ઉછેર્યો હતો, તેથી તે બાઇની સત્તા દરબારમા ઘણી હતી તે પાદશાહી જનાનખાનાની દેખરેખ રાખનાર ઉપરી અને અકબરને બહુ વહાલી હતી તેથી અધમખાન દરબારી ઉમરાવોમા શ્રેષ્ઠ હતો. એ અને એની મા બેહેરામને ખરાબ કરવાની સદા કોશીશ કરતા પરંતુ ખાનખાનાનના ડહાપણ અને ચતુરાઈ આગળ તેમની ધારણા અદ્યાપિ પાર પડી નહોતી અકબરે તેમની શીખવણી હજી સુધી માની નહોતી પણ આ વરસમાં પાદશાહ એક સમે જમના નદી ઓળગી સામે તીરે મૃગયા રમવા ગયો, અને બેહેરામખાન પાછળ આગ્રામા રાજકાજ ચલાવતો રહ્યો. અકબર આગળ વધી સિકંદરનગર લગી ગયો એ શેહેર દિલ્હી અને આગ્રાની વચ્ચે બનેથી સરખે અંતરે છે દિલ્હીમા એ વેળા શાહાબુદ્દીન નૈશાપુરી નામે સરદાર હાકેમ હતો, અને અકબરની મા મરિયમ મકાનીનો મુકામ તેવારે દિલ્હીમા હતો. માહમઅંક એ શાહાબુદ્દીનની સગી અને મોહોબતવાળી હતી, અને તે બે અંદરખાને મળતિયા હતા એપરથી તે બાઇએ એમ ધાર્યું કે પાદશાહ દિલ્હી જાય તો શાહાબુદ્દીન જોડે મળી તેને એવો ભભેરીએ કે તેને બેહેરામખાન જોડે અણબનાવ થાય અને રાજ્યની લગામ તેની પાસેથી તે છીનવી લે અકબરને દિલ્હી લેઇ જવાને તે બાઇએ કહ્યુ કે, 'મા મરિયમ મકાની બીમાર

અને નાકૌવત થયાં છે અને આપને મળવાને બહુ ચાહેછે' પોતાની માતુશ્રીને માદી સાંભળી અકબરનું મન ખેદ પામી ચિંતાતુર થયુ તેને જોવાને તે દીલ્હી ગયો શાહાબુદ્દીન સામો તેડવા આવ્યો. તેની જોડે પાદશાહ ત્યા જઇ માને મળ્યો અહિં માહમઅકે અને શાહાબુદ્દીને તેને ખૂબ ભભેર્યો તેને માહમઅકે કહ્યુ કે 'જ્યાલગી બેહેરામખાનને હાથ મુખ્ય વજીરાત છે ત્યાલગી આપ જાણે પાદશાહજ નથી તેવુ રહેવાનુ, આપની ખુશી મુજબ કાંઈ થઈ શકશે નહિ; કેમકે તમામ અધિકાર ખાનખાનાનને હાથ છે, અને તેની મરજી પ્રમાણે આપને વર્તવુ પડેછે.' વગેરે બીજુ ઘણુંક કહ્યુ; અને બેહેરામખાન હમેશ અકબરને રાજી રાખનાને આતુર નહતો, તોપણુ શાહનું મન ચળ્યુ નહિ આપઅખત્યારી થવાની લાલચે તે ડગ્યો નહિ, તેવારે એ કપટી નારીએ સ્ત્રીચરિત્ર કરી પોતાની ધારણા પાર પાડી તે બોલી કે જ્યારે ખાનખાનાનના જાણવામા આવશે કે 'મારી શીખવણીથી આપ દિલ્હી ગયા ત્યારે તે મારાપર ખાર રાખશે, ને મારામા તેની ટક્કર ઝીલવાનુ બળ નથી, માટે મને મક્કે જવાની રજા આપો હજૂરમા રહી આપની સેવા કરવાને બદલે ત્યાં રહી હું આપના કલ્યાણને માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ' પોતાની ધાવ તરણ શાહને એટલી બધી વહાલી હતી કે તેનાથી એમ છૂટા પડવાને તે રાજી ન હતો તેણે કહ્યુ કે 'ખાનખાનાનને હુ કહેવડાવુછુ' કે તારો વાક માફ કરે.' પછી અકબરે બેહેરામખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે 'આપની સલાહ લીધા વિના હુ અહિ આવ્યોછુ, તેથી મારા હજૂરી માણસોપર તમારા મનમા વેહેમ ઉપજ્યો હશે, પણ તમારે એ વેહેમ દૂર કરી શાંત મને મારી સેવા કર્યા જવી" શાહાબુદ્દીન અહમદ ઘણો જાગૃત અને સાવચેત હતો તેણે ગઢોમાં રાખેલી ફોજ વધારી જાપતો મજબૂત કર્યો, રાજ્યકાજનો વહીવટ પોતાને હાથ લેવાની યુક્તિઓ કરી, અને માહમઅકની જોડે મસલત કરી પાદશાહના હજૂરી નોકરોના મન ફેરવી વજીરની સામા થવાને તેમને શીખવ્યુ

પાદશાહનો પેગામ પ્હોચ્યા પછી બેહેરામખાને ખ્વાજા અમરૂદ્દીન મહમુદ હાજીમહમદ સિરતાની અને તર્સુનબેગ નામે મોટા અમ-

લદાગને બાદશાહની હજૂરમા દિલ્હી મોકલી અરજ કરી કે, "આપ
ના આધીન સેવક આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ અગમરી નોકરને
શઇ ઇજા કરવાનો નથી, કેમકે જેઓ પોતાનું નિમકહલાલીથી કામ
બજાવે તેમની ઉપર માયા અને મહેરબાની કરવી ઘટેછે'

એહેરામખાનની વિરુદ્ધ પાદશાહને ઘણુ કહેવામા આવ્યુ હતુ
તેથી પાદશાહે એ વેણુ કરી લીધુ નહિ અને લાવનાગને પાછા મો
કલ્યા ખાનખાનાન ઉપર શાહની ઈતરાજી થયાની ખબર પ્રસરતા
બધા માણસો તેની ભાગી પીઠ કરી પાદશાહની તરફ જોવા લાગ્યા
જે અમીર ઉમરાવો અને મોટા અમલદારો દિલ્હી આવ્યા તેમને શા
હાબુદ્દીને અને મહામઅકે ઇનામ અકરામ જાગીરો અપાવવાની લા
લચ દેખાડી ઉત્તેજન આપ્યુ બેહેરામખાનને ઘણાક વખતથી હજ
કરવા જવાની ઇચ્છા હતી રાજદરબાર છોડી જે અમીરો અને
ખાનો તેની પાસે રહ્યા હતા તેમને દિલ્હી મોકલ્યા અને પછે આ
ગ્રાથી નીકળી નાગોર ભણી ચાલ્યો એ સમાચાર દિલ્હી પહોચ્યા
તેવારે શાહાબુદ્દીને અને માહમઅકે પાદશાહને કહ્યુ કે બેહેરામખાન
પંજાબ છતી લેવાને ગયો અકબરશાહે મીર અબદુલ લતીફ જોડે
વજીરને પેગામ મોકલ્યો કે 'મને તમારા પ્રમાણિકપણાપર અને
નિમકહલાલીપર સંપૂર્ણ ભરોસો હોવાથી આજસુધી રાજ્યના સઘળા
અગત્યના કામકાજ આપને સોપ્યા હતા, અને હુ પછે માત્ર મોજ
મઝા કરતો પણ હવે પાદશાહીનો તમામ કારભાર મેં મારા હાથમા
લેવાનો ઠરાવ કર્યો છે, તેથી આપને ઘણા વખતથી મક્કે જવાની
મરજી હતી તે પ્રમાણે આપે ત્યા જવુ આપના ગુજરાનને માટે હિ
દુસ્તાનના પરગણાઓમાથી યોગ્ય જાગીર આપવામા આવશે, અને
તેની ઉપજ આપના આડતિયાની મારફતે આપને પહોચતી કરીશુ

મીર અબદુલ લતીફે એ સદેશો ખાનખાનાને કહ્યા તે લક્ષ
દેઇને સાભળી મેવાતથી ઉપડી તે નાગોર ભણી ચાલ્યો હવે તેની
સાથે વલીબેગ ઝુલ કદર, તેના દીકરા હુસેન કુલીબેગ અને ઇસ્મેલ
કુલીબેગ, શાહકુલી મહરિમ, તેનો ભાણેજ હુસેનખાન, અને જમાઈ
મહદી કાસિમખાન માત્ર રહ્યા નાગોર પહોચ્યા પછી બેહેરામખાને
હુસેન કુલીબેગની જોડે નિશાન, નોબત, અને અમીરીના બીજા ચિ

નો પાદશાહને મોકલ્યા દિલ્હીથી ઉપડી અકબરશાહ પંજાબ ભણી જવા નીકળ્યા હતા પાદશાહી સ્વારી માર્ગમાં ચાલતી હતી તેવામાં તુલીબેગ આવી પહોંચ્યો અને તેનો સાથી શાહઅબદુલ મઆલી ઘોડો દોડાવતો શાહની હજૂરમાં આવ્યો એ બેઅદબીથી અકબરને માઠું લાગવાથી તેણે મઆલીને પરેહજ કરાવ્યો, બેરામખાને નિશાન નોબત વગેરે આપી દીધાથી પાદશાહ સંતોષ પામ્યા

પ્રકરણ ૨ જું.

બેરામખાનનો બળવો અને પરાજય–ઇલાહી વરસ નવમાં નાગીનો દેવાત–માળવા, ખાનદેશ, સુનારગઢ, વગેરેપર સ્વારીઓ, અને અમલદારોના બંડ–મુદ્દત પંજાબના બધીવાનને ગુનામ કરવાની મના–જનાળુ કરવાની મારી–જજીઆ વેરાની માફી

પીર મહમદખાન શિર્વાનીને બેહેરામખાને કાઢી મૂકયો ત્યાર થી તે ગુજરાતમાં જઇ રહ્યો હતો બેહેરામના હાથમાંથી વજીરાત ગયાના સમાચાર જાણીને તે દરબારમાં હાજર થયો પાદશાહે તેનો સત્કાર કર્યો અને 'નાસિરુલ મુલ્ક' નો ઇલકાબ તથા નિશાન નોબત આપી ફરી ૧૮ સ્વાર તેને મેહેરામની પાછળ એવો હુકમ આપી મોકલ્યો કે બેહેરામ વજીર જેમ જલદી મક્કે જાય તેમ કરવું ત્યાર પછી પાદશાહ પાછા દિલ્હી પધાર્યા, અને કાબુલમાં પાદશાહની વતી મુનીમખાન હકુમત ચલાવતો હતો તેને હજૂરમાં આવવાને હુકમ લખી મોકલ્યો

બેહેરામખાન ગુજરાત ભણી જવા નીકળ્યો હતો, પણ માર્ગમાં જોધપુરના રાજા માલદેવે, જબરી ફોજ સહિત તેના ઉપર હુમલો કરવાના ઇરાદાથી, મજકુર છાવણીમાં મુકામ કર્યો હતો, માટે તેણી ગમ ન જતાં તે નાગોરથી વાકાનેર (બિકાનીર) ગયો વાકાનેરના જમીનદાર રાયકલ્યાણમલ અને તેના કુંવર રાયસિંહે ખાનખાનાનનો સત્કાર કર્યો થાક ખાવાને તે અહિં થોડા દિવસ રહ્યો, તેવારે તેને ખબર પડી કે પીર મહમદખાનને તેની ઉપર હુમલો કરવાને મોકલ્યો

છે, એ જાણી તે ખીજવાયો અને ખેદ પામ્યો આ તકનો લાભ લેઈ કેટલાક દુરીજનોએ તેને બંડ કરવાને ઉશ્કેર્યો. બળવાનો ઝુંડો રોપવાના હેતુથી તે પંજાબ ગયો. તબરિંધ (સરહિંદ) ગઢ શેરમહમદ દીવાના નામે સરદારને હાથ હતો એ માણસ બેહેરામનો જૂનો સેવક હતો અને તેના ઉપર તેણે ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો માટે-ટે પૂર્ણ ભરોસે પોતાનો ત્રણ વરસનો મીરજાખાન (અબ્દુરરહીમ) નામે પુત્ર તમામ કબીલો અને માલમત્તા તેને સોંપી તે આગળ ચાલ્યો. બેહેરામના ગયા પછી શેરમહમદે તેનો માલ લુંટી લીધો અને તેના નોકરોને બહુ પીડ્યા દીપાલપુર પ્રગણામાં બેહેરામ પહોંચ્યો ત્યારે તેને એ સમાચાર મળ્યા શેરમહમદને સમજાવી એ અડચણ દૂર કરવાને તેણે પોતાના દીવાન મુજાફરઅલીને મોકલ્યો, પણ શેરે તેને પગહેજ કરી પાદશાહને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવથી ચીડાઈ જઇ બેહેરામ જાલંધર નગરમાં ગયો

આ સમાચાર અકબરને થતાં તેણે સમશુદીનખાન અતકાની સરદારી નીચે ઘણાક ઉમરાવને લશ્કર આપી પંજાબમાં બેહેરામના બળવાને બેસાડી દેવાને મોકલ્યા જાલંધરની પાડોશમાં, સતલજ અને બિયા નદીની વચ્ચે દગદાર નગર અને કોના તાલુકે છે ત્યાં પાદશાહી ફોજે બેહેરામને ઘેરી લીધો હવે સંગ્રામ કર્યા વિના છુટાય તેમ ન હતું, માટે ખાનખાનાને હુમલો કરી હાર થતી અટકાવી બેઉ તરફ ઘણા માણસ મુવા અને ઘાયલ થયા પછી અંતે બેહેરામનો પરાજય થયો ને તે શિવાલિક ડુંગરો ભણી નાઠો, અને તેના મુખ્ય અમલદારો પકડાયા.

ઉપલો બનાવ બન્યા પેહેલા પાદશાહ પંડે દિલ્હીથી ઉપડી પંજાબ ભણી સિધાર્યા હતા, સરકાર સ્વારી જાલંધર મુકામે પહોંચી તેવારે કાબુલથી બોલાવેલો મુનીમખાન તેને આવી મળ્યો પાદશાહે તેને વજીર નીમ્યો અને ખાનખાનાનનો ખિતાબ આપ્યો, તથા તેની સાથે આવેલા અમીરોને યોગ્યતા પ્રમાણે માન દીધું બેહેરામના પરાજયના સમાચાર અહિં અકબરને મળ્યા, અને કેદ પકડાયના તેના સાથીઓને તેની હજૂરમાં ખડા કીધા વલીબેગ નામે કેદીને કારી જખમ

લાગેલો હોવાથી તે કેદખાનામાં મરી ગયો ને તેનુ માથુ વાઢી દિલ્હી મોકલ્યુ ત્યારપછી બેહેરામખાનની પાછળ શાહ શિવાલિકના પહાડી મૂલકમા ગયા, તલવારગઢના રાજા ગોવિન્દચંદે (બીજુ નામ રાજા ગણેશ) બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યો હતો પાદશાહી ફોજે તે ગઢને ઘેરી લીધો, હવે લઢાઇ થઇ તેમા બેહેરામખાનની ફોજનો સુલતાન હુસેન જલાઇદિ નામે મોટો સરદાર રણમા પડ્યો, ને ત્યારપછી તેના માણસોએ તેનુ માથુ કાપી લેઇ ગઢમા બેહેરામખાનને દેખાડ્યુ તે જોઇ બેહેરામ અકળાઇને બોલ્યો કે આવો પુરૂષ મારે માટે મરે એ ઠીક થયુ નહિ નાઉમેદ અને ચિતાતુર થઈ તેણે જમાલખાન નામે પોતાના એક અમલદારને પાદશાહની હજૂરમા મોકલી કહાવ્યુ કે, "મારા માઠા કર્મ યોગે મારે હુ ઘણોજ પસ્તાઊંછુ જે થયુછે તે બનુ મારે વશ રહી શકયુ નથી, પણ મેહેરબાની કરી મારા ઉપર પાદશાહી દયા વરસાવશો તો હું મારા કુકૃત્યોને અધકારમા નાખી માફી મેળવવાની આશાએ આપની હજૂરમા હાજર થાઊં'

ઉપલી અરજ અકબરને પહોચી તેવારે તેણે કૃપા કરી મુખ્ય મૂનમુલ્ક મૌલાના અબ્દુલ્લા સુલતાનપુરીને કેટલાક અમીરો જોડે બેહેરામખાનને ધીરજ આપવાને તથા તેડવાને મોકલ્યો ખાનખાનાન પાદશાહી છાવણીની નજીક આવ્યો તેવારે અકબરની આજ્ઞાથી કેટલાક ઉમરાવ તેને માન દેવાને સામા ગયા હજૂરમા આવી બેહેરામે પોતાનુ ઉઘાડી મસ્તક પાદશાહને ચરણે મૂક્યુ અને મલાવાલા કરી ક્ષમા માગી પાદશાહે તેનો અનુગ્રહ કર્યો અને શોભાયમાન જામો પહેરાવી તેનું સન્માન કર્યું બે દિવસ પછી તેને મક્કે જવાની પરવાનગી મળી. ત્યાર પછી પાદશાહી ફોજે દિલ્હી ભણી કૂચ કરવા માડી અને શાહ પોતે હિસાર ફીરોઝાહ તરફ શિકારે ગયા કેટલાક ચિત્તાને માર્યા પછી પાદશાહ દિલ્હી આવ્યા ત્યા થોડા દિવસ આરામ ભોગવી જળમાર્ગે આગ્રે સિધાવ્યા

તબકાતી અકબરીમા બેહેરામખાન વિષે લખ્યુ છે તે પરથી

---

* નિજામુદ્દીન અહમદ કૃત તબકાતી અકબરીના સર એચ ઈલીયતના ભાષાન્તરપરથી

ઉપલો સાર લીધોછે. અબુલ ફ્ઝલના અકબરનામામાં કાંઇક જૂદુ લખ્યું છે. તે લખેછે કે હુમાયુંએ બેહેરામખાનને અકબરનો શિક્ષક (ઉસ્તાદ) ઠરાવ્યો હતો, અને અકબર તેને બાબા કહેતો. એ માટે બેહેરામનાં ઘણાંક ખોટાં કર્મોપર અકબરે આંખ આડા કાન કર્યા; પણ અંતે બેહેરામ હદપાર ગયો, અને તેણે વલીબેગ જુલકાદ અને શેખ ગદાઇ હનુ વગેરે ભૂડા માણસો જોડે કાંઇ માઠા ગુપ્ત મનસૂબા કર્યા. તે મનસૂબા અમલમાં આવ્યા પેહેલા પાદશાહના જાણવામાં આવ્યા અને તે તેણે પોતાના વિશ્વાસુ મિત્રોને કહ્યા. એઓમાં માહમઅંક, અદમખાન, અને મીરજા શર્ફુદ્દીન હુસેન હતા. માહમઅંક ઘણી બુદ્ધિમાન, વફી, અને પ્રમાણીક નારી હતી. શિકાર કરવાને પાદશાહ બયાનગઢ ગયા માહમઅંકે ઉપલી હકીકત દિલ્હીના સુબેદાર શાહાબુદ્દીનને જણાવી. તે પણ ચતુર અને પ્રમાણીક સરદાર હતો પાદશાહીના નિમકહલાલ નોકર કિયાખાન ગંગ પ્રથમ પાદશાહને જઇ મળ્યો, અને ત્યાર પછી બીજા સરદારો દરબારમાં ગયા. માહમઅંક અને શાહાબુદ્દીને સઘળા અગત્યના સમાચાર શાહને કહ્યા, અને માહમઅંક પ્રધાનનુ કામ કરવા લાગી. પણ તે બાઇમાણસ હોવાથી કોઈ નામનો વજીર પુરૂષ હોવો જોઈએ; માટે બહાદુરખાનને વજીર નીમ્યો, અને તે ખાતાની જાગીર આપી. એ નામનો વજીર કહેવાયો, તથાપિ વજીરાતનું કામ તો માહમઅંક કરતી હતી. બેહેરામનો મૂળ સ્વભાવ અને જાતિ લક્ષણ સારા હતાં. પણ તે કમનસીબે મારી ગોબનમાં પડયો તેથી તેના સારા ગુણ ઢકાઈ ગયા. અને ખુશામતિયા આદમીઓનાં જૂઠાં વખાણથી તે ગર્વિષ્ઠ થયો. જે પોતાના વખાણથી રાજી થઈ ફુલાયછે તે ખાટાઈ કરનારા ઠગોની જાળમાં ફસાઈ પડેછે.

મોન્સ્ટુઅર્ત એલફિન્સ્તન સાહેબે ઘણાક ફારસી ગ્રંથોને આધારે મુગલાઇ રાજ્યનો ઇતિહાસ જોડયોછે. તે લખેછે કે સિકંદરસૂર તાબે થયો અને આગ્રા તથા દિલ્હી અકબરને કબજે આવ્યાં ત્યારથી મુગલાઇ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના ખરેખરી થઈ, અને એ મોટું કામ કરનાર બેહેરામખાન હતો. તેની સત્તા ઘણીજ વધી ગઈ, તેની દૃઢતા અને બુદ્ધિબળે મોટી અડચણો જીતાઈ અને મુગલફોજ વશ રહી

તેના વિના સગીર પાદશાહને વશ ઉન્મત્ત મુગલ સરદારો રહેત નહિ, અને પાદસાહી તૂટી જાત એ કારણથી સામાન્ય ભય માથે હતું ત્યા સુધી તેને આધીન રહી તેની સલાહને બધાએ માન આપ્યુ પણ જ્યારે એ ભય મટયુ ત્યારે એનો કડણ અમલ અને એના દુર્ગુણો ઘણાક મુગલ સરદારોને અને અકબરને અપ્રિય લાગવા માડયા તે સ્વભાવે તોછડો, મગરૂર, અને સખ્ત હતો, અને તન અધિકાર પોતાને હાથે રાખવાનો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી તે બીજા કોઇનું ચલણ આવવા દેતો નહિ એથી તેને ઘણા માણસો જોડે દુશ્મનાઈ થઈ, અને પાદશાહ જેમ ઉમ્મરે આવતા ગયા તેમ તેમનો પ્રેમ એના ઉપરથી ઓછો થતો ગયો પછે રાજ્યમા માત્ર પૂજાની મૂર્તિ જેવો છે એ સમજાયાથી તે ગવ્યાધિકાર પોતાને હાથે લેવાને આતુર થયો બેહેરામ પોતાનો અખત્યાર વાપરવામા અન્યાય અને જુલમ કરે છે અને તેને લેખવતો નથી, તે જોઈ અકબર કોપાયમાન થયો તાર્દીબેગ હુમાયુનો જૂનો અને નિમકહલાલ સેવક હતો તેણે પાદશાહીની મોટી સેવા બજાવી હતી અને તે તુર્કી સરદારોમા વડો હોઈ બેહેરામનો હરીફ હતો પાદશાહ શિકારે ગયો હતો તે પાછો આવે તેની વાટ ન જોતા, તથા તેની નામની મજૂરીએ ન લેતા બેહેરામે તાર્દીબેગનો ઘાત કરાવ્યો પાદશાહ હાથીઓને લડાવી ગમત કરતો હતો તેવામા તેમાનો એક હાથી બેહેરામના તંબુની પાસે ગયાથી બેહેરામે તેના મહાવતનુ માથુ વઢાવ્યુ ત્યારપછી કાંઈ હલકા તહોમતને માટે તેણે એક મોટા ઉમરાવને મારી નખાવ્યો પાદશાહનો શિક્ષક પીર મહમદ પણ ભાગ્યે બચ્યો, ને તેને મક્કે જવુ પડયુ પાદશાહની હજૂરમા રહેનાર માણસોપર અદેખાઇ કરી બેહેરામ તેમને નિત્ય પીડવા લાગ્યો, એ બધાથી અકળાઇને પાદશાહ પોતાના સાથીઓ જોડે મનસૂબો કરી એક વેળા શિકારે ગયો હતો ત્યા માના માદવા હતી ખબર સાભળ્યાને બાહાને તે બેહેરામને કહ્યા વિના એકાએક દિલ્હી ગયો, અને ત્યાથી જાહેરનામુ પ્રગટ કર્યું કે હવે રાજ્યનીલગામ મેં હાથમા લીધી છે, માટે બીજા કોઇનો હુકમ કોઇએ માનવો નહિ આથી બેહેરામની આખો ઉઘડી જુવાન શાહની કૃપાસપાદન

કરવાને સરદારો એક પછી એક બેહેરામને તજી ઝટ તેની પાસે ગયા ગયતો અધિકાર પાછો મેળવવાને બેહેરામે કેટલીક યુક્તિઓ ધારી તેમા એક એ હતી કે પાદશાહને પકડી પોતાને કબજે રાખવો બીજી એ હતી કે માળવે જઈ ત્યા સ્વતન્ત્રપણે રાજ્ય કરવુ પણ એમ કરવાને તેને મદદ મળી નહિ, અને કદાચ પોતાના મયત સ્વામીના પુત્રની સામા જુદ્ધ કરવુ તેને અદરખાનેથી ગમ્યુ નહિ હોય માટે તે મક્કે જવાને માટે ગૂજરાત ભણી જવા નીકળ્યો નાગોર પહોચ્યા પછી તે નો વિચાર ફર્યો અકબરના કેટલાક ભાથી ખીજવાઇ જઈ તેણે પજા બમા જઈ બડ ઉઠાવ્યુ યુદ્ધમા તે હાર્યો અને અકબરને શરણે આ વ્યો પાદશાહને પગે લાગી રડી પડી તેણે માફ માગી અકબરે તેની આગની ચાકરી સભારી તેને ઉઠાડી તેનો મોટો અપરાધ માફ કરીને માન આપ્યુ કપી અને ચદેરીના સૂબેદાર થવાને, ઉમરાવપદવીએ દરબારમા રહેવાને, કે મક્કે જવાને કહ્યુ બેહેરામે મક્કે જવુ પસદ કર્યુ પાદશાહે તેને વરસે પચાસહજાર રૂપિયાની આજીવિકા બાધી આપી બે દહાડા ત્યા રહી બેહેરામ મક્કે જવા નીકળ્યો ગૂજરાત સુધી તે સહીસલામત પહોચ્યો અણહિલવાડ પાટણને મુકામે તે સિદ્ધરાજનુ સહસ્રલિગ સરોવર જોવા ગયો હોડીમા બેસી તેમા ફરી આવી મઠે પાછો આવ્યો તેવારે મુબારિકખાન નામે કોઇ પઠાણે ઓચિંતા તેને ખજર ભોકી તેનો પ્રાણ લીધો એ પઠાણના બાપને બેહેરામે મારી નખાવ્યો હતો તેનુ વેર તેણે એ પ્રમાણે વાળ્યુ પાટણના હાકેમે ઝટ વચમા પડી તેના બાળક દીકરા અને જનાનાને ખૂનથી ઉગારી આગ્રે મોકલ્યા અકબરે તેમની યોગ્ય સભાળ લીધી બેહેરામને અને તેની બજાવેલી મોટી ચાકરીને અકબર બહુ સભારતો કેમકે બેહેરામની હિમત અને ચતુરાઇથી તેની બાલ્યાવસ્થામા તેના શત્રુ પરાજય પામ્યા હતા અને પાદશાહીનુ રક્ષણ થયુ હતુ *

---

* બેહેરામખાન કરાકુઇનનુ જાતનો તુર્ક હતો તેનો જન્મ બદક્શાનમા થયો હતો અને બલ્ખમા તેણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો સોળ વરસની ઉમ્મરે તે હુમાયુની નોકરીમા રહ્યા કનોજના સગ્રામમા હુમાયુનો પરાજય થયો તેવારે તે તેની જોડે હતો એ હાર થયા પછી તે શભન પ્રાતમા લખનોરના રાજા મિત્રસેનને શરણે ગયો શેરશાહે

અઢાર વરસની ઉમ્મરના સાધારણ જુવાનથી ન બની શકે તેવુ ભારે કામ અકબરે માથે લીધુ, પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિબળમા અને કેળવણીમા તે સાધારણ તરૂણોથી ઘણો ચઢીઆતો હતો ભય અને મુશ્કેલીના સમયમા તે અવતર્યો હતો અને બંધીખાનામા ઉછર્યો હતો કિશોર વયથી તે પિતાની વતી યુદ્ધ કરવામા કસાયો હતો અને બેહેરામના કારભારના આકરા વખતમા તેને વિવેક, ડહાપણ, અને ખામોશીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો તે સ્વભાવે મીઠો, અને અંગે રૂપાળો, બળવાન, અને ચપળ હતો તેની હિંમત એટલી હતી કે ગમત ગમતમા, વાઘ વગેરે જંગલી પશુઓને છતવામા, તથા અણકેળવ્યા ચલા ઘોડા ને હાથીઓને વશ કરવામા પણ આશ્ચર્યભરી બહાદુરીથી તે પ્રખ્યાત થયો શુરો અને કીર્તિનો મોટો લોભી છતા કેવળ લશ્કરી યશથી પોતાની નામના કરવાની ઇચ્છા ન રાખતા, ડહાપણ, ભલાઈ, અને ઉદારતા વડે તમામ રૈયત ઉપર હેત રાખી તેમનુ કલ્યાણ કરી પોતાનુ નામ અમર કરવાને તે આતુર હતો વાહવા! ધન્યછે એવા મહાપુરૂષને!

અકબરની ચતુરાઇ અને કુશળતા વડેજ પાદશાહી ટકી રહી

તેને માગ્યો, ને તેના કોપથી ડરી જઈ રાજાએ તેને આપી દીધો. શેરશાહ માળવે જતો હતો તેવારે બેહેરામને તેની હજૂરમા આણ્યો શેરે તેને માન આપી તેનાપર માયા કરીને તેને પોતાની નોકરીમા રાખવાની ઇચ્છા દેખાડી, પણ બેહેરામે તેના નોકર થવાની ના કહી બરહાનપુરને મુકામે તે અને ગ્વાલિયરનો આગલો વાલી (વાલી એટલે ગવર્નર) અબુલકાસિમ જોડે નાઠા આગળ જતા શેરખાનના લશ્કરની એક ટુકડી તેમને સામી મળી અબુલકાસિમ દેખાવમા ભભકાદાર હોવાથી તેને બેહેરામખાન જાણી તેમણે ઝાલ્યો, તેવારે બેહેરામે આગળ પડી કહ્યુ કે બેહેરામખાન હુ છુ, પણ બહાદુર અબુલકાસિમે પોતાના મિત્રને બચાવવાને કહ્યુ કે 'હુ બેહેરામખાન છુ ને એનો મારો ચાકર છે, ને મને બચાવવાને પોતાનો પ્રાણ ખોવાને તૈયાર થાયછે માટે એને છોડી દો' એમ હિંદની પાદશાહી અકબરને છતી આપનાર બેહેરામ ત્યાથી ગુજરાતમા ગયો ત્યાના સુલતાન મહમદે તેને પોતાની નોકરીમા રાખવા માગ્યો પણ બેહેરામે કહ્યુ કે મારે મક્કે હજ કરવા જવુછે માટે રજા આપો એ બહાને એ સુરત ગયો, અને સુરતથી કાઠિયાવાડને માર્ગે સિંધથી ઇરાનમા જઈ હુમાયુને મળ્યો શેરશાહે અબુલકાસિમની ઉદારતા ઉપર લક્ષ ન આપતા તેને મારી નાખ્યો બેહેરામખાન કવિતા રચી શકતો

અને વૃદ્ધિ પામી મુગલ કુળને હાથ હિંદનું ગુજ્જામન આવ્યું તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા મુસલમાની રાજકુળોનો આધાર ઈરાની, પઠાણ, તુર્ક, વગેરે વિદેશી સિપાઇઓપર હતો, અને ગીઝની, ઘોરી, ગુલામ, ખીલજી, વગેરે પાદશાહો હિન્દના લો ને પરદેશી અને પરધર્મી ગણી ધિક્કારતા તેમને નીચ હલકા ગણતા અને પોતાના મઝહબી યોદ્ધાવડે રાજ્યનો નિભાવ કરતા મહાન અકબરે એ ખાટી રાજનીતિ ફેંકી નાખી બાબર અને હુમાયુના જોડે આવેલા મુગલો થોડા હતા અને હિંદના મુસલમાનો દુશ્મન હતા આ સમયમા એ મહાત્માએ પતન પામેલી હિંદુ પ્રજાને અને હિંદુ રાજા રજવાડાને ઉદ્ધારવાનો, તેમને પોતાના કરી લેવાનો હિંદુ મુસલમાન સર્વને સરખા ગણવાનો, અને પોતે પરદેશી મટી દેશી થઈ જવાનો ઉમદા ને ઉદાર વિચાર કર્યો, અને તે અમલમા આણ્યો હિંદુ મુસલમાન, મુગલ, પઠાણ, રજપૂત, બ્રાહ્મણાદિ નો ભેદ ન ગણતા ગુણ પ્રમાણે રાજ્યમા હરેક પદવીને જે લાયક હોય તે તેને આપી, કચેરીમા, દિવાનખાનામા, તથા બીજી હરેક બાબતમા સર્વ સરખા ગણ્યા, અને મુસલમાની રાજ્ય મટાડી હિંદી રાજ્ય સ્થાપ્યુ આ સર્વ કરવાનો જેમ પ્રસંગ આવતો ગયો તેમ તે કરતો ગયો

પ્રથમ તેને ત્રણ મોટા કામ કરવાના હતા ૧ લુ, પોતાના લશ્કરી અમલદારોને વશ કરવાનું કામ, ૨ જુ, પાદશાહીના જે જે પ્રાંતો બીજાઓ દબાવી બેઠા હતા તે જીતવાનુ, ૩ જુ રાજ્યમા ઘણીક ઉથલપાથલ થવાથી રાજ્યવહીવટમા અવ્યવસ્થા થઈ હતી તે મટાડી નિયમસર કામ ચાલે અને પ્રજાનુ રક્ષણ થાય તેવી ગોઠવણ કરવાનુ એ સઘળે રાજ્યાસન મળ્યુ તેવારે તેને પ્રથમ દિલ્હી અને આગ્રા પણ જીતી લેવાની જરૂર પડી ગાદીએ બેઠાપછી ત્રીજે વરસે તેને હાથ અજમેર આવ્યુ ચોથે વરસે ગ્વાલિયર ગઢ તેણે જીત્યો, અને બેહેરામથી છૂટો પડ્યો ત્યાર પેહેલાના થોડા વખતપર લખનોર અને જોનપુરની પૂર્વ સીમા લગીનો ગંગા કાંઠાનો દેશ તેને વશ થયો હતો

હકાપી નં ૬ ઠ્ઠુ તા ૧૦ મી માર્ચ ૧૫૬૧—સુલતાન ગેરખાન

અફગાને સુજાઅતખાન નામે સરદારને માળવાનો હાકેમ નીમ્યો હતો શેરખાનના વારસોને હાથથી હિંદુસ્તાનનું તખ્ત ગયા પછી પણ એ સુજાઅતને હાથ માળવાપ્રાંત રહ્યો અને તેના મરણ પછી તેનો દીકરો બાજ બહાદુર અકબરની આણ ન માનતા સ્વતંત્રપણે રાજ કરતો હતો તે પડે રાગતાન, મોજમઝાહ, ને રંડીબાજીમા પડી રાજકાજ પર ઝાઝું મન લગાડતો નથી, અને તેના અમલદારો રૈયતને રંજાડી જુલમ ગુજારે છે, એ ખબર જાણી અકબરે માળવા જીતવાને અવ-મખાનની સરદારીમા મુગલ ફોજ મોકલી, સારંગપુરમા રહી બાજ બહાદુર સુખચેન ભોગવતો હતો, તે ગાયનમા અતિ કુશળ હતો, અને સર્વોત્તમ ગાનારીઓને એકઠી કરી તેઓમા પડી રહેતો ગાયનમા અને રાંડોની સોબતમા તે એટલો ગુલતાન થઇ ગયો હતો કે મુગલાઇ સેનાની ભેટ લેવાની તેણે શી તૈયારી કરી નહિ છેક સારંગપુરના થડમા શત્રુ આવ્યા તેવારે તે જાગૃત થયો અને પોતાની ફોજ લેઈ તે નગરથી બે કોશપર છાવણી કરી રહ્યો મુગલોએ તેને ઘેરી લીધો, સગ્રામ કરવાને છાવણીની બહાર તે આવ્યો તેવારે તેના લશ્કરી સરદારો તેને તજી નાસી ગયા, અને તેમની પાછળ તે પડે પણ નાઠો તેની છાવણી અને સારંગપુરમા તેનો મેહેલ હતો તે અને તેમાની તમામ મિલ્કત તથા તેની બેગમો, ગાનારીઓ, વગેરે અધમખાનને હાથ આવ્યા આ ફતેહના સમાચારની જોડે બાજ બહાદુરના કેટલાક હાથી માત્ર તેણે પાદશાહને મોકલ્યા, અને બાકીનું સઘ પોતે રાખ્યું એમા રૂપમતી નામે બાજ બહાદરની જુવાન અને માનીતી હિંદુ બેગમ હતી, તે બહુજ ફૂટડી અને ગાયનમા ઘણીજ વખણાતી હતી અવમખાનને વરવાની તેણીએ ચોખી ના પાડી, ને જ્યારે તે મરજી વિરુદ્ધ તેનાપર બળાત્કાર કરવાની ધારતી દેખાડી તેવારે તેને મળવાનો વાયદો કરી વખત મુકરર કર્યો પોતાનું સર્વોત્તમ ઝવેર અને પોશાક પેહેરી તથા તે ઉપર અતિ ખુશબોદાર અત્તર લગાડીને તે પલગમા સૂતી અધમખાન આવ્યો તેવારે તેની દાસીઓ તેને ખબર કરવા ગઈ, પણ મોઢે માથે ઓઢેલું જોઈ દાસીઓએ જાણ્યું કે તે ઊંઘતી હશે ઓઢેલું ઉઘાડી જગાડવા માંડી તેવારે જણાયું કે તે વિખ ખાઈ મરી ગઇ છે

બાજ બહાદરના પરાજયના સમાચારની જોડે અધમખાને માત્ર હાથી મોકલ્યા ને બાકીની સઘળી લૂટ પડે રાખી, એ જાણી અકબર તેને જણાવ્યા વિના ઉતાવળી કૂચ કરતો માળવે ગયો મા- હમઅ કે પોતાના દીકરાને ખબર કરવાને એપીઆ મોકલ્યા હતા; પણ પાદશાહ તેમના પેહેલા જઈ પહોચવાથી અધમખાન ઓચિતો પકડાઇ ગભરાઈ ગયો તેને ઉતારે પાદશાહે મુકામ કરી તેની કનેથી સર્વસ્વ લેઇ લઈ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો, પણ થોડા વખત પછી તેની ત્યાથી બદલી કરી પોતાના આગલા ઉસ્તાદ પીરમહમદખાનને માળવાનો હાકેમ ઠરાવ્યો પાછા આગ્રે જતા માર્ગમા એક ઠેકાણે વિકરાળ વાઘેણ તેના બચ્ચા સહિત મળી અકબરે આગ્ને ગ્હીતેની સમીપ જઇ પોતાની તરવારના એક ઘાએ તેને નીચી પાડી. તેના અનુચરોએ વાઘેણના બચ્ચાને ભાલા અને તરવારવતે પૂરા કર્યા

ચુનારગઢ અને તેની આસપાસનો ઘણોક મૂલક હજી સુધી સુલતાન શીરશાહના કુળને હાથ હતો સુલતાન અદાલીસૂર (આદિ- લસૂર) નો પુત્ર શેરખાં, શીરશાહ બીજો એવુ નામ ધારણ કરી, ત્યા અમલ કરતો હતો, તેણે જવાનપુર ઉપર ૨૦૦૦૦ સ્વાર, ૫૦૦૦૦ પાયદળ, અને ૫૦૦ હાથી સહિત ચઢાઈ કરી જવાનપુરના મુગલ હાકેમ ખાનજમાને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો આ જયથી ફૂલાઇ તથા અકબરને તરુણ જાણી તેણે સ્વતંત્ર થવાની ઈચ્છા કરી, અને શત્રુની છાવણીમાથી જે લૂટ મળી તેમાનો પાદશાહનો હિસ્સો પોતે રાખ્યો તેનો નાદ ઉતારવાને અકબર એકદમ તેને મુ- કામે ગયો જમાનખાન ભય પામી તુરત તાબે થયો પછી પંજાબ- ના સૂબેદાર ખાની આજમ શમસુદીન મહમદ અત્માને આગ્રે બોલા- વી અકબરે વકીલ ઈ સલતાન બધરિમ્બ્વાલ એટલે મુખ્ય વજીર નીમ્યો આ માણસ મૂળે ગીજનીવાસી ગરીબ માણસ હતો કનોજ- ના પરાજય વેળા ગંગા નદીમાથી એણે હુમાયુને કાઢ્યો હતો ત્યાર- પછી તેની જોડે તે ઈરાન ગયો અકબરને ઉછેરવાને ધાવો રાખી હતી તેમા તેની બાઇડી પણ હતી તેથી તેના પુત્રો પાદશાહના કોકા એટલે દૂધભાઈ કહેવાતા હતા તેને અત્કા અને તેની નારીને અક એજ

કારણથી કહેતા એને એ જગા આપવાથી માહમઅક અને મુનીમ-ખાન નારાજ થયા

આ વરસના પાછલા ભાગમાં પાદશાહ, કુતુબ ઓલિયાની કબરની જાત્રા કરવા નીકળ્યા સાભર (જયપુર) પહોચ્યા તેવારે ત્યાંના રાજા બિહારીમને સામા તેડના આની શાહને બહુ માન દીધુ અકબરે તેને પોતાના મુખ્ય સરદારોમા દાખલ કર્યો, અને તેની કુવરી વેરે લગ્ન કર્યાં પાદશાહની સેવામા એમ દાખલ થવાની અને પાદશાહી કુટુબ જોડે લગ્ન વહેવાર કરવાની એણે પેહેલ કરી પુરાણ, રૂપસિહ, અસ્કરણ, અને જગમલ નામે એને ચાર ભાઈ હતા એને ભગવાનદાસ, જગનાથ, અને સ'હાદી નામે ત્રણ કુવર હતા એ ત્રણે કુવર પાદશાહી ફોજમા મોટા અમલદાર થયા ભગવાનદાસે એકવાર પોતાના જીવને જોખમમાં નાખી અકબરનો પ્રાણ ઉગાર્યો હતો અને તેનો કુવર માનસિહ પાદશાહી સેવામા બહુ પ્રખ્યાત થઈ મોટામા મોટી પદવી પામ્યો એ કછવાહા કુળના રાજપુત હતા આભરથી સરકાર સ્વારી અજમેર ગઇ અને ત્યા જઈ અકબરે મીરજા શરફુદીન હુસેનને ત્યાથી વીશ કોશપર આવેલા મીર્ધા (મીરથ) જીતવાને મોકલ્યો ત્યાર કડે શાહ પાછા આગ્રે સિધાવ્યા અજમેરથી આગ્રો ૧૨૦ કોશ છતા ત્રીજે દિવસે ત્યા પહોચ્યા

૭ મુ વરસ માર્ચ ઇ સ ૧૫૬૨ —મીર્ધા ગઢમા રાજા માલદેવની વતી તેનો સામત જયમલદેવ અમલ કરતો હતો તે ઘણી બહાદુરીથી સામો થયો, પણ અતે જયની આશા ન રહેવાથી તેણે કહાવ્યુ કે અમારા ઘોડા અને હથિયાર સહિત નીકળી જવા દો તો ગઢ ખાલી કરીએ બીજી તમામ મિલ્કત અદર રહેવા દેવાની શરતે મુગલ સરદારે તે કહેણ સ્વીકાર્યું એ કરાર પ્રમાણે જયમલે તેની ટુકડી સહિત કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડી ચાલવા માડયુ પણ તેના હાથ નીચેના દેવદાસ નામે એક હાકેમને એ ગમ્યુ નહિ તેણે પાછળ રહી ગઢમાનો સઘળો માલ સળગાવી દીધો, અને ત્યારપછી પોતાના યોદ્ધા સાથે તે બહાર આવ્યો પાદશાહી ફોજે તેના ઉપર હુમલો કર્યો તેમા બને પક્ષના ઘણા યોદ્ધા તથા દેવદાસ રણમા પડ્યા ત્યારે ગઢ જીતાયો

માળવાના સુબેદાર પીરમહમદખાને આશીરગઢ અને બર્હાનપુરપર સ્વારી કરી બિજાગઢ નામે કિલ્લો છતી તેમાંના તમામ સિપાઇની કતલ કરી; તેમજ નર્મદા ઉતરી ખાનદેશમાં પેઠો તેવારે ત્યાંનાં ઘણાંક ગામ અને નગરોના નિરપરાધી રહેવાસીઓને મારી નાંખ્યા. બર્હાનપુરની પણ તેણે તેજ વલે કરી. મુસલમાનોને પણ છોડ્યા નહિ. હવે તેના પાપનો ઘડો ભરાયો ને ફુટ્યો. બાજ બહાદુર ખાનદેશમાં જઈ રહ્યો હતો તેણે આશીરગઢ અને બર્હાનપુરના ગઢવીઓ જોડે મળી દેશના જમીનદારોનાં લશ્કર ભેગાં કર્યાં. આ ફોજથી હારી પીરમહમદ માળવા ભણી નાઠો, અને નર્મદા ઉતરતાં તેના ઘોડાને ઊંટ કરડ્યો તેથી તે પાણીમાં પડી ડુબી મુવો; ને પછી બાજ બહાદુરે માળવા છતી લીધો. અબદુલ્લાખાન ઉસબેક નામે સરદારને સૈન્ય આપી અકબરે માળવા છતવા મોકલ્યો. બાજ બહાદુર તેનાથી પરાજય પામી નાઠો. કેટલાક વખત સુધી મેવાડ અને ગૂજરાતમાં રહી અંતે તે પાદશાહને શરણે આવ્યો. ઉદાર અકબરે તેને માફી બક્ષી પોતાની ફોજમાં બે હજાર ઘોડાનો મન્સબ (સરદાર) બનાવ્યો. આખો માળવા પ્રાંત શાહને કબજે આવ્યો. હુમાયુંના મિત્ર શાહ તમસ્પે અકબર સાથે સ્નેહ કરવાને પોતાના ભત્રીજા સૈયદ બેગમને આગ્રે મોકલ્યો. ઇરાની વકીલ આગ્રાની પડમાં આવ્યો, તેવારે અકબરે તેને માન આપવાને કેટલાક મોટા ઉમરાવને સામા તેડવા મોકલ્યા; ને શાહજાદાને બે માસ પરોણો રાખી તથા યોગ્ય સરપાવ આપી ઇરાની શાહને માટે નજરાણાં સહિત વળાવ્યો.

માહમઅંકેનો દીકરો અધમખાન દુષ્ટબુદ્ધિનો અવિચારી માણસ હતો. બાજ બહાદુરની નારીઓ પકડાઈ હતી તેઓ અકબરના જનાનખાનામાં હતી. તેઓમાંની બે રૂપાળી ઓરતોને કપટથી લેઈ નાસી જવાનો મનસુબો તેણે કર્યો. તે તેની માની મદદથી અમલમાં આણ્યો; પણ થોડીવારમાં તેની ખબર અકબરને પડવાથી તેઓને પકડવાને શાહે સ્વારોને દોડાવ્યા. બંને બાઇને તે સ્વારો પકડી લાવ્યા. એ કામ કરવામાં તેમને કોણે મદદ કરી તે તેમનાથી પાદશાહ જાણી ન શકે, માટે માહમઅંકે તેમને મારી નંખાવી. આ વખતે અકબરે માદીકરાના

આ ગુનાહપર આંખઆડા કાન કર્યા; પણ એ દયાથી અધમખાનને સાન આવી નહિ. નવા વજીર શમસુદીન ઉપર તેને ઘણી અદેખાઈ આવતી હતી; માટે કેટલાક સાથીઓ જોડે વિચાર કરી રાજમેહેલમા વજીર પોતાનું કામ કરતો હતો, તેવામાં ઓચિંતો ઉઘાડી તરવાર લેઇને ત્યાં ગયો અને ઝટકા મારી તેણે તેનો ઘાત કર્યો. એ ખૂન કરી પાદશાહના જનાનખાનાને બારણે ગયો. કલકલાણ સાંભળી અકબર બહાર દોડી આવ્યો. વજીરના ખૂનની વાત જાણીને તથા તે નજરે જોઇને શાહ કોપાયમાન થયા, તેવામાં તેમણે ખૂનીને જોયો. તુરત પેહેરેગીરની તરવાર લેઈ તે તેના ઉપર ધસ્યો. અધમખાને પાદશાહના હાથ ઝાલી લીધા. તેનાથી છૂટા પડી અકબરે તેના મ્હોડાપર મુક્કી મારી હેઠે પાડયો ને પાસે ઉભેલા નોકરોને હુકમ કર્યો કે એના હાથપગ બાંધી એને મેહેલના કોટ ઉપરથી નીચે નાંખો. નોકરોએ તેમ કર્યું. તેની ગરદન ત્રૂટી અને મગજ છુંદાયું તેથી તે મરી ગયો અને તેના સાથીઓ નાસી છૂટયા. એ વેળા માહમઅંક માંદી હતી. પોતાના છોકરાને થયલી સજાની ખબર સાંભળી તે બહુ ખેદ પામી; અને રજા મળવાથી પોતાને ઘેર ગઇ અને ચાર દહાડા પછી મરણ પામી.

युद्धमां पकडायला केदीना कुटंबने गुलाम करवानी मना.

આ સાતમા વરસમા અકબરશાહે મોટું પુણ્યનું કર્મ કર્યું. તેણે કાયદો ઠરાવ્યો કે હવેથી યુદ્ધમાં પકડાયલા કેદીને ગુલામ કરવા નહિ, આજપર્યંત વિજયી મુસલમાન પાદશાહો અને તેમના અમલદારો તેમની સ્વારીઓમાં હિંદુઓને પકડી તેમને અને તેમનાં બાઇડી છોકરાં તથા આશ્રિતોને ગુલામ કરી નજરમાં આવે તેમને વેચતા, અને પોતાનાં ઘર, ખેતર, વગેરેના કામને માટે ખપ હોય તેઓને લુંડા કરીને રાખતા. ન્યાયી અને દયાળુ અકબરે એમ કરવાની મના કરતાં જણાવ્યું કે "જેઓ બંડ કરે કે લઢે તેઓ માત્ર સજાને પાત્ર છે. તેઓનાં કુટુંબ કબીલાની તેમાં કાંઇ તકસીર નથી. ધણી ખોટું કામ કરે તેમાં તેની બાયડી અને તેનાં બચ્ચાંનો શો વાંક છે? તેઓ તેને કેમ અટકાવી શકે? તેઓને પોતાને ઘેર કે જ્યાં તેમની ખુશી હોય ત્યાં બિન હરકતે જવા દેવાં."

વર્ષ ૮ મુ ૧૩ મી માર્ચ સને ૧૫૬૩—સિંધુ નદીપર આવેલા નીનાબ નામે ગખર લોકના દેશને અકબરે આ વરસમા જીત્યો પ્રથમ બાબરે એ મૂલક વશ કર્યા હતો ને ત્યારથી ત્યાના સુલતાન મુગલ પાદશાહની આણ માનતા શીરશાહસુરે એ દેશના સુલતાન સારંગને પકડી, તેની ચામડી ઉખેડી મારી નખાવ્યો અને તેના દીકરા કમાલખાનને ગ્વાલિયર ગઢમા પૂરી રાખ્યો, ત્યારે સારંગનો ભાઈ આદમ ત્યાનો સુલતાન થયો સુલતાન સલીમસુરે એ દેશપર સ્વારી કરીને ગખ્ખર કેદીને પકડી ગ્વાલિયરમા આણી એક ઘરમા ઘાલ્યા અને પછી તેમા બંદુકનો દારૂ ભરી તેને સળગાવ્યુ એથી આદમના સર્વે સગાવાહાલાનો મરી ગયા એ ઘરમા કમાલખાન પણ હતો, પરંતુ તે બચી જવાથી સલીમે તેને છુટો કરી પોતાની સેનામા રાખ્યો અકબરના વખતમા તેણે મુગલ લશ્કરમા દાખલ થઇ એવી સારી સેવા બજાવી કે પાદશાહે તેને પૂછ્યુ કે તારે માગવુ હોય તે માગ કમાલે માગ્યુ કે મને મારા બાપનુ રાજ્ય અપાવો અકબરે ઠરાવ કર્યો કે ગખર દેશના બે સરખા ભાગ કરી તેમાના એકપર એનો કાકો આદમ અમલ કરે અને બીજાપર એ કરે આદમે એ હુકમ માન્યો નહિ, તેથી પાદશાહી ફોજે તે દેશ જીતી કમાલને ત્યાની ગાદીએ બેસાડયો પછી કમાલ સુલતાન, શાહની સેવા નીમકહલાલીથી બજાવો ગયો

જેને ઉમરાવ પદવીએ ચઢાવવામા આવતા તેઓને જાગીર મળતી મીરજા શરફુદીન નામે અમીરને નાગોરની જાગીર આપી હતી એ ઉમરાવે આ વેળા બંડ કર્યુ તેને સજા કરવાને અકબરે ફોજ મોકલી તેની સામા તેનાથી ટકી ન શકાયાથી તે નાઠો. માર્ગમા અબુલ મઆલી નામે ઉમરાવ તેની હારે બંડમા સામીલ થયો બન્નેએ વિચાર કર્યો કે કાબુલમા અકબરનો દશેક વરસનો સાવકોભાઈ મીરજા મહમદ હકીમ છે તેને હિંદુસ્તાનમા આણવો એ કામ કરવાને મઆલી કાબુલ ગયો, ત્યા શાહજાદા હકીમની મા માહચોચક બેગમ તેની વતી કારભાર કરતી હતી મઆલીએ પ્રથમ તેની જોડે સ્નેહ કર્યો ને પછી કપટથી તેને મારી નાખીને હકીમને પોતાના કબજામા લીધો આ સમાચાર બદક્શાનના હાકેમ મીરજા સુલેમાનને મળવાથી

તે પોતાની ફોજ લેઇ હળીમની મદદે આવ્યો મઆલીને પકડી તેણે મારી નખાવ્યો

પાદશાહ એક દિવસે દિલ્હીના બજારમા થઈ જતો હતો, તેવામા બડખોર શરફુદ્દીનના ગુલામ કોકા ફુલાદે માહમઅક મદ્રેસાને છાપરે-થી તેની ભણી તીર માર્યું અકબરને તે છરતુ વાગવાથી માત્ર ચા ગડી છોલાઇ રાજકત્યારાને શાહના અનુચરોએ તુર્ત મારી નાખ્યો થોડા દિવસમા ઘા રૂઝાયા પછી પાદશાહ પાલખીમા બેસી આગ્રે ગયા

जात्राळु वेरानी माफी.

મુસલમાન પાદશાહો તરફથી હિંદના તીર્થયાત્રના સ્થળોમા પ્રત્યેક જાત્રાળુ કનેથી તેના ગજા પ્રમાણે કર લેવામા આવતો, તેનું નામ કર્મી વેરો હતુ, અને તેથી કરોડો રૂપિયા ઉપજતા દરેક જાત્રાળુનુ ગજુ કેટલુ છે તે ઠગવનુ વેરા ઉઘરાવનારને હાથ રહ્યુ એટલે જૂલમ અને લાચ ચાલે અને લોકોને બહુજ હરકત પડે તેમા નવાઈ શી? બહ્મા અને સુધરેલા વિચારના અકબરે આ વિષે વિચાર કરી તે વેરો માફ કર્યો તેણે જણાવ્યુ કે "આ કર લોકોના જૂઠા વેહેમ ઉપર છે, અને જેઓ જાત્રા જાયછે તેઓનેજ આપવો પડેછે, તોપણ જાત્રા જનારા એમ માનેછે કે અમે એ માર્ગે પરમેશ્વરને પૂજીએ છીએ, તો એ કામમા અડચણ કરવી એ પરમેશ્વરને પ્રિય હોયજ નહિ*" આ કર હજી કેટલાક હિંદુ રાજા લેછે એ કેવી શરમની વાત છે?

૯ મુ વરસ ૧૩ મી માર્ચ અને ૧૫૬૪ ને દિવસે બેઠુ માળવાના સૂર સુલતાન અદાલીના ગુલામ નામે ફાતુને કબજે ચુનારગઢ હતો તે તેણે અકબરને હવાલે કર્યો ત્યારપછી એ ગઢ છતી લેવાને ગાઝીખાનસૂર નામે અફગાન સરદારે બંડ કર્યું એને વશ કરવાને અકબરે આસફખાન નામે નાયકને મોકલ્યો ને તેણે તે કામ પાર પાડ્યુ એ મૂલકની પાસે ગઢકટક નામે દેશમા ૭૦ હજાર મોટા આબાદ ગામ હતા, તેની રાજ્યધાની ચૌર ગઢમા હતી અને તેમા દુર્ગાવતી નામે રાણી તેના બાળકુમારની વતી રાજ કરતી હતી તેણીએ

* અબુલ ફઝલકૃત અકબરનામાનું મર એચ ઇલિયટનુ ભાષાન્તર, ભાગ ૬ ઠો, પાનુ ૨૯ મુ

અકબરને આધીન થવાની ના પાડવાથી અસફખાને એ રાજ્યપર સ્વારી કરી. રાણી દુર્ગાવતી ઘણી બહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે હારી ને રણમાં પડી; અને તેનું રાજ્ય મુગલ સરકારને તાબે થયું. એ રાજ્ય બુંદેલખંડની સરહદપર હતું.

માળવાના સૂબેદાર અબ્દુલ્લાખાન ઉઝબેકની કરણી ઉપર બાદશાહને વેહેમ આવ્યો. તે સ્વતંત્ર થવાને ચાહેછે ને બાદશાહી હુકમ ખરેખર માનતો નથી એ જોઇ હાથીના શિકારને મસે અકબરશાહ ચમ્બલ નદીને કાંઠે ગયો. નરવર નગરની થડમાં જંગલ હતું તેમાં હાથી વસતા તેઓનો શિકાર કરી શાહ માળવે ગયો. માંડુગઢની નજીક આવ્યો તેવારે અબ્દુલ્લાખાન ત્યાંથી નાઠો. માર્ગમાં તેને મુગલ સેનાએ રોક્યો; ને જુદ્ધ થયું તેમાં અબદુલ્લા હારવાથી તે ગુજરાતમાં નાઠો. પાદશાહનો મુકામ માંડુગઢમાં હતો તેવારે ખાનદેશના સુલતાન મીરાન મુબારકના વકીલો તેનો કાગળ અને નજરાણા લેઇ સલામ કરવાને આવ્યા. અકબરે તેમને માન દીધું અને તેમની જોડે ફર્માન મોકલ્યો કે તમારી બેટીઓમાં જે મને વરવાને લાયક હોય તેને મોકલો. આ ફર્માન ખાનદેશપતિએ માથે ચઢાવ્યો. કરાબહાદુર નામે સરદારને માળવાનો સૂબેદાર નીમી બાદશાહી સ્વારી પાછી આગ્રે ગઈ. આગ્રાની પાસે કાકાની નામે ગામ હતું ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં હોવાથી અકબરે તે ગામમાં પોતાને રહેવાને મેહેલ બંધાવ્યો. થોડા વખતમાં બીજાં સુંદર મકાન ત્યાં બંધાયાં ને તે મોટું નગર બન્યું. અકબરે તેનું નામ નગરચીન પાડ્યું. ખ્વાજા મુઆઝમ નામે પાદશાહનો મામો હતો તે કુકર્મી હોવાથી ઘણીવાર ઠપકો પામી દેશનિકાલ થયો હતો. તેનાપર દયા કરી અકબરે પાછો આવવા દીધા પછી તેણે એક બાઇડીને મારી નાંખી. અકબરે તેને ખૂબ ફટકા મરાવી હાથપગ બધાવી નદીમાં નંખાવ્યો; પણ તે ડૂબી ન જતાં કેટલીકવાર ઉપર આવ્યો ત્યારે તેને ગ્વાલિયર મોકલી મરતાં સુધી કેદ રાખ્યો. બદકશાનના મીરજા સુલેમાને અકબરના ઓરમાનભાઇ મીરજા હકીમ કનેથી કાબુલનું રાજ્ય છીનવી લીધું. અકબરે હિંદી ફોજ મોકલી તે રાજ્ય પોતાના ભાઇને પાછું છતી આપ્યું.

जजीआवेरानी माफी

ભરતખંડમા મુસલમાની અમલ બેઠો ત્યારથી જજીઆવેરો હિંદુઓ પાસેથી લેવામા આવતો તે માફ કરી અકબરે મોટુ પુણ્યનુ કામ કર્યું એ કરની ભારે ઉપજ હતી, પણ તે ગેરવ્યાજબી અને પ્રજાને દુખદાયક હોવાથી ન્યાયી અને દયાળુ અકબરે તે ઉઘરાવવાની મના કરી હિંદુ લોકોને બળાત્કારે મુસલમાન કરવાનો આ કર એક ઉપાય હતો અને તે આપવો ગરીબ લોકને બહુ કઠણ પડતો એ માફ થવાથી હિંદુ પ્રજા બહુ રાજી થઈ

प्रंकरण ४ थुं.

૧૦ મુ વરસ—હાથીનો શિકાર—આગ્રાગઢ—અલીકુલી, ખાનજમાન, વગેરે ઉઝબેક સરદારોના બંડ—૧૧ મુ વરસ—અસફખાનનુ બંડ—કાબુલના મીરજા હકીમની લાહોરપર ચઢાઈ—મીરજાનો બળવો—૧૨ મુ વરસ—ખાનજમાનનો બીજો બળવો અને નાશ—કુરૂક્ષેત્રમા જોગી અને સન્યાસી લોકનુ યુદ્ધ—ચિતોરગઢનો ઘેરો—૧૩ મુ વરસ—વાઘનો શિકાર—રણથંભોરપર સ્વારી—૧૪ મુ વરસ—ફતેપુર—કાલિંજરનો રાજા—સલીમનો જન્મ—૧૫ મુ વરસ—મારવાડ અને બીકાનેરના મહારાજાનુ તાબે થવુ—ગધેડાનો શિકાર—૧૬ મુ વરસ—ટાટા ઉપર સ્વારી

૧૦ મુ વરસ, તા ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૫૬૫—આ વરસને આરંભે શાહને હાથીનો શિકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ જંગલોમા માણસ મોકલી ખબર મંગાવીને અકબરશાહ ધોળપુરને માર્ગે નરવર બાજુ સિધાવ્યા તેની પાડોશમા જંગલી હાથીના ટોળા હતા તેને તેણે પકડી આણ્યા એવુ માલૂમ પડે છે કે હાથીને પકડવા તેને હાથીનો શિકાર કહેતા, કેમકે હાથીને માર્યા એવુ અકબરના ઇતિહાસ કરનારાએ લખ્યુ નથી એ હાથી ઝલાયા ત્યાથી આ(ગ)ળ કોઈ ઠેકાણે બીજા જંગલમા ઘણા હાથી હતા, તેમને પકડવાને પાદશાહે નોકરોને મોકલ્યા સાડી બાણ્યે હાથીને તેઓ ઝાલી લાવ્યા હવે ઉનાળો બેઠો,

લાગી, ને ત્યાંનાં માણસો માંદાં થવા માંડ્યાં, તેથી પાદશાહ પાછા ફરી આગ્રે ગયા

આગ્રાનો જૂનો કિલ્લો ઇંટનો બાંધેલો હતો તે પડવા આવ્યો હતો તેને ઠામે નવો પત્થરનો ચણાવવાની શાહે આજ્ઞા કરી આ વરસમાં આરંભ કર્યા પછી કેટલેક વરસે તે બંધાઈ રહ્યો એ ગઢ ઘણો સારો ને મજબૂત બન્યો તેની દિવાલનો ઓસાર દશ ગજ ને ઊંચાઈ ૪૦ ગજ છે તેની ચારેમેર વીશ ગજ પોહોળી અને દશ ગજ ઊંડી ખાડી ખોદાવી અને જમના નદીમાંથી તેમાં પાણી આણ્યું એ કિલ્લાના દરવાજાનો પાયો નાખ્યાનું વરસ—' સિનાઈદર–ઈ–સિકિ-સ્ટ' (અર્થ, હી સ ૯૭૪) ત્રણ કરોડ ટકા એને બંધાવવા થયા એ ખરચને માટે એ પ્રાંતની જમીન ઉપર કાંઈ વેરો નાખ્યો

પાદશાહની વતી પ્રાંતોમાં અમન કરવાને હાકેમો મોકલવામાં આવતા તેઓ જાગીરદાર કે અમીર કહેવાતા, અને તેમના હાથની ચેના પરગણાના અને ગઢોના હાકેમોને પણ જાગીરદાર કહેતા પણ એ જાગીરો વંશપરંપરા ન હતી માત્ર નોકરીપર હોય ત્યાંલગી તે તેમની જાગીર કહેવાતી, અને ખરચ બાદ કરતાં બાકીની ઉપજ આગ્રે મોકલતી પડતી હિંદુરાજા અકબરને આધીન થતાં તેઓને તેમની ગાદીપર વંશપરંપરા બદલ રાખી માત્ર ઠરાવેલી ખંડણી તેમની કનેથી લેવામાં આવતી

પાદશાહીનું બંધારણ દૃઢ કીધું હોવાથી ઘણાક મુસલમાન જાગીરદારો સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતા માળવાના જાગીરદાર અબદુલ્લાખાન ઉઝબેકે એવી કોશીશ કરી અને સખ્ત સજા પામ્યો, તેપરથી બીજા ઉઝબેગ સરદારોને વેહેમ આવ્યો કે પાદશાહ બધા ઉઝબેક લોકને નઠારા ગણે છે અયોધ્યાનો જાગીરદાર સિકંદરખાન ઉઝબેક હતો, તેને હજૂરમાં આણવાને પાદશાહે અશરફખાનને મોકલ્યો અધિપતિનો હુકમ ન માનતાં ઇબ્રાહીમખાનને તે મળ્યો પછી એ બંને બીજા ઉઝબેક સરદારોને જોડે લેઈ જવાનપુરના જાગીરદાર ખાનજમાન ઉઝબેકની પાસે ગયા અહિં બધા ઉઝબેક સરદારોએ બળવો કરવાનો ઠરાવ કર્યો આસપાસના પ્રાંતોના જે અમીરો નિમકહલાલ

રહ્યા તેઓ સપ કરી બડખોરોની સામે લડ્યા, પણ ફતેહ પામ્યા નહિ તેમની તરફથી એ સમાચાર અકબરને મળવાથી એ બળવાખોરોને શિક્ષા કરવાને પડે ચઢવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો ખાનપુર (ભનપુર) આગળ નદી ઓળગી તેમને રોહેરમા રાખવાને ખાનખાનાન મુનીમખાનને આગળ મોકલી પાદશાહ પડે જોડે લેવાની ફોજની ગોઠવણ કરવા આગ્રે રહ્યા થોડા દિવસમા તે બદોબસ્ત પૂરો થવાથી સ્વારી ઉપડી ખાનપુર પહોચ્યા તેવારે ક્યાખાન ગગ નામે એક બડખોર અમીરે શરણે આવી ક્ષમા માગી અકબરે તેનો અપરાધ માફ કરી તેની જાગીર તેને પાછી સોપી ગગાનદીમા પૂર હોવાથી પાદશાહ દશ દિવસ સુધી તે ઓળગી શક્યા નહિ પાણી ઉતરી જવાથી સામેપાર જઇ સિકદર લખનૌમા હતો તેને સજા કરવાને વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઇ શાહ મધરાતે છાવણીમાથી ઉપડ્યા તે રાત્રે તથા બીજે દહાડે તથા રાત્રે વગર અટકે કૂચ કરી સવારે લખનૌ પહોચ્યા એ ખબર જાણી સિકદર સાથી એકદમ નાસી ખાનજમાનની છાવણીમા ગયો લખનૌ લેઈ શાહ જવાનપુર ભણી ગયા

બગાળામા સુલેમાન કિરાની અફગાન નામે હાકેમ સ્વતત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો, તે બડખોરને મદદ ન કરે માટે અકબરે તેની પાસે વકીલ મોકલ્યા, તથા ઓડીઆ (ઓરિસ્સા) ના રજપૂત રાજાને પણ કહાવ્યુ કે બગાળાના હાકેમને તેમ કરતો અટકાવે અસફખાનને કેટલીક ફોજ આપી પાદશાહે ખાનજમાનની પાછળ મોકલ્યો પણ મુજફ્ફરખાન નામે અમીરે તેના ઉપર લૂટમા મળેલા નાણા ખાઈ જવાનુ તોહમત મૂક્યાથી ભય પામીને તે બળવાખોરોને મળી ગયો હવે તેની જગાએ પાદશાહે મુનીમખાનને નીમ્યો ખાનજમાને પોતાના ભાઈ બહાદુરખાનને સરવાર પ્રાતમા ફિતૂર ઊભુ કરવાને મોકલ્યો, અને અકબરે તેની પાછળ મીર મુઇજ્જુલ મુલ્કને મોકલ્યો મુનીમખાનની સરદારી નીચે પાદશાહી ફોજ ખાનજમાનની છાવણીની નજીક આવી તેવારે સલાહના કહેણ ચાલ્યા એ બે અમીરો દોસ્ત હતા, તેથી ખાનજમાને તેને સદેશો મોકલ્યો કે તમે વચ્ચે પડી મને માફી અપાવો તો હુ પાદશાહને શરણે જાઉં મુનીમખાન અને તે મળ્યા અને શુ કરવુ તેનો

ઠરાવ કર્યો. આ કામ અહિં ચાલેછે તેવામાં મીર મુઈજુલનો પરાજય થયાના સમચાર આવ્યા. બહાદુરખાં ઉઝબેકે તેને કહાવ્યું કે સમાધાન થવાનો પ્રયત્ન ચાલેછે; માટે હાલ લઢાઈ બંધ રાખવી. પણ મીરે તે વાત માની નહિ તે લઢવાને ઘણો આતુર હતો એવામાં લસ્કરખાન મીરબક્ષી અને રાજા ટોડરમલ* તેની મદદે આવી પહોંચ્યા. એ કુમક મળતાં મીરે બળવાખોર ફોજ ઉપર હલા કરી, પણ તેમાં ફતેહ ન પામતા તેને નાસવું પડ્યુ. રાજા ટોડરમલે તથા લસ્કરખાએ રાત પડતા લગી બચાવ કર્યો. પણ ફોજનો બાકીનો ભાગ નામવાથી

* અકબરનો આ પ્રખ્યાત દીવાન લાહોરનો ખતરી (ખાતરી) હતો. તે બાળક હતો તેવારે તેને નિર્ધન મૂકી તેનો બાપ મરણ પામ્યો. ઉમ્મરે આવતા તેને કારકુનની જગા મળી, પોતાના બુદ્ધિબળવડે તે આ હલકી સ્થિતિમાથી શેરશાહ સૂરના અમલમા ઉંચે દરજ્જે ચઢયો. એ સુલતાને ગખર લોકના પહાડી મૂલકમાં મોટો મજબૂત પત્થરનો ગઢ ચણાવ્યો તેવારે તે કામનો ઉપરી ટોડરમલ હતો ગખર લોકે સપ કર્યો કે એ ગઢ ચણાવવામા કોઇએ કોઇ પ્રકારની મદદ કરવી નહિ, મજુરીએ પણ જવું નહિ. ટોડરમલે એ વાત શાહને લખી જણાવ્યુ કે એથી કિલાનું કામ અટકી પડ્યુ છે. પાદશાહે તેને ઠપકો લખ્યો કે તમે ખરચ કરવામા બહુ કસરિયા છો ને મારો હુકમ અમલમાં લાવવાને ચહાતા નથી. તમારે બોહોળે હાથે ખરચ કરવો; જેટલું નાણું જોઇશે તેટલું તમને સરકારી ખજાનામાંથી મળશે, એ આજ્ઞા મળ્યાપછી ટોડરમલે દર પત્થરે એક અશ્રફી આપવાનું જાહેર કર્યાથી એટલા બધા ગખરો કામે આવ્યા કે મોહોરથી ઉતરતા ઉતરતાં એક રૂપિએ, પછી દશ ટકે, ને અતે પાંચ ટકે જોઇએ એટલા મજુર મળ્યા. દશ ટકાના સિક્કાને કાળો ટકો કહેતા ને તે રૂપિયાનો એક ચાળીશાશ હતો. કિલ્લો મનમાનતો પૂરો થવાથી શેરશાહે ટોડરમલને તેની ખબરદારી તથા લાયકીને માટે બહુ શાબાશી આપી. આ ચતુર પાદશાહના હાથ નીચે તેનું મન કેળવાયુ હતુ અને તેના મનની શક્તિઓ ખીલી હતી, તેથી તે અકબરને બહુજ કામ લાગ્યો. તેણે એવી ઉત્તમ સેવા બજાવી કે તેની કીર્તિ અમર થઈ. અકબરના મહાયબળ, બુદ્ધિમાન, અને અતિલાયક મુખ્ય અધિકારીઓ હતા તેઓમા રાજા ટોડરમલ હતો. તેનું મરણ તા. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૫૮૯ ને દિવસે થયું.

તેમને પણ પાછા હઠવું પડ્યું નાસતી સેનાને બીજે દહાડે શેરગઢમા ભેગી કરી તેમણે પાદશાહને પરાજયનો હેવાલ લખી મોકલ્યો એ માઠા સમાચાર આવ્યા તેવારે ખાનજમાન વગેરે બંડખોર સરદારોને, ખાનજમાનની મા અને મુનીમખાનની મારફતે માફી મળી ચૂકી હતી તેથી એ લસ્કરને લઢાઈ બંધ પાડવાનો હુકમ મોકલી હજૂરમાં બોલાવી, મુઇજ્જુલ મુલ્કે યુદ્ધ કરવામાં ભુલ કરી હતી, તથાપિ તેણે શૂરથી લઢી પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો હતો માટે તેને, તથા રાજા ટોડરમલે અને લસ્કરખાએ પોતાના કર્ત્તવ્ય બરાબર કર્યાં હતા માટે તેમને, માનસહિત હજૂરમા બોલાવ્યા પણ જેઓ સંગ્રામમા પોતાનો ધર્મ ચુકી યોગ્યરીતે વર્ત્યા ન હતા તેમને હજૂરમા આવવાની મના કરી ઉસબેક સરદારોને માફી આપી અકબરશાહ ચુનારગઢ જોવા ગયા, ને ત્યાથી જ્વાનપુર થઈ કાશીએ ગયા એવુ માલૂમ પડેછે કે એ સલાહ પોલી હતી. બંડખોર લોક હજી પૂરા મનાયા ન હતા પાદશાહ છાવણીમાથી ગયા એટલે ખાનજમાને સંધિની શરતો તોડી અકબરે પાછા આવી તેનો નાશ કરવાને ફોજ મોકલીને ઠરાવ કર્યો કે પ્રથમ એ બળવાખોરોનો પૂરો નાશ થતા સુધી તે નગરને રાજ્યધાની કરવી ખાનજમાન શિનાલિક ડુંગરામા નાઠો. જ્વાનપુરમા જતા માગમા નિજામાબાદ ગેહેર આવ્યુ ત્યા પાદશાહની વરસગાંઠનો ઓચ્છવ કરવાને મુકામ કર્યો એ ઓચ્છવને મઝલિસ-ઇ-વાઝન કહેતા તે જન્મતિથિ તથા તારીખ એ બંને દિવસે કરવામા આવતો એ પ્રસંગે રાજ્યના વઝીર, દીવાનાદિક કારભારીઓ તથા અમીર ઉમરાવો બાદશાહને સોનું રૂપુ અને બીજી વસ્તુઓ વડે તોળતા, અને પછી તે ધનનુબ્રાહ્મણાદિક ભિક્ષુકોને દાન કરતા એ પ્રમાણે એ પ્રસંગે કર્યું

નિજામાબાદથી સરમર સ્વારી જ્વાનપુર ગઈ ત્યા એક સુંદર સ્થળ પસંદ કરી શોભાયમાન મેહેલ બાંધવાની આજ્ઞા અકબરે આપી અમીર ઉમરાવોને પણ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે મકાન બંધાવવાને ફરમાવ્યુ ખાનજમાનની પાછળ ફોજ મોકલી તે લઢવા ન ઊભો રહેતા શિનાલિક ડુંગરામાં નાઠો. ત્યાથી ગંગાકાંઠે આવી પોતાના એક સરદારને અને પોતાની માને પાદશાહ પાસે ક્ષમાદાન માગવાને

મોકલ્યાં. તેઓ ખાનખાનાન મુનીમખાનની પાસે આવ્યાં ને તેને તથા હિંદના શેખુલ ઇસ્માઇલ અબદુલ્લા ભખ્ટૂને જોડે લેઈ અકબરશાહની હજૂરમા આવ્યા. એ સર્વના કરગરવાથી શાહે વળી દયા કરી માફી બક્ષી

ઇલાહી વર્ષ ૧૧ મુ—તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૫૬૬. આસફખાન અને તેના ભાઇ વજીરખાનનુ બડ શમ્યુ ન હતુ એવામાં અફગાનિસ્તાનમા બદક્શાનના હાકેમ મીરજા સુલેમાને કાબુલ ઉપર સ્વારી કરી. અકબરનો ઓરમાન નાનો ભાઈ મીરજા હકીમ ત્યા અમલ કરતો હતો તે નાસી પંજાબમા આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે મોટા ભાઈની મદદ માગી; પણ પાછળથી કોઇના ભમાવ્યાથી બડ મચાવ્યુ, ને લાહોર ઉપર ચઢાઈ કરી. લાહોરની પાદશાહી ફોજે તે શેહેરનો બચાવ કરી પાદશાહને એ બળવાના સમાચાર મોકલ્યા તુરત અકબરે મજ્જ થઇને લાહોર ભણી કૂચ કરી એ ખબર જાણી હકીમ લાહોરની પાડોશમાથી નાઠો. ત્યારપછી શાહ લાહોરમાં ગયા. શાબલ પ્રાંતમાંના આજમપુરના જાગીરદાર ઊલૂમ મીરજા, તથા શાહ મીરજા, તથા તેમના બે કામ નામે ઇબ્રાહીમ હુસેન મીરજા અને મહમદ હુસેન મીરજા એમણે બડ કર્યુ આસપાસ આવેલા પરગણાંના અમલદારોએ તેમને હરાવ્યાથી તેઓ માળવે નાઠા.

૧૨ મુ વરસ—૧૨ મી ફેબ્રુવારી ૧૫૬૭. આસપાસના ઘણા ગાઉમા વસનારા જગલી પશુઓને હાંકી લાવી વચમા ભેગાં કરી શિકાર કરેછે તેને તુર્કી બોલીમા કમુર્ઘા શિકાર કહેછે. આ વરસને આરંભે પાદશાહ એ શિકાર રમ્યા. લાહોરની ફરતા ૪૦ કોશના અમીરોને ફરમાવ્યું કે હરણ, નીલગાય, શિયાળાદિક જનાવરોને લાહોરની પાસે પાચ કોશપર હાંકી લાવી ઘેરવાં. એ હુકમ મુજબ આશરે પદર હજાર પશુઓને તેમણે પાંચ કોશના મેદાનમા આણ્યાં. શાહ પડે કેટલાક દિવસ મૃગયા· રમ્યાપછી નોકરોને, સિપાઇઓને, અને તમામ લોકને ત્યા શિકાર કરવાની રજા આપી મૃગયાથી પાછા ફરી બાદશાહ શેહેર ભણી ચાલ્યા. વચમાં ઉડા પાણીવાળી નદી આવી તેમા ઘોડો નાખી તરી ગયા, પણ તેના બે સાથી તેમ કરતા ડૂબી

મુત્રા હમીદ બકી નામે હજૂરી સવારને બીજા સવારે ભાલો મારી જખમી કર્યો ઘાયલ થયલા માણસે ફરિયાદ કરવાથી અકબરે ગુને ગારનુ માથુ કાપવાનો હુકમ કર્યો એને વાઢતા તરવાર ભાગી તે જો ઇ બીજી તરવારથી હણવાની મના કરી પાદશાહે તેની ઢેડફજેતી કરી આ વેળા બળવાખોર વજીરખાને લાહોરમા આવી બહુ કરગરી માફ માગી ને ઉદાર અકબરે દયા કરી, તેને અને તેના ભાઇ અમફખાનને ક્ષમાદાન આપ્યુ, એજ મુકામે ખબર આવી કે ખાનજમાન, બહાદુરખાન, અને સિકદરખાન એ ત્રણ ભાઇએ ફરીને બળવો કરી પોતાની છાવણીમા મીરજા હકીમને નામે ખુતબો ભણાવ્યો, એ જાણી શાહ આગ્રે જવા નીકળ્યા થાનેશ્વર આગળ સ્વારી આવી ત્યારે ગ્રહણ હોવાથી ત્યા મોટી જાત્રા ભરાઇ હતી હજારો હિંદુ ત્યા ભેગા થયા હતા, ને બ્રાહ્મણોને તથા સાધુઓને પુષ્કળ દાન આપતા હતા કુરૂક્ષેત્ર નામે ત્યાં સરોવરછે તેમા ગ્રહણ સમે ઘણા માણસ નહાવાને ઉતર્યા એક જોગીની અને એક સન્યાસીની ટોળી વચ્ચે નહાવાના ઘાટને માટે ટટો ચાલતો હતો, માટે તેમણે હથિયારવડે યુદ્ધ કરવાની રજા માગી વગર લડે ટંટો પતાવવાની કોશીશ નિષ્ફળ જવાથી રજા આપી શાહ પડે તે જોવા ગયા બસેં ત્રણસેં સન્યાસી હતા અને જોગી પચસેંથી વધારે હતા સગ્રામ કરવાને સજ્જ થઇ બંને પક્ષ સામસામા આવી ઉભા તેવારે સન્યાસીની ટોળીમા ઓછા આદમી હોવાથી તેને નબળી જોઈ કેટલાક સિપાઈ દિને રાખ ચોળી બાવાને વેશે તેઓની મદદે ગયા ઘણા જોરથી જુદ્ધ ચાલ્યું ને ઘણા માણસ રણમા પડ્યા અને જોગી હાર્યા અને સન્યાસી જીત્યા, જોગીઓનો પરાજય થયા પછી પોતાની ફોજની ટોળી મોકલી બાદશાહે કતલ અટકાવી

આગ્રે આવી ત્યા ૧૯ દિવસ રહી અકબરે જવાનપુર ભણી કૂચ કરી ભોજપુરને મુકામેથી મહમદ કુલીનખાન બીર્લાસ, મુજફ્ફરખાન, રાજા ટોડરમલાદિક સરદારોને ૮હજાર સ્વાર આપી અયોધ્યા પ્રાતમા બડખોર સિકદરખાનની સામા મોકલ્યા સરબર સ્વારી રાયબરેલી થઈ માનેણપુર ભણી ગઈ એવામા ભારે વરસાદ ૮

ગગામા પૂર આવુ ખાનજમાન નામે તીરે હતો પાદશાહ પડે આવ્યાછે એ બીના તેના જાણવામા ન હોવાથી તે મોજમઝામા મચ્યો ગ્લો તે રાત્રે તેણે અને તેના ભાઇ બહાદુરખાને ખૂબ દારૂ પી મોજ મારી હતી અમ્મર ઉતાવળી ચાલે આગળ વધી આવ્યો હતો તેથી માત્ર હજાર દોઢ હજાર ફોજ તેની જોડે હતી, બાકીની ફોજ પાછળ પડી ગઈ હતી તોપણ હાથીપર બેસી તેઓ નદીપાર ઉતર્યા અને તેના સાથી તરીને તેની જોડે ગયા અકબરે સગ્રામને માટે સેનાને ગોઠવીને બાળસુન્દર નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઈ પડે મધ્યભાગે રહ્યા પાછળ હોદ્દામા મીરજા કોકા આજમખાનને બેસાડયા હતો, જમણે પડખે અમફ્ખાન અને બીજા અકા સરદારો તથા ડાબી બાજુએ મજમુનખાન વગેરે ઉમરાવોને રાખ્યા હતા શાહ પોતે પધારેના છે એ વાત હવે બળનાખોરોના જાણવામા આવ્યાથી તેઓ મરણીઆ થઈ યુદ્ધ ચઢયા બહાદુરખાન પેહેલો ધસી આવ્યો પણ તેના ઘોડાને તીર વાગવાથી તે હાથ રહ્યો નહિ ને બહાદુર નીચે પડયો અને કેદ પકડાયો ખાનજમાને ધીરજથી યુદ્ધ જારી રાખ્યુ અમ્મરે હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડાપર સ્વારી કરી અને પોતાના ગજસૈન્યને શત્રુની ફોજપર હુમલો કરવાને મોકલ્યુ તેઓમા હીરાનદ નામે બહુ જબરો ને શૂરો હાથી હતો તે આગળ ધપ્યો દુશ્મને તેની સામે દિયાન નામે હાથીને મોકલ્યો હીરાનદે તેને એવા જોરથી ટક્કર લગાવી કે તે તુરત ભોયે પડયો ખાનજમાનના અગમા તીર ભોંકાયુ તે કાઢવ જાયછે તેવામા નારસિહ નામે હાથી તેના ઉપર આવ્યો ખાને બૂમ પાડી મહાવતને કહ્યુ કે હુ મોટો આદમી છુ અને જીવતો ઝાલીશ તો પાદશાહ તને ઇનામ આપશે તેનુ કહેવુ લક્ષમા ન લેતા મહાવતે હાથીને તેના અગપર ચલાવી તેને કચરી માર્યો હવે બાકીના શત્રુ નાઠા ને સગ્રામ પૂરો થયો ઘવાયલા બહાદુરખાનને પાદશાહની હજૂરમા પકડી લાવ્યા તેવારે તેના ઉપર દયા કરવાની મરજી ભના અકબરની હતી, પણ અમીરોના આગ્રહથી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો આ પરાજયની ખબર સાભળી સિકન્દર પગ્મુલકમા નાસે પકડાયના બડખોર સરદારોમા જેઓ હજીના હતા તેમનો હાથીના પગતળે છુદાવી

માર્યા ને બાકીનાને માફી આપી છોડી દીધા.

ઉસબેક લોકનું બંડ બે વરસ પહોંચ્યુ. તેઓ શૂરા, અનુભવી, અને ચતુર યોદ્ધા હતા. ઘણોક મૂલક તેમને કબજે હતો; અને બંગાળામા અફગાન હાકેમો સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા હતા, તેમની જોડે તેઓ મળી ગયા તેથી તેમનો બળવો ભારે થઈ પડયો હતો. એનો લાભ લઈ અકબરના ઓરમાનભાઇએ પંજાબ જીતી લેવાની કોશીશ કરી અને તેના પિતરાઈ મીરજા સરદારોએ બંડ કર્યું. ઉસબેકોએ અકબરના હોશીઆર સેનાપતિઓને હંફાવ્યા અને માત્ર અકબરની પંડની યુદ્ધ કુશળતા અને ચપળતાથી તેઓ જીતાયા. તેણે બંગાળાના અફગાનોને દબાવી શેહેરમાં રાખ્યા, મુગલ સરદારોને સજા કરીને તથા દયા કરીને વશ કર્યા, અને કેટલાક રજપૂત રાજાને જીતીને તાબેદાર સેવક કર્યા, અને ઉદારતાથી વિશ્વાસુ મિત્ર બનાવ્યા. અફગાનીસ્તાનથી અને તુર્કસ્તાનથી સિપાઈ મળવાનો માર્ગ બંધ પડયો હતો; અને પોતાની નોકરીમાં હતા તેઓ પૈસાના લોભથી અને સ્વતંત્રપણે વંશપરંપરાનું રાજ્ય સ્થાપવાની આશાએ ચારે તરફ વારે વારે બળવા કરતા. આ ભારે સંકટમા પોતાની અતિ જાગૃતિ તથા મહા બુદ્ધિબળ, ડહાપણ, અને દયા એ ચાર સાધનોવડે અકબરે રાજ્યને ઉગાર્યું, અને ઘણાક પ્રાંતો તેમા ઉમેર્યા. મુગલ સરદારોમાંના બડખોર મીરજા હજી વશ થયા ન હતા તેઓ માળવામાં જઈ ભરાયા હતા. તેમને સજા કરવાને બાદશાહ માળવા ભણી ચાલ્યા. એ સમાચાર જાણી મીરજા સરદારો ગૂજરાતના સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યમાં નાઠા. તેમની પાછળ ન લાગતાં અકબરે ચિતોડગઢ જીતવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંનો રાણો ઉદયસિંહ પંડે પરાક્રમી નહતો, પરંતુ તેના સામંતો મહા શૂરા અને જબરા હતા. બાબર જોડે જુદ્ધ કરનાર બહાદુર રાણા સંઘ (સિંહ) નો કુંવર રાણો ઉદયસિંહ હતો, પણ પિતાના જેટલો દમ એ પુત્રમાં નહતો. મુગલ સેના ચિતોડ તરફ વળી એટલે રાણોજી, પોતાના કુટુંબ સહિત નાસી, ગૂજરાતની ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામા જઈ સંતાયો. ચિતોડના રક્ષણને માટે જયમલ નામે શૂરા, અનુભવી અને ચતુર સામંતને આઠ હજાર બહાદુર રજપૂતો સહિત રાખ્યો હતો.

સુમારે ત્રણ કોશ લાંબો અને અર્દ્ધ કોશ પોહોળો ચિતોડનો ડુગરછે તેના ઉપર ચણેલો ગઢ બડો મજબૂત છે આગળ મુસનમાનોએ તેને જીત્યો હતો, તથાપિ હિમત ન હારતા તેનો બચાવ કરવાનો દઢ નિશ્ચય કરી જયમલ સજ્જ થયો આખા હિંદમા તે *ગઢ સર્વથી જબરો ગણાતો હતો ને એને જીત્યા વિના રજપૂતોમા અકબરનો દાબ બેસે તેવુ નહતુ, અને રાજપૂત સસ્થાનો સ્વતત્ર રહે ત્યા લગી અકબર હિંદના બીજા મુસનમાની રાજ્યોને વશ કરી શકે નહિ એ પણ નક્કી હતુ માટે એને જીતવાનો ઠરાવ કરી તેણે પડે તે ઉપર સ્વારી કરી રજપૂતો ભારે હઠથી લડયા જયમલની બહાદુરી ને હોશીઆરી વખાણના જોગ હતા મુગલ સેનાએ ગઢને ઘેરી લીધો, પણ જયમલે તેમને અદર પેસવા દીધા નહિ ગઢના હરેક ભાગમા ફરતો રહી પોતાના શૂરવીરોને તે હિમત આપતો, અને શું કરવુ તે બતાવતો ગઢમા મીઠુ પાણી અને પુષ્કળ અન્ન હતા ગઢના જૂદા જૂદા ભાગપર અકબરે અમીરોને હુમલો કરવાને મોકલ્યા, પણ તે બધાને પાછા ફરવુ પડ્યુ મુગલ ફોજે આસપાસના પરગણાઓમા ફરી વળી દેશને ઉજાડ કર્યો, પણ તેથી ગઢનીઓ ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ એ વેળા અકબર કને દૂરથી કોટ તોડવાની મોટી તોપો નહતી, અને રજપૂતોના તીર અને બદૂકના મારને લીધે તેના સિપાઈ કોટની પાસે જઈ શક્તા નહતા માટે તેણે સાબાન એટલે ઢાકેલા રસ્તા કરાવ્યા ખાડીઓ ખોદી તેને ઉપરથી પાટીઆ તથા ચામડા વડે ઢાકી લેઈ તે રસ્તે કિલ્લા પાસે જવાના બે માર્ગ કર્યા એ કામ કરવાને તેણે પાચ હજાર કડીઆ, સુતાર, સલાટાદિને રાખ્યા વેઠે પકડવાની મના કરી સર્વેને પગાર આપી રાખ્યા એ બે માર્ગમાનો એક પોતાના મુકામથી શરૂ કર્યો અને બીજો સામી બાજુએથી ચલાવ્યો એ કામ ચાલતુ હતુ તેની નજરે જોઈ તપાસ રાખવાને પોતાને માટે તેણે ઊંચો ચોતરો કરાવી તે ઉપર બેઠક કરાવી ગઢમાના રજપૂત યોદ્ધાએ કાજને ખાળવાની કોશીશમા જરાએ કસર કરતા નહિ તેમના ગોળાના મા-

* 'રાણી સો કમળા દેવી, કુમરી સબ ઢુડીઆ, ગઢ સો ચિતોડ, દુસરો સબ ગઢીઆ,' એવી કેહેવત લોકમા ચાલતી હતી

રથી લગભગ નિત્ય સો કારીગરો તથા મજૂરો મરતા, અને સાબાતની દીવાલના પાયામાં ઈંટોને ઠામે તેમના મડદાંને દાટવાં પડતાં.-અકબર મસ ઈનામ આપી રસ્તો કરનારાને હિંમત આપતો. બાદશાહી મુકામની પાસેનો સાબાત કોટ સુધી પહોંચ્યાથી ગઢના બે બુરજો નીચે બંદૂકનો દારૂ ભરીને જામગરી સળગાવવી એવો બેત હતો. બને બુરજની સુરંગ જોડે ઉડે ને તે ઉડે એટલે સિપાહીઓએ તેથી થએલા માર્ગમાં ધસી ગઢમાં પેસવું. પણ માત્ર એક બુરજ ઉડયો. બીજાની જામગરી ઓલવાઈ ગઇ, એમ ધારી મુગલો તે વાટે અંદર ધુસ્યા. રજપૂતો તેમને અટકાવવાને સામા આવ્યા. એ યુદ્ધ ચાલેછે તેવામાં એક બીજો બુરજ ઉડયો અને તેથી સેંકડો મુગલ અને રજપૂત હવામાં ઉડી ગયા, ને સેંકડો છુંદાઇ મુઆ. એથી ભય પામીને બાકીના મુગલ પાછા હઠયા, ને જયમલે તે માર્ગ પૂરાવી દીધો. આ પરાજયથી હામ ન છોડતાં સુજાઅતખાનના મોરચા આગળનો સાબાત તૈયાર થતાં તેની થડમાંના ગઢનો કોટ તોડયો. અહિં હવે જબરો જંગ મચ્યો. મુગલોને પાછા હઠાવી તુટેલી દીવાલને રજપૂતોએ પાછી ચણવા માંડી અને તે કરનારાને હિમત આપવા માટે રાત્રે મસાલો સહિત બહાદુર જયમલ પડે ત્યાં આવ્યો. અકબરે તેને ઓળખી પોતાના હાથમાં બદૂક લેઈ તેના માથાને તાકી ગોળી મારી તે આબાદ તેને વાગેથી જયમલ પડયો. પોતાના સેનાપતિના મરણથી રજપૂતોએ નિરાશ થઈ ગઢનો રીતસર બચાવ કરવો છોડી દીધો. તેમણે પોતાનાં બૈરાંનો જુવાહર કર્યો, એટલે તેમને જયમલના શબની જોડે બાળી માર્યાં, અને પોતે કેસરિયાં કરવાને તુટી પડ્યા. બાઇડીઓને બાળી મારવાના કામમાં રજપૂતો લાગ્યા હતા તેવામાં મુગલો કિલ્લાપર ચઢયા. એ વેળા રાજપુત્રો તેમના ઉપર ધસ્યા અને માર્યા ગયા. આશરે આઠ હજાર માણસોની એ વેળા કતલ થઈ, મુસલમાન તવારીખ લખનારા એથીએ વધારે સંખ્યા કહેછે. બે હજાર રજપૂતો એક જુગતી કરી સકુટુંબ એ વેળા ઉગર્યા. મુગલો પોતાના કેદીઓને લેઈ જતા તે પ્રમાણે તેઓ પોતાના બૈરાં છોકરાંના હાથ બાંધી ચાલ્યા આવ્યા તેમુગલ લશ્કરમાંથઈ નીકળી ગયા. પાદશાહીફોજની કોઈ

દુમ્ડી રજપૂત બધીયાનોને લઈ આવેછે એમ ધારી મુગલોએ તેમને અગ્ગાવ્યા નહિ માર્ચ ૧૫૬૮ માહે શાબાક હી સને ૯૭૬ ચિતો- ડગઢ લીધા પછી ત્યા ત્રણ દિવસ રહી તથા આમફખાનને ત્યાનો વાની નીમી બાદશાહ અજમેર ગયા રાજ્યધાની ગયા પછી પણ રાણો મેદાન પડ્યો નહિ, અને તેનો બનો મૂનકમુગલોએ કેટલે વરસે જીતી લીધો પણ તેનો કુવર રાણો પ્રતાપસિહ પ્રતાપી હતો નવ વરસ પછી રાણા ઉદયસિહનો કાળ થતા તે પોતાના પૂરજોનુ રાજ્ય પાછુ જીતવાપર આગ્રહથી મડ્યો, અને અકબરનો કાળ થતા પહેલા તે કામમા ફતેહ પામ્યો તેણે નવુ પાટનગર વસાવ્યુ ને પોતાના બાપના નામને માન આપી તેનુ નામ ઉદયપુર પાડ્યુ તેના વશજો અદ્યાપિ ત્યા રાજ કરેછે માત્ર એ કુળનાઅધિપતિઓએ મુગલ પાદશાહને કે શાહજાદાને કન્યા કદી આપી નહિ અને જે રાજકુળોએ બાદશાહી કુળને કન્યા દીધી તેમની જોડે તેમણે કન્યાનહેવાર તોડ્યો એ કુળે પાદશાહની સગાઈ કરવાની ભલી ધારણા સ્વીકારી નહિ, પણ બીજા રાજકુળોને તે ગમી શાહ પડે અજમેરની અને મારવાડની રાજક- ન્યાઓને વર્યા હતા, અને પોતાના ત્રણે શાહજાદાને રજપૂત રાજ- કન્યા વેરે પરણાવ્યા હતા આગળ એ રીવાજ જારી રહ્યો ગાદી વગેરેપર રજપૂત રાણી અને મુસલમાન બેગમના પુત્રોના હક સરખા ગણવામા આવતા રજપૂત રાજા એ સબધને માન્ય ગણાતા, અને પાદશાહી કુળ પણ તેમા મોટાઈ માનતુ

ચિતોડપર ચઢાઈ કરવા નીકળતી વેળા અકબરે માનતા માની હતી કે જય પામીશ તો અજમેરમા ખ્વાજા મુઈનુદ્દીન ચિસ્તીની કબર છે તેના દર્શન કરીશ એ બાધા ઉતારવાને બાદશાહ આખે રસ્તે હિડતા અજમેર ગયા ત્યા જઈ મુસલમાની રીત પ્રમાણે સર્વે ક્રિયા કરી અને ગરીબોને બહુ દાન આપ્યા

૧૩ મુ વરસ ગુરવાર તા ૧૪ મી રમજાન હીજરી સને ૯૭૫ માર્ચ ૧૪ મી ઈ સ ૧૫૬૮ આ સાલને આરભે અજમેરથી ઉપડી મેવાડને માર્ગે બાદશાહ આગ્રે ગયા રસ્તામા જગલ આવ્યુ તેમા વાઘ વસતા હતા એક વિકરાળ વાઘો જોઈ પાદશાહના

હજૂરી નોકરોએ તીરો મારી તેને હણ્યો એ વેળા નાહે આજ્ઞા કરી કે હવે પછી વાઘ દેખાય તો મારા હુકમ વગર કોઇએ તેને મારવો નહિ આગળ ચાલતા વધારે મોટો અને વધારે વિકરાળ વાઘ મળ્યો અકબરે ઘોડેથી ઉતરી તેનાપર તાકીને ગોળી મારી તે ગોળી ટોરના મુખને છરતી વાગવાથી તે જરા ઘવાણો, એટલે ક્રોધાયમાન થઈ અકબર ઉપર ધશી આવ્યો અકબરે તુરત બીજી ગોળી મારી, તેથી વાઘ નીચે પડ્યો પણ પાછો ઉભો થયો એવામા આદિન મહમદ કદહારીએ તેના ઉપર તીર તાણ્યુ એ જોઈ પાદશાહ ભણી ન જતા વાઘે તેની ઉપર તરાપ મારી અને તેને નીચે નાખ્યો તેનુ મારૂ કરવાને વાઘે જેવુ પોતાનુ મોઢુ પોહોળુ કર્યું કે તેણે પોતાનો એક હાથ તેમા ઘાલ્યો ને બીજે હાથે ખજર કહાડવા માડ્યુ પણ હાથો મિયાનમા સજ્જડ બેઠેલો હોવાથી તે ઝટ નીકળ્યુ નહિ વાઘે તેનો હાથ કરડી ખાધો બીજા સિપાઈ તુરત તેની મદદે ગયા તેમણે વાઘને પૂરો કર્યો પણ તેમ કરતા એક ઝખમ આદિનને પણ લાગ્યો, અને કેટલાક વખત પછી તે મરી ગયો શિકાર રમી રહ્યા પછી પાદશાહી સ્વારી અજવારની વાટે રાજનગરમા ગઈ

રણથભોર ગઢ ઊંચો અને જબરો હતો ને ત્યાનો રાજા તાબે થયો નહતો માટે તે ઉપર અકબરે ફોજ મોકલી ચિતોડના ઘેરામા જે ટૂકડીઓ હાજર નહતી તેને આ કામપર મોકલી પણ એવામા માળવેથી સમાચાર આવ્યા કે, ગૂજરાતના ચિગીસખાન જોડે અણબનાવ થવાથી બડખોર મીરજા લોક ત્યાથી નાસી આવી ઉજ્જેણ નગરીને ઘેરીછે રણથભોરપર જતી ફોજને અકબરશાહે માળવે મોકલી પાદશાહી ફોજ આવી એટલે તેઓ ઘેરો ઉઠાવી નર્મદા ભણી નાઠા નદી ઉતરતા તેમના ઘણા આદમી ડૂબી મુવા આ વેળા તેમના સાભળવામા આવ્યુ કે ગૂજરાતના હાકેમ ચિગીસખાનને અમદાવાદમા ત્રિપોલિયાના મેદાનમા (ત્રણદરવાજા આગળ) જાઝરખાન હબસીએ મારી નાખ્યો એ ગરબડનો લાભ લેવાને તેઓ ગૂજરાતમા ગયા અહિ તેમણે ચાપાનેર, ભરૂચ અને સુરત એ શેહેરો તથા તેઓની આસપાસનો મૂલક કબજે કર્યો

૧૪ મા વરસનો આરંભ સને ૧૫૬૯ ના ફેબ્રુવારીની ૨૨ મી તારીખે થયો. એ સાલની શરૂઆતમા અકબરશાહ પડે રણથંભોર ગઢ છીતવાને ચઢયા ત્યાં જઈ ઘેરો નાખ્યો; અને કોટ તોડવાને તોપો ગોઠવી, તથા કોટની પાસે સુરંગ પાડવાને પાસે જવા સારૂ આબાત બનાવ્યા તોપના ગોળાથી ગઢમા કેટલીક જગોએ બાકા પાડ્યા અને ઝાઝીવાર ટકી શકવાની આશા રહી નહિ તેવારે રણથંભોરના રાજા રાયસૂર્જને પોતાના દુધ અને ભોજ નામે બે કુંવરોને પાદશાહની હજૂરમા મોકલી તાબે થવાનું કહાવ્યુ શાહે રાજકુંવરોનો સત્કાર કર્યો અને દયા કરી તેમના પિતાને માફી બક્ષી અભયદાન મળવાથી રાયસૂર્જન પોતે હજૂરમાં હાજર થયો તેને બાદશાહે નોકરીમા દાખલ કર્યો તેના કિલ્લાનો કબજો લેઈ ફોજને આગ્રે મોકલી ને પડે ફૈજુન અન્વાર ચિસ્તી નામે પીરની કબરનાદર્શન કરવાને ગયા

આ વરસમા પાદશાહે સીક્રીનગરનો વિસ્તાર કર્યો. તેની બેગમોને કેટલાક પુત્ર થયા હતા પણ તેમાનો એકે છવ્યો નહતો. સીક્રીમા શેખ શલીમ ચિસ્તી નામે ફકીર રહેતો તેણે પાદશાહને દીકરો આપવાનુ વચન આપ્યુ હતુ તેથી તેના દર્શન કરવાને અકબર ઘણીવાર જતો આગ્રેથી સીક્રી બાર કોશપર હતુ ફકીરનો તકીઓ એક ડુંગર ઉપર હતો બાદશાહે ત્યા પોતાને માટે મેહેલ બંધાવ્યો શેખે પણ પોતાને સારૂ નવુ મકાન તથા સુંદર મસજીદ બનાવ્યા પછી અમીરોએ પોતપોતાને માટે મકાન બંધાવ્યા, ને પાદશાહે કોટકિલ્લા, બજાર, તથા હમામ બંધાવ્યા, એમ સીક્રી મોટુ શેહેર થયુ, ને અકબરે તેનુ નામ ફાયપુર પાડ્યુ. આ સાલમા તેની એક બેગમને ગર્ભ રહેવાથી તેણે તેને તે ફકીરના મકાનમા લેઈ જઇને રાખી. ત્યા તેણે પુત્ર જણ્યો એ ફકીરના નામપરથી અકબરે એ શાહાજાદાનુ નામ સલીમ પાડ્યુ 'સુલતાન સલીમ મીરજા' એ નામે તે અકબરની હૈયાતીમા ઓળખાતો એ પ્રસંગે અકબરે બહુ દાન કર્યું, બંધીવાનને છોડયા, અને કવિઓને બહોળે હાથે ઈનામ આપ્યા કુંવર અવતરે તો પગે ચાલીને અજમેરના પીર મુ'ઇનુદ્દીન ચિસ્તીના રોજાની જાત્રા કરવાની માનતા લીધી હતી દીકરો થયાનો આનંદ ઓ-

ચ્છા પૂરી થયા પછી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું

કાલિન્જર ગઢ જબરો હતો તે જીતતા સુલતાન શેરશાહનું મરણ થયું હતુ, અને બીજા સુલતાનોની ટક્કર તે ગઢે ઘણીવાર ઝીલી હતી આ વેળા તે પન્નાના રાજા રામચદ્રને કબજે હતો મુગલ સરકારે તે જીતવાની ઈચ્છા કરી ચિતોડ અને રણથભોરના જયથી તેમનો ત્રાસ એટલો બેઠો હતો કે રાજાએ સામા ન થતા અને સ્વારીની વાટ ન જોતા, પોતાના કારભારી જોડે ગઢની કુચી અકબરને મોકલી, ને પોતે અકબરની સેવામા દાખલ થયો બાદશાહે તેનું યથાયોગ્ય માન રાખ્યુ

૧૫ મું વરસ—તા૦ ૧૪ મી માર્ચ ઇ સ ૧૫૭૦ એ માળ-મા શાહને મદિરે બીજો કુવર અવતર્યો અકબરે તેનુ નામ મુરાદ પાડયુ સુલતાન મુરાદ મીરજાનો જન્મ પણ ફકીર શેખ સલીમને તફીએ થયો બાદશાહે એ પ્રસગે બહુ ખેરાત કરી, અને અમીર ઉમરાવોએ શાહને પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે નજરાણા કર્યા, અને શાહે તેમને પોશાક આપ્યા અવકાશ મળે તેવારે દર વરસે પાદશાહ અજમેર જઈ સાના પીરની ઘોરની પૂજા કરતો આ વરસમા શાહજાદાના જન્મને માટે પીરનો પાડ માનવાને તે ત્યાં ગયો, તેવારે શેહેરના રક્ષણને અર્થે તેની આસપાસ મજબુત કોટ ચણાવ્યો ને પોતાને રહેવા સારૂ મેહેલ કરાવ્યો અમીરોએ પણ પોતપોતાને કાજે મકાન બધાવ્યા ને પાદશાહે તેમને એ ખર્ચ કરી શકવાને આસપાસની જમીન તથા ગામ આપ્યા અજમેરથી શાહે નાઘોર જઈ ત્યા સિપાઈઓ પાસે તળાવ ખોદાવ્યુ ને તેનુ નામ શુક્રતળાવ પાડયુ એ મુકામે મારવાડના રાજા રાય માલદેવનો કુવર ચદ્રસેન પોતાના પિતાની વતી પાદશાહને સલામ કરવાને તથા ભેટ મૂકવાને આવ્યો, તેમજ વાંકાનેર (બિકાનેર) નો રાજા કલ્યાણમલ તથા તેનો કુવર રાયસિંહ ખડણી આપવાને આવ્યા એ રાજાની આસ્થા દઢ જોઈ પાદશાહ તેની કન્યાને વર્યા, અને કુવરને પોતાની હજૂરમા રાખી મોટી પદવીએ ચઢાવ્યો રાજા કલ્યાણમલ એટલો જાડો હતો કે તે ઘોડે સ્વારી કરી શકતો નહિ નાઘોરની પાસેના જગલમા જગલી

ગધેડાં (ગોર–ખર) વસતાં હતાં તેનો શિકાર શાહે કર્યો. શોધ કરવા મોકલેલા આદમી ખબર લાવ્યા કે થોડા ગાઉપર તે જનાવરો ચરે છે. અકબર ઘોડેસ્વાર થઈ તેમની હારે ગયા. ચાર પાંચ કોશપર તેઓ દીઠામાં આવ્યાથી ઘોડેથી ઉતરી હાથમાં બંદૂક તથા ચારપાંચ બહુચી સિપાઇને જોડે લઇને ગૂપચૂપ તેઓની નજીક ગયા ને એક ગધેડાને ગોળી લગાવી પાડ્યો. બદૂકના અવાજથી ભડકી બીજાં ગધેડાં નાઠાં. શાહે તેમની પાછળ સત્તરેક કોશ સુધી જઇ ૧૬ ગધેડાંને માર્યા અને સાંજે પાછા છાવણીમાં આવ્યા. મારેલાં ગધેડાંના માંસને અમીરોને વહેચી આપ્યું. નાગોરથી ઉપડી અજોધન નગર જઈ ત્યાના પીરની જાત્રા કરી; અને પછી લાહોર ભણી જતાં માર્ગમાં દીનાપુરમા ત્યાના જાગીરદાર મીરજા અઝીજ કોકાને ઘેર મુકામ કર્યો. તેણે શાહને અરબી ને ઈરાની ઘોડા, રૂપાની જીન, પગે સોનાની સાકળ ને કીનખાબની ઝૂલોવાળા હાથી, પુષ્કળ ઝવેરાદિક બહુ કીમતી ભેટ કરી; તથા શાહજાદા અને બેગમોને પણ મસ ભેટ આપી. કારભારી, નોકર, ચાકર, અને સિપાઇઓને પણ બક્ષીસ આપી રાજી કર્યા.

૧૬ મું વરસ—તા૦ ૧૩ મી માર્ચ ઇ. સ. ૧૫૭૧. એ સાલમાં અકબરે સિંધ દેશમાંનો ટાટા ગઢ જીતવાને ફોજ મોકલી. ત્યાંનો હાકેમ સુલતાન મહમુદ કેટલાંક વરસ લઢ્યો, પણતેનું મરણ થવાથી મુગલ સેનાનો જય થયો.

प्रकरण ९ मुं.

ઈલાહી વર્ષ ૧૭ મું તથા ૧૮ મું.–ગૂજરાત વિજય–બંડખોર મીરજાંઓનો નાશ.–નગરકોટ ઉપર સ્વારી.–રાજા બીરબલ.–ગૂજરાતમાં બળવો.–ખેડુતોનું રક્ષણ.

ઇલાહી વર્ષ ૧૭ મું–તા૦ ૧૧ મી માર્ચ ઇ. સ. ૧૫૭૨. પોતાની ફોજના સરદારોમાંના અને જીતેલા પ્રાંતોના હાકેમોમાંના જેમણે બળવા કર્યા તેમનો પરાજય અને નાશ થવાથી તથા રાજસ્થા-

નર્માંના રજપૂત અધિપતિઓને જીતીને તથા સ્નેહ કરીને મિત્ર અને સેવક કરીને લીધાથી, હવે અકબરને ભરતખંડનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવાને વખત મળ્યો. એ રાજ્યો અસલ દિલ્હીની પાદશાહીના પ્રાંતો હતા; પણ પાદશાહ નબળો પડી ગયાથી ત્યાંના હાકેમે સુલતાન અને પાદશાહપદ ધારણ કરી સ્વતંત્ર થયા હતા. નર્મદાની દક્ષિણમાં ઉતર્યાની પૂર્વે ગૂજરાત અને બંગાળા એ બે દેશ પ્રથમ જીતવાના હતા. આ વેળા ગૂજરાતમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. ત્યાંના સુલતાન બહાદુરશાહના મરણ પછી તેની ગાદીએ તેનો ભત્રીજો બીજો મહમુદશાહ બેઠો હતો. મહમુદનો માનીતો ઇતિયાદખાન નામે સરદાર હતો, તે મૂળે હિંદુ ગુલામ હતો. તેણે મુસલમાન થઈ એ નામ ધારણ કર્યું હતું. તે પાદશાહનો માનીતો હોઈ તેનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. મહમુદનો કાળ થયો તેવારે તેની ગાદીએ બેસનાર સર્વમાન્ય વારસ નહતો; તેથી ઇતિયાદખાને એક બાળકને તેનો પુત્ર ઠરાવી, તેને મુજફરશાહ ત્રીજો એ નામે ગાદીપતિ કર્યો; અને તેને નામે પોતે રાજ કરવા લાગ્યે ચેંગીસખાન નામે સરદાર આ ઢોંગની સામો થયો હતો, સને ૧૫૫૬ માં મીરજાં સરદારોએ બંડ કર્યું હતુ, તેઓ નાસીને એ ચેંગીસખાનના આશ્રયમાં આવીરહ્યા હતા. એમ શરણે આવેલા છતાં એવી માઠી રીતે વર્ત્યા કે તેમની અને ચેંગીસની વચ્ચે વઢવાડ થઇ. એ ઝઘડામાં હારવાથી મીરજાં સરદારો માળવે જઈ તે પ્રાંતોનો કબજો કરવા લાગ્યા. ત્યાંથી તેમને અકબરના લસ્કરે નસાડ્યા એવામાં ગૂજરાતમાં ઇતિયાદે ચેંગીસને મારી નાંખ્યો. એ ગરબડનો લાભ લેવાને મીરજા ગૂજરાતમાં આવ્યા. ગૂજરાતના બીજા સરદારો પણ જૂદાં જૂદાં પરગણાં કબજે કરી માહોમાંહે વઢવા લાગ્યા. ઇતિયાદખાન તેઓને જીતી શક્યો નહિ અને રાજ્યમાં બહુ અવ્યવસ્થા થઈ. ઇતિયાદે અકબરને લખ્યું કે આપ આવી દેશનો કબજો લેઈ રાજ્યને થાળે પાડો. અકબરશાહ સને ૧૫૭૨ ના સપ્ટેંબર માસમાં દિલ્હીથી ઉપડ્યા. માર્ગમાં મૃગયા રમતા અજમેર ગયા. બીજે દિવસે મીર મહમુદખાન અતાખાન કલાલતે દશ હજાર સ્વાર સાથે આગળ મોકલ્યો, અને પછે થોડા દિવસ

અજમેરમા રહી પીરાની કબરા પૂજી તથા શેખલોકને દાન આપી રાજી કર્યા અજમેરથી ઉપડી પાદશાહી સ્વારી નાગોર ભણી ચાલી નાગોર બે મજલ રહ્યુ તેવારે અજમેરથી ખેપીએ આવી બેગમ સાહેબને કુવર અવતર્યાની વધામણી કહી એ શુભ સમાચાર સાંભળી શાહે આનંદ પામી ઘણા માણસોને દાન અને ઇનામ આપી ખુશી કર્યા અજમેરના શેખ દાનિયાલની દરગાહમા શાહજાદાનો જન્મ થયો તેપરથી તેનુ નામ દાનિયાલ પાડ્યુ પુત્ર જન્મોત્સવ થઈ રહ્યા પછી પાદશાહ નાગોર ગયા ત્યા ૧૪ દિવસ રહી ફોજની ખોરાકીનો બંદોબસ્ત કરી મીરથ ગયા અહિ તેમને ખબર મળી કે મહમુદખાન સિરોહી પહોચ્યો તેવારે ત્યાના રાજાના વકીલે આવી જાહેર કર્યું કે રાજા પાદશાહને શરણે આવી તેનો સેવક થવાને રાજી છે તેપરથી મીરે તેની મુલાકાત કરી, ને ઉઠતીવેળા ધારા પ્રમાણે તે રજપૂત વકીલને પડે પાન આપવા માંડ્યુ, એવામા તે વકીલે કમરમાથી કટાર કાઢી ખાનની છાતીમા ભોકી. નતકાળ ખાનના સાથીઓએ તે રજપૂતને અને તેના સાથીઓને કતલ કર્યા પાદશાહે મીર લશ્કરખાન બક્ષીને ઘવાયલા અમીરની સંભાળ લેવાને મોકલ્યો. હકીમોએ તેને એક પખવાડીઆમા સાજો કર્યો. મુગલ ફોજ શિરોહીપર ચઢી પાદશાહ શિરોહી પહોચ્યા તેવારે ૮૦ રજપૂતો એક દેહેરામા અને ૭૦ રાજાના મેહેલોમા કેસરિયા કરવાને તૈયાર થઇ રહ્યા હતા તેમની જોડે યુદ્ધ થયુ, તેમા તેઓ સઘળા માર્યા ગયા શિરોહી મુકામેથી વાકાનેર (બિકાનેર) ના કુવર રાયસિંહને ફોજ આપી જોધપુર મોકલ્યો કે તેણી તરફથી તથા ડોકડ અને કુંભલમેરના રાજ્યો તરફથી ગૂજરાત જીતના નીકળેલી ફોજને હરકત થાય નહિ અને આગ્રાનો માર્ગ ખુલ્લો રહે તેવી તે ચોકસી રાખે એ મુકામે સુલતાન મહમુદ મીરજા તથા ખોરાસાનના પાદશાહ શાહ તમસ્પનો એલચી યારઅલી તુર્કોમાન, આરબી તથા ઇરાની ઘોડા આદિક ભેટ સહિત અકબરશાહને મળવા આવ્યો તેનું યથાયોગ્ય સન્માન કરી મુગલ લશ્કર અણહિલવાડ પાટણ ભણી ચાલ્યુ તેઓ ડીસે પહોચ્યા તેવારે સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન ફુલાદીના દીકરા પોતાની ફોજ સહિત

ઇડર ભણી ગયા. અકબરે કુંવર માનસિંહને તેમની પાછળ જવાની આજ્ઞા આપી. તા૦ ૧ લી રજબ હી. સને ૯૮૦ને દિવસે મુગલાઈ સેના પાટણ પહોંચી. તેને થાક ખાવાને માટે પાદશાહ ત્યાં એક અઠવાડિયું રહ્યા, તેવામાં કુંવર માનસિંહ ઘણીક લૂંટ સહિત પાછો આવ્યો. સૈયદ અહમદખાન બારહને પાટણનો હાકીમ નીમી અકબરે અમદાવાદ ભણી કૂચ કરી. તે શેહેરમાં ઇહ્તિયાદખાનને શેરખાં ફુલાદીએ ૭ માસથી ઘેર્યો હતો. અકબરશાહ આવ્યાની વાત જાણીને ઘેરો ઉઠાવી તે નાઠો. પાટણથી પાદશાહ અમદાવાદ ભણી ચાલ્યા. એ મંજલ આગળ વધ્યા નહિ એટલામાં સુલતાન મુજફ્ફરશાહ શરણે આવ્યો. પાદશાહે તેના ઉપર દયા કરી, બીજે દહાડે ઇતિયાદખાન, મીર અબુ તુરાબ, સૈયદ અહમદ બુખારી, જઝારખાન હબસી, તથા બીજા અમીરો પાદશાહી છાવણીમાં આવી તાબે થયા. ઇતિયાદખાએ અમદાવાદના દરવાજાની કુંચી મુગલ પાદશાહને ચરણે મૂકી. અકબરશાહની ઇચ્છા એ ગુજરાતી સરદારોપર કૃપા કરવાની હતી; પરંતુ તેઓમાંના હબસી અમીરોપર શક ઉત્પન્ન થવાથી તેમને પેહેરામાં રાખી પોતે આગળ હીંડ્યા. તા૦ ૧૪ મી રજબ શુક્રવારે તેમણે અમદાવાદની પાસેના સાબરમતીને કાંઠે મુકામ કર્યો. તે દહાડે એ રાજનગરની જુમ્માહમસજીદમાં અકબરને નામે ખુત્બો પઢવામાં આવ્યો, અને પુરજનો તેને સલામ કરવાને આવ્યા. મુગલાઈ અમલ એ દિવસથી ગૂજરાતમાં બેઠો.

હવે મીરજા સરદારોને માત્ર છતવાના રહ્યા. તેમને હાથ વડોદરા, ભરૂચ, અને સુરત એ ત્રણ શેહેરો હતાં. સોમવાર તા૦ ૨ જી શાબાને અકબરશાહ ખંભાત જવા નીકળ્યા. ઇતિયાદખાનાદિક ગૂજરાતી અમીરો પોતાના ઘરની બંદોબસ્ત કરવાને મસે રજા લઈ પાછળ અમદાવાદમાં રહ્યા; ને તેમનો એક નામે ઇખ્તિયારુલ ૪ થી શાબાને અહમદનગર (અમનગર) ભણી નાઠો. તેમનાં પર ભરોસો રાખવામાં આવ્યો હતો ને એથી ઉડી ગયો; અના મુખી ઇતિયાદખાનને નજરકેદ કર્યો, અને બીજા પર જાપતો રાખ્યો. ૬ ઠી તારીખે પાદશાહ ખંભાત પહોં

સમુદ્ર તેણે પેહેલવહેલો જોયો ખભાતમા ૭ દિવસ રહી તેણે ગૂજરાતના રાજ્ય કારભારનો બંદોબસ્ત કર્યો મીરજા અજીજ મહમુદ કોકલતાશ ખાની આઝીમને આખા દેશનો સુબેદાર અને અમદાવાદનો વાલી નીમ્યો ખભાતથી ૧૨ મી તારીખે ઉપડી ૧૪ મી એ વડોદરે પહોચ્યા અહિંથી સૈયદ મહમુદખાન બારહ, રાજા ભગવાનદાસ, કુવર માનસિગાદિક અમીરોને સુરત જીતવાને ફોજ આપી મોકલ્યા હુસેન મીરજાને હાથ સુરત હતું ઇબ્રાહિમ મીરજા ભરૂચમા હતો તે પાદશાહના પક્ષના રૂસ્તમખાન રૂમીને મારી નાખીને ઉત્તરભણી નાઠો એ ખબર થતા શાહે સુરત જતી ફોજને અટકાવી અને તેમાથી વીણી કાઢેલા સરદારોને તથા બે હજાર ફોજને લેઈ પોતે તેની પાછળ ધાયો ના હજાદો સલીમ જોડે હતો તેને છાવણીમા મૂકી અકબરશાહે દહાડો રાત ચાની ઉતાવળી કૂચ કરી, તેથી ફોજ પાછળ પડી ગઈ તા ૧૭ મી શાબાનની પોહોર રાત્રે ઇબ્રાહીમ મીરજા ભાગવાની ખબર મળીને તેજ રાત્રે અકબરે તેની પૂઠે ગેડ કરી બીજે દિવસે ગત પડતા માત્ર ૪૦ સ્વારો સહિત પાદશાહ મહીન્દ્રી નદીને કાઠે આવી પહોચ્યા સામે તીરે સરનાલ નગરમા ઇબ્રાહીમ ભરાયો હતો એ વાત જાણુતા શાહના અનુચરો સનાવા લાગ્યા એવામા સૈયદ મહમુદ ખાન, કુલીખાન, રાજા ભગવાનદાસ, કુવર માનસિગ, કુવર બોજાદિક સરદારો આવી પહોચ્યા કુવર માનસિગની અરજપરથી તેને હરોળની સરદારી આપી આ વેળા પાદશાહની જોડે માત્ર ૧૦૦ જોદ્ધા હતા એમ તબકાતી અકબરીમા લખ્યું છે ફિરિસ્તા ૧૫૬ જણાવે છે, પણ બદાઉની લખેછે કે માનસિગે ૧૦૦ સ્વારો સહિત નદી ઓળગી ઇબ્રાહીમ મીરજાની પાસે ૧૦૦૦ સ્વાર હતા તે આ સાહસ જોઈ પોતાના સ્વારોને યુદ્ધ કરવાનો હુકમ આપી ગામબહાર નીકળ્યો માનસિગના ગયા પછી પાદશાહ પણ નદી ઉતરી નગરમાં પેઠ, ત્યા માલૂમ પડ્યુ કે શત્રુ શેહેર બહાર જઈ ઉભો છે મુગલ સેનાને હવે અકબરે ગામ બહાર આણી. બેઉ લશ્કર સામસામા આવી ઊભા બાબાખાન કશાલ તીરબાજોને લઈ આગળ વધ્યો, પણ મીરજાના સ્વારોએ તેમને પાછા હઠાવ્યા પછી રાજા બિહારીમલનો કુવર ભૂપત ચઢ્યા

ને બહુ શૂરથી લડ્યો ને રણમા પડ્યો, એથી હિમત પામી શત્રુએ હ’લો કર્યો પાદશાહી ફોજ સાકડી નેળમા ઉભી હતી, ને તેની બને બાજુએ કાટાની મજબૂત વાડ હતી, તેથી તેમા ત્રણ સ્વાર માત્ર જોડે પેસી શકે તેમ હતુ શૂરના આવેશમા પાદશાહ મોખરે ધસ્યા હતા ને તેની હારે રાજા ભગવાનદાસ હતા ત્રણ સ્વારો તેમના ઉપર આવ્યા તેમાના એકને રાજાએ ઘાયલ કર્યો ને એને અકબરે ન સાખ્યા શાહને ભયમા જોઈ મુગલ સ્વારોએ ઉશ્કેરાઈ ઘણા વેગથી દુશ્મન ઉપર ઝપલાવ્યુ આખરે મીરજા અને તેના સિપાઈ નાઠા અકબરશાહે સર્નાલમા જઈ આ ફતેહને માટે પરમેશ્વરનો પાડ મા ન્યો અને જોદ્દાને સરપાવ આપ્યા રાજા ભગવાનદાસને નિશાન નોબત આપ્યા

આ જય કરી પાદશાહે પાછા વડોદરે જઈ સુરત જીતવાની ગોઠવણ કરી સુરતનો કિલ્લો નાનો પણ ઘણો મજબૂત છે ગૂજરાતના સુલતાન મહમદના સફર આકા નામે ગુલામે ઈ સને ૧૫૪૭ મા તે બધાવ્યો હતો સફર આકા શૂરો અને ચતુર હોવાથી તેને સુલતાને ખુદાવતખાન નામ આપી અમીર બનાવ્યો હતો એ કિલ્લાને બધાતો અટકાવવાને ફિરંગી લોકે લડાઈ કરી તથા લાચ આપવા માડી, પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ જમીન તરફ કિલાની આસપાસ આશરે ત્રીસ ગજ પહોળી ખાડી ખોદાવી તેમા તાપીનુ પાણી આણ્યુ બહારના અને અદરના કોટ પત્થર, ચૂનો, અને પકવેલી ઈંટોના ચણાવ્યા છે બુરજો પત્થરના છે અને ભયકર દીસેછે પત્થરને લોઢાના ચાપડાવતી જોડ્યાછે ને તેમા સીસુ પૂર્યુછે બેવડા કોટની જાડાઈ ૭॥ ગજ અને ઊચાઇ ૩૦ ગજ છે, ને બીજી ચાર દીવાનો ૨૨॥ ગજ જાડી અને ૩૦ ગજ ઊચી છે ચેંગીસખાનના મરણ પછી એ ગઢ મીરજાને હાથ આવ્યો. મુગલ સેનાને આવતી જાણી મીરજા સુરતમાથી નાસી ગયા તા ૧૮ મી રમજાને અકબરશાહે જઈ સુરતના કોટની પાસે મુકામ કર્યો અને ઘેરાનુ કામ તાકીદથી ચલાવ્યુ ગઢવીઓ લાચાર થઇ શરણે આવ્યા ને અકબરે કૃપા કરી તેમને જીવતદાન આપ્યુ સુરતનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવામા મીરજાએ

અણુહિલવાડપર ઘેરો નાખ્યો. એ ખબર થતાં અકબરે માળવા, ચદેરી રાઇગીન, વગેરેના જમીનદારોને તેમની ફોજ સહિત બોલાવી, આજમખાનની સરદારી નીચે શત્રુનો પરાજય કરવાને મોકલ્યા મીરજા હાર્યા અને નાઠા આ તેમનો છેલ્લો મોટો પ્રયત્ન હતો. ફરીથી પાછા એકઠા થવા ન પામતા નાસતા ભાગતા ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે કેટલાક વરસમા તેઓ માર્યા ગયા

ઇલાહી વર્ષ ૧૮ મુ—તા૦ ૧૧ મી માર્ચ ઈ સ ૧૫૭૩ સુરત જીતી પાદશાહે અમદાવાદ જઈ ખાની આજમ મીરજા કોકાને ગૂજરાતનો હાકેમ ઠરીને નીમ્યો. ત્યાથી ઉપડી શાહ પાછા આગ્રે જવા નીકળ્યા. માર્ગમા પાટણ તાબાના દૈબનપુર નગરને મુકામે આજમખાન વગેરે અમીરોને ઇનામ આપી પોતપોતાની જાગીરે વિદાય કર્યા, અને પદભ્રષ્ટ સુલતાન મુજફ્ફરને માળવામા જાગીરો આપી ત્યા રહેવા મોકલ્યો અજમેરેથી પાદશાહ એક મજલ દૂર હતા તેવારે મુલતાનના નવાબ સૈયદખાન તરફથી ઇબ્રાહીમ હુસેન મીરજાના મરણના સમાચાર આવ્યા. એ બડખોર ગૂજરાતથી નાસતો અને લુટફાટ કરતો મીરથ ગયો મીરથના નવાબે દરવાજા વાસી અદર પેસવા દીધો નહિ ત્યારે તે નારનૌલ ગયો રાયરામ અને રાયસિંહ પાદશાહી ૧૦૦૦ સ્વારો સહિત જોધપુરમા હતા, તેમણે એ વાત જાણી તેના ઉપર સ્વારી કરી, નાઘોરમા ફરખખાન નામે સરદાર તેને આવી મળ્યો, પણ એ ખબર મીરજાને થતા તે નાઠો તા૦ ૨ જી રમજાન હી ૯૮૦ ને દિવસે પાદશાહી ટુકડીએ તેને પકડી પાડી હરાવ્યો; તથાપિ ૩૦૦ સ્વારો સહિત ગગા અને જમના નદીઓ ઉતરી શભલ પ્રાતમા આજમપુર પરગણામા તેની અમલ જાગીર હતી ત્યાથી ગામડા લૂટતો પજાબમાં ગયો મુલતાનથી ૪૦ કોશપર હતો તેવારે પાદશાહી સરદાર હુસેન કુલીખાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો એ સગ્રામમા તેનો ભાઈ ઝલાયો ને તેની ફોજ હારી, પણ તે પડે નાસી છુટયો. મુલતાનની પાસે બીઆ અને સતલજનો સગમ થઈ ગાર નદી બનેછે, તેને કાંઠે તે રાત્રે આવી પહોચ્યો તે વાતની ખબર થતા ત્યાના માછી લોકે તેના ઉપર તેજ રાત્રે હલ્લો કર્યો. લડતા એક તીર

તેના ગળામાં ભોંકાયું, તોપણ તે વેશ બદલી નાઠો; પરંતુ દિવસ થતાં ગામડાંના લોકે તેને ઓળખી પકડયો ને મુલતાનના નવાબ સૈયદખાંને હવાલે કર્યો અહિં તેના જખમના મંદવાડથી તે મરી ગયો. તેનું માથું વાઢી સૈયદખાન પાદશાહની હજૂરમાં લેઇ ગયો. એ દર્મિયાન શાહ અકબરે અજમેર જઈ પીરોની ઘોરોની પૂજા કરી, બહુ ખેરાત કરી. ત્યાંથી આગળ રાજનગર ભણી જતાં ફતેપુરથી ૧૨ કોશપર બચુના નગરમાં સારા મુહૂર્તની વાટ જોવાને તે ત્રણ દિવસ રહો.

અકબરશાહે સ્વદેશી રાજા બની દેશના હિંદુ અને મુસલમાન વિદ્વાનોને નિષ્પક્ષપાતે તેમના ગુણ પ્રમાણે આશ્રય આપવા માંડયો હતો. તેના દરબારમાં હિંદી કવિઓમાં બ્રહ્મદાસ ભાટ હિંદી કવિતા રચવામાં બીજા સર્વ કવિઓથી ચઢીઆતો હતો; તેથી તેને પોતાની હજૂરમાં રાખી બહુ માન આપતો અને તેને કવિરાયનો ઇલિકાબ આપ્યો હતો. બ્રહ્મદાસ કવિતા રચવામાં અને મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર વર્ણવવામાં જેમ એક્કો હતો, તેમ મહાબુદ્ધિમાન્ હોઈ રાજકાજમાં ચતુર અને યુદ્ધમાં ગજો હતો. તેનાગુણ અને તેની સેવાથી ખુશી થઈ અકબરે તેને "રાજા બીરબલ" એવો ખિતાબ આપ્યો, અને મોટાં કામ સોંપ્યાં. બીરબલ કહેતાં વીરબલ; વીર એટલે મોટો જોદ્ધો, જેનામાં મોટા જોદ્ધા જેટલું બળ છે એવો રાજા અકબર વિષેની વાર્તાઓમાં બીરબલ ઘણો પ્રખ્યાત છે. આ વેળા નગરકોટના રાજા જયચંદને કાંઈ અપરાધને માટે પાદશાહે કેદ કર્યો તે માટે તેના કુંવર બદીચંદ્રે બંડ ઉઠાવ્યું. શાહે તેનો મુલક જપ્ત કરી એ ઇલિકાબની જોડે તે રાજ્ય કવિરાજને જાગીરમાં આપ્યું; અને લાહોરના સુબેદાર હુસેન કુલીખાન તથા પંજાબના અમીરોને આજ્ઞા કરી કે એ બળવાખોરને જીતી તેનો એ મૂલક રાજા બીરબલને સ્વાધીન કરવો. એ હુકમ લેઇ બીરબલ લાહોર ગયો. લાહોરથી મુગલ ફોજ નગરકોટ ભણી ચાલી. શત્રુના પહાડી દેશમાં દાખલ થતાં દમહરી નામે ગઢ આવ્યો તેનો ગઢવી નામે છોરો જયચંદ્રનો સગો છતાં તાબે થયો. ત્યાર પછી કુટુલા નામે ઉંચો કિલ્લો આવ્યો. એ ડુંગરી મૂલકમાં ગ્વાલિયર નામે નગર છે ત્યાંના રાજાનો અસલ એ ગઢ હતો; પણ જયચંદે તે તેની પાસેથી ખૂંચાવી લીધો

હતો. કુટુલા માહેની રજપૂત સેના લઢવાને ગજ્જ થઈ. હુસેન કુલીખાને તેપર તોપો વડે હુમલો કરી તેને જીતી લીધો. પછી ગ્વાલિયરના રાજાને તે ગઢ આપી તથા તેમા થોડી પાદશાહી ફોજ રાખી ને આગળ વધ્યો. એટલે ધાડુ વન આવ્યું. તેમા ઝાડ એટલાં ખીચોખીચ હતાં કે, એક ઇતિહાસ કર્તા લખેછે કે, સાપ કે કીડી અદર પેશી શકે નહિ. મુગલ સેનાએ તે ઝાડી કાપી રસ્તો કર્યો. તારીખ ૧ લી રજબ હી ૯૯૦ મા મુગલ લશ્કરે નગરકોટની થડમા મકાઈના ખેનગેની પાસે મુકામ કર્યો ગેહેરના કોટની બહાર જૂમ હિમાર એટલે જૂમગટ હતો, તેમા મહામાયાનુ દેહેરૂ હતુ ગતુની એક રજપૂત ટૂકડી કેમરીયાં કરવાને તેમા સજ્જ થઈ હતી. એ ગઢપર હલ્લા કરતા તેઓ સામા આવ્યા ને એકેએક શૂરવીર પડ્યો ત્યાં સૂધી લઢયા. માતાના પૂજારી બ્રાહ્મણ હતા તેઓ કતલ થયા ને વિજયી મુગલ સૈન્ય ગઢમા પેઠુ માતાની બસેં કાળી ગાયો દેહેરાના ચોકમાં હતી તેઓને કેટલાક જગલી તરકડાએ વાઢી નાખી અને તેમનાં લોહીથી પોતાના ખાસડાં ભરી દેહેરાપર ફેક્યાં, એ ગઢ અને કેટલાક બુરજ કોટ બહાર હતા, તેને પાડી પાધર જમીન કરી મુગલોએ ત્યા છાવણી કરીને આખા નગરને ઘેરી તોપો ગોઠવવાને સુળીઆકોટ કર્યા; તથા પાસેની એક ડુંગરી ઉપર પણ તોપો ચઢાવી, એ તોપોના ગોળાથી નગરમાં કેટલુંક નુકશાન થયું ને રાજાની ભોજનશાળાની દીવાલ પડી. તે તળે એશીએક માણસ ચગદાઈ મુવા. ઘેરાનું કામ જોરથી ચાલતુ હતુ તેવામાં ઈબ્રાહીમ હુસેન મીરજા આવ્યાના સમાચાર લાહોરથી આવ્યા. તેપરથી શુ કરવું તેનો વિચાર કરવાને હુસેન કુલીખાને મુખ્ય અમલદારોની ગુપ્ત સભા બોલાવી. મુગલફોજ પીડા પામતી હતી, અને શત્રુ સધિ કરવાને આતુર હતો વળી તે મુગલોને મીરજાને ઝાલવા જવું હતુ, એ બધા ઉપર નજર રાખી દુસ્મનની અરજ કબૂલ કરી. જયચંદ્ર રાજાએ મોટી ખડણી આપવી કબુલ કરી. અકબરશાહી તોલે પાંચમણ સોનું તથા બીજો માલ આપ્યો. તેના મેહેલને આંગણે મસજીદ ચણાવવા માંડી, તેની એક કમાન પૂરી થતાં મુગલ સરદારો ત્યાં નિમાજ પઢ્યા, ને હાફીઝ મહમદ બાકરે શાહ અગરને

નામે ખુત્બો વાચ્યો તેવારે તેના ઉપર સોનુ વધાર્યુ અગુન ફઝલ એમા એવો વધારો બતાવે છે કે જયચદ્રે પાદશાહને પોતાની બેટી આપવી અને પાદશાહ એ શરતો સ્વીકારે નહિ તો ગઢ આપવો, તથા તે માટે તેના કુવરો તથા ફટાયાને ઓળમા આપવા, ને રાજા બીરમલને નુક્શાન ભરી આપવુ કબુલ કર્યું આ ફતેહ કરી હુશેન કુલીખાને ઈબ્રાહીમ હુસેન મીરજાપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો અને તેના ભાઈને કેદ કરી પાદશાહની હજૂરમા આણ્યો એ કેદીની આખો સીની લીધી હતી અને તેના ૩૦૦ અનુચરો જોડે હતા તેઓને શીંગડાવાળા ગાયોના ચામડા ઓઢાડ્યા હતા તેથી તેઓ વિચિત્ર દેખાતા હતા અકબરે આખો ખોલાવીને કેદીઓને યોગ્ય શિક્ષા કરી

રાજધાનીમા પાછા આવ્યા ને છ માસ નહિ થયા એટલામા ગૂજરાતમા બળવો ઉઠ્યાના સમાચાર આવ્યા ઈખ્તિયારૂલ મુલ્કે ઈડરના રાજા રાયનારાયણની મદદથી અહમદનગર (અમનગર) નો કબજો લેઈ ત્યા બડનો ઝુડો રોપ્યો મહમુદ હુસેન મીરજા દક્ષિણમા નાઠો હતો ત્યાથી આવી સુરતપર ચડ્યો, પણ ત્યા તેનુ ફાવ્યુ નહિ તેથી ખબાત ભણી એકાએક ધાયો ત્યાના મુગલ હાકેમની કને તેને અટકાવવા જેટલુ સૈન્ય ન હોવાથી તે બદર તેને હાથ આવ્યુ અમદાવાદના સૂબેદાર ખાનીઆજમે એક ફોજ એ મીરજાને જીતવાને ખબાત મોકલી, અને બીજી લેઈ પડે અહમદનગર ભણી ગયો મીરજાની હાર થવાથી તે ખબાતથી નાસી ઈખ્તિયારૂલ મુલ્કને જઈ મળ્યો બીજા ગૂજરાતી સરદારો પણ તેને આવી મળ્યા, તેથી તેની પાસે ૨૦,૦૦૦ મુસલમાન અને રજપૂત જોદ્ધા એકઠા થયા એ ફોજ લેઈને અમદાવાદ તરફ ચાલ્યો એ ખબર થતા ખાનીઆજમ ઉતાવળી કૂચે તેની પેહેલા આવી અમદાવાદમા ભરાયો આ સમાચાર અકબરશાહને મળવાથી તેણે ઝટપટ ગૂજરાત જવાની તૈયારી તાકીદે કરી કેટલાક જાગીરદારો તેમની ફોજો સહિત હાજર થતા માલૂમ પડ્યુ કે સિપાઈઓને પેહેરવાને વસ્ત્ર અને લઢવાને હથીઆર બરોબર નહતા, માટે સરકારી ખરચે તે અપાવ્યા સુજાઅતખાન, રાજા ભગવાનદાસ, અને કુમાર જયસિહને હરોળના ઉપરી નીમી આગળ મોકલ્યા એમ

ગુજરાત જનારી સેનાને ચાલની કરી, હુસેન કુલીખાનને ખાનજહાનનો ઈલકાબ તથા નવી જાગીરો આપી તથા રાજા ટોડરમલને મદદમાં આપી પંજાબપર હકૂમત કરવાને મોકલ્યો.

તા. ૨૪ મી રણીઉલ આખીર હી. સને ૯૮૧ વાર રવિએ પાછલી રાત્રે સાહબજીની સ્વારીથી શાહ ગુજરાત જવા નીકળ્યા. ૭૦ મૈલ.ચાલી તોડા નામે ગામે પહોંચતાં સુધી વચમાં અટક્યા નહિ. અહિ થોડો વિસામો લેઈ જે મળ્યુ તે ખાઈ લેઈ ચાલવા માંડ્યુ. સોમવારે સવારે દસમદાલમાં થોડો થાક ખાઈ આગળ હિડ્યા. એક પોહોર રાત જતાં સુઇજતાદ નામે ગામમા પાદશાહ પહોંચ્યા. આ વખતે થાક બહુ લાગવાથી તથા હજૂરી સ્વારો પાછળ પડવાથી અકબરે થોડા કલાક ત્યાં આરામ લીધો. નોકરોએ તેના અંગને તેલ લગાડી મસળીને ચાંપ્યું. એવામાં હજૂરી પાછા આવી પહોંચવાથી ગાડામાં સુઈ ચાલવા માંડ્યુ. આખી રાત કૂચ કરી મંગળવારે શાહ અજમેર પહોચ્યા. ત્યાં પીરોની કબરોની પૂજા કરી તથા ગરીબોને ખેરાત આપી પોતાના મેહેલમા થોડા વખત વિસામો લેઇને ઘોડેસ્વાર થઈ પ્રવાસ જારી રાખ્યો. એ વખત સુધીમાં તેણે ૧૪૦ હિંદુસ્તાની કોશ (૨૨૮ મૈલ) ની મુસાફરી કરી. અજમેરથી ઉપડ્યા તેવારે સ્વારીમાં માહ્જી વઝીર બેહેરામખાનનો પુત્ર મીરજાંખાન, તથા કેટલાક બીજા સરદારો સામીલ થયા. બીજા ઉમરાવોને આગળ મોકલ્યા હતા તેઓ રસ્તામાં મળતા ગયા. અજમેરથી તેજ દિવસને પાછલે પોહોરે મીરથ બણી ચાલ્યા. અજમેર અને મીરથની વચ્ચે ૩૦ મૈલનું અંતર છે. રાત્રે સુદર ચદની પ્રકાશતી હતી. મીરથથી ૧૪૫ મૈલપર છતારણ છે, ત્યાં થઈ આગળ ૩૧ મૈલ પાલી છે, ત્યાં થઈ ભગવાનપુર ગયા. અહિંથી અકબરની મરજી શિરોહીને માર્ગે જવાની હતી; પણ ત્યાં શત્રુનો ભય હોવાથી તેના અનુચરોની ઈચ્છા જાલોરને માર્ગે જવાની હતી. જેઓ ભૂમીઆ હતા તેમણે ભૂલા પડ્યાનો ઢોંગ કરી જાલોરને રસ્તે પાદશાહી સ્વારીને લીધી. તા. ૨ જી જુમાદલ અવ્વલને દિને શાહ ડીસે પહોંચ્યા. એજ રાત્રે ત્યાંથી ઉપડી પાટણની પાસે બાલીસાણા નામેગામમાં જઇ મુકામ કર્યો. અહિં પોતાની સાથે આવેલી, આગળ મોકલે-

લી, તથા આસપાસના થાણાઓમા રહેતી તમામ ફોજને એકઠી કરી મેદાનમા ઉભી રાખી અકબરશાહે હાજરી લીધી તેમના હથીઆર, ઘોડા, વગેરે તપાસી કવાયત કરાવી જોઈ માત્ર ૩૦૦૦ (ત્રણ હજાર) સ્વાર હતા, અને શત્રુની જોડે વીશ હજાર હતા માટે ખુબ તજવીજ રાખી કાઈ કસ્યામ રહેવા દીધી નહિ એ ત્રણ હજારમાથી ૧૦૦ સ્વાર વીણી કાઢી પોતાની હજુરમા રાખ્યા, અને બાકીનાના મોખર, જમણો, અને ડાબો એવા ત્રણ ભાગ કરી તેની સરદારી બીજા અમીરોને આપી તેજ દહાડે પાછલે પોહોરે અમદાવાદ ભણી કૂચ કરી આ સમાચાર અમદાવાદ મુકેલે ખાનીઆજમને જણાવવાને એપીઆ મોકલી, આખી રાત ચાલી તા ૩ જી મગળવારે પાદશાહી સેના કડી આગળ આવી પહોચી કડીમાના દુશ્મનના લશ્કરે કોટમાથી બહાર આવી મુગલ સ્વારોને ખાળવાની કોશીશ કરી અકબરે તેને હરાવી નસાડી નાસતા બચ્યા તેઓ કડીના ગઢમા ભરાયા તે ગઢને જીતવાનો કે ઘેરવાનો પ્રયત્ન ન કરતા અકબરશાહે આગળ પાચગાઉ ચાલી પ્રાતઃકાળ લગી મુકામ કર્યા પરોઢિયુ થતા બક્ષીઓએ ફોજને ચાલતી કરી અમદાવાદ ત્રણ ગાઉ રહ્યુ તેવારે મુકામ કરવાની આજ્ઞા શાહે આપી એમ રાયપુરથી ઉપડી નવ દિવસમા ૪૦૦ ગાઉ ચાલી અકબરશાહ અમદાવાદ આવ્યા !! અહિ ખાનીઆજમને કોટમાથી ફોજ લઇ તેને આવી મળવાનો હુકમ અ મો મોકલ્યો *પાદશાહ પડે આવ્યાની ખબર જાણી શત્રુ સમસ્યા 'એટલી વારમા તે આવી પહોચ્યો'રો એ તેમના સમાચાર માનવામાં નહતુ તેથી તેઓ તેની સામા લડવાને તૈયાર નહતા તેમના ઉપર ઓચિતા ધસતુ એ બહાદર યોદ્ધા

* આ સગ્રામ કરવાને અકબરશાહ બખ્તર ધારણ કરતા હતા તેવામા તેણે એક તરૂણ રાજકુમારને બખ્તરના ભારથી દબાઈ જતો જોયો તેની પાસે જઇને ભાર બખ્તર ઉતરાવી તેણે તેને હલકુ કવચ પહેરવાને આપ્યુ, અને તેનુ કવચ કોઈ બીજા રાજાને પહેરાવ્યુ એ રાજા પેલા તરૂણ કુમારના બાપનો સામાવાળીઓ હતો તેથી ગુસ્સે થઈ શાહનુ આપેલુ બખ્તર તે તરત કેડી દઈ કહ્યુ, 'બખતર બગર યુદ્ધ જીતશ' તેના ઉપર રીસ ન કરતા અકબરશાહ તે જોઇ બોલ્યા કે 'સાગ ખુસગે વગર બખ્તરે લડે તો મારે પણ તેમ કરવુ'—અકબરનામુ એલ્ફિન્સ્ટન કૃત ગ્રથમાથી

પતિઓ કને મોકલ્યો હતો, તેમણે મોકલેલાં નજરાણાં લેઈ પાછો આવ્યો. આવતે વરસે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરવાનો શાહે ઠરાવ કર્યો હતો. માટે ત્યાંથી તે વરસે અજમેરના પીરનાં દર્શન કરવાને કદાચ જઈ શકાય નહિ; માટે આજ વરસમાં બીજી વાર ત્યાં જઈ યુદ્ધમાં જય મળવાની પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો. અજમેરના માર્ગમાં પાદશાહી છાવણીની આસપાસ આવેલાં ખેતરોના ખેડુતોને નુકસાન ન થાય તેવી સંભાળ લેવાને દિલાવરખાનને નીમ્યો; અને સ્વારી ઉપડ્યા પછી એમ છતાં જે નુકસાન ખેતી કરનારાને થયું હોય તે ભરી આપવાને ભરોસેદાર અમલદારો નીમ્યા. એ વખતથી પોતાની પ્રત્યેક સ્વારી અને મુસાફરીમાં રૈયતનું એ રીતે રક્ષણ કરવાનો બંદોબસ્ત કરવાનો ધારો કર્યો. માર્ગમા મૃગયા રમતા, શાહ અજમેરથી સાત કોશને અંતરે પહોંચ્યા. ત્યાંથી પગે ચાલતા પીરની ઘોરે ગયા. ત્યાં અર્ચન પૂજન કરીને તથા કંગાળ લોકને ધન આપીને પોતાને ડેરે પધાર્યા. અહિં બાર દિવસ રહી દરરોજ પીરની [illegible] જતા. એ જાત્રા પૂરી કરી શાહ ફત્થપુરમાં પાછા ગયા.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

૧૯ મા વર્ષથી ૨૯ મા વર્ષ સુધી.—બહાર અને બંગાળાનો વિજય—રાણા પ્રતાપનું બંડ.—બીજાં બંડ તથા પરચુરણ.—ધર્મ ચર્ચા.—વરિતપત્રક.—કેટલાક કરની માફી.—બંગાળા અને બહારમાં ફરીને બંડ.—મીરજાં હકીમની સ્વારી.—સતીનો અટકાવ—મહાભારતનું ભાશાંતર.—ગૂજરાતમાં બળવો.

૧૯ મા વરસનો આરંભ તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૫૭૪, હી. સને ૯૮૧ તા. ૧૭ મી જીલકાદે થયો. એ વખત સુધીમાં અકબરને તાબે પંજાબ, હિંદુસ્તાન, માળવા અને ગૂજરાત એ દેશો હતા. દક્ષિણનાં રાજ્યો તેનાથી સ્વતંત્ર હતાં. પૂર્વમાં બહાર પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં ત્યાંના સુલતાન શેરશાહ બીજાને હરાવી વશ કર્યો હતો; પણ તે પ્રાંતનો બાકીનો ભાગ તથા તેની પૂર્વે આ-

એજે ગુજરાતના પરગણાંઓનો વહીવટ કરવાને ખાનીઆઝમના હાથ નીચે હાકેમો નીમી અકબરશાહ અમદાવાદથી ઉપડી મેહેમદાવાદ ગયા અહિ મહમદ બેગડાનો ઉંચો સુંદર મેહેલ હતો તેમા તેણે મુકામ કર્યો એ મુકામે ગિયાસુદીન અલી બક્ષીને તેની સારી સેવાને માટે આસફખાનનો ઇલકાબ આપી, ગુજરાતનો દીવાન અને બક્ષી નીમી, ખાનીઆઝમની મદદમા મૂક્યો મેહેમદાવાદથી રાત્રે નીકળી શાહ ધોળકે ગયા, અને ત્યાંથી રાત્રે ઉપડી કડી ગયા કડીથી સિદ્ધપુર ગયા રાજા ભગવાનદાસ અને ગાહડ્જી મહન્મે વડનગર સર કર્યાનો વૃત્તાંત અહિ મળ્યો નાહે ઉત્તરમા તેમનો ઉપકાર માન્યો સિદ્ધપુરથી નીકળ્યા શિરોહી જઈ મુકામ કર્યો એ તરફના બખેડાખોર અને લૂટારા લોકોને પકડી સજા કરવાને તથા દેશનો બંદોબસ્ત રાખવાને સાદત ખાનને થાણદાર ઠરાવ્યો સિરોહીથી શાહ અજમેર ગયા ત્યાના પીર ખ્વાજા મુઈનુદીન ચિસ્તીની યોગ્ય પૂજા કરીગરીને ભેગત આપી નીકળ્યા તે રામદાસ કચ્છવાહાની જાગીરમાના ગામ પુરે ગયા અહિ રામદાસે તેના અને તેને લશ્કરને મીજમાની આપી ગૂજરાતમા ઉપજ ખરચનો હિસાબ જોઈએ તેવો રાખવામા આવ્યો નહોતો, તેથી પાદશાહે તે સુધારવાને રાજા ટોડરમલને તેડાવ્યો હતો, તે આ મુકામે આવી મળ્યો રાજાને ગુજરાત મોકલી શાહ ફાથપુર ભણી ચાલ્યા, ને ત્યાં તા ૭ મી જુમાદલ આખરે પહોચ્યા એમ ૪૩ દિવસમાં ગૂજરાત ગયા, બળવો નાશ કર્યો, અને પાછા આવ્યા

એજ માસની ૨૫ મી તારીખે બને શાહજાદાને સુનત કરાવી મહોત્સવ કર્યો સુલતાન સલીમ હવે ભણવા માંડવા જેવડો થયો હતો તેથી તેને કુરાનાદિક ભણાવવાને મૌલાના મીર કલાન હર્વીને ઉસ્તાદ નીમ્યો મુઝફ્ફરખાન કરીને અમદાવાદ જીલ્લામા સારંગપુરનો નવાબ હતો તેને બોલાવી પાદશાહે હિંદુસ્તાનનો વઝીર નીમી તથા જુમ્લતુલમુલ્કિ એવો ઇલકાબ આપી ત્યાના પ્રાંતોનો વહીવટ સોપ્યો નખ મહમુદ બુખારી તથા સૈફખાન કોકા ગુજરાતમા લડતા કતલ થયા હતા, તેમને એક લાખ અકબરશાહી રૂપિયાનુ દેવુ હતુ તે પાદશાહે સરકારી ખજાનામાથી આપ્યુ મીર મુહમીન રિઝવીને દક્ષિણના અધિ-

પતિઓ કને મોકલ્યો હતો, તેમણે મોકલેલાં નજરાણાં લેઈ પાછો આવ્યો આવતે વરસે બગાળા ઉપર સ્વારી કરવાનો શાહે ઠરાવ કર્યો હતો માટે ત્યાથી તે વરસે અજમેરના પીરના દર્શન કરવાને કદાચ જઈ શકાય નહિ, માટે આજ વરસમા બીજી વાર ત્યા જઈ યુદ્ધમાં જય મળવાની પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો. અજમેરના માર્ગમા પાદશાહી છાવણીની આસપાસ આવેલા ખેતરોના ખેડુતોને નુકસાન ન થાય તેવી સભાળ લેવાને દિવાનરખાનને નીમ્યો; અને સ્વારી ઉપડ્યા પછી એમ છતા જે નુકસાન ખેતી કરનારાને થયુ હોય તે ભરી આપવાને ભરોસેદાર અમલદારો નીમ્યા એ વખતથી પોતાની પ્રત્યેક સ્વારી અને મુસાફરીમા રૈયતનુ એ રીતે રક્ષણ કરવાનો બદોબસ્ત કરવાનો ધારો કર્યો. માર્ગમા મૃગયા રમતા, શાહ અજમેરથી સાત કોશને અતરે પહોચ્યા ત્યાથી પગે ચાલતા પીરની ઘોરે ગયા ત્યા અર્ચન પૂજન કરીને તથા કગાળ લોકને ધન આપીને પોતાને તંબુએ પધાર્યા. અહિં બાર દિવસ રહી દરરોજ પીરની દરગાહે જતા એ જાત્રા પૂરી કરી શાહ ફતેહપુરમા પાછા ગયા.

પ્રકરણ ૬.

૧૯ મા વર્ષથી ૨૯ મા વર્ષ સુધી —બહાર અને બગાળાનો વિજય—રાણા કીકાનુ બડ—બીજા બડ તથા પરચુરણ–ધર્મ ચર્ચા–વસ્તિપત્રક–કેટલાક કરની માફી–બગાળા અને બહારમા ફરીને બડ—મીરજા હકીમની સ્વારી—સતીનો અટકાવ—મહાભારતનું ભાષાતર—ગૂજરાતમા બળવો

૧૯ મા વરસનો આરભ તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૫૭૪, હી. સને ૯૮૧ તા. ૧૭ મી જીલકાદે થયો એ વખત સુધીમા અકબરને તાબે પજાબ, હિદુસ્તાન, માળવા અને ગૂજરાત એ દેશો હતા દક્ષિણના રાજ્યો તેનાથી સ્વતત્ર હતા. પૂર્વમા બહાર પ્રાતનો કેટલોક ભાગ ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં ત્યાના સુલતાન શેરશાહ બીજાને હરાવી વશ કર્યો હતો, પણ તે પ્રાતનો બાકીનો ભાગ તથા તેની પૂર્વે આ-

વેલો બંગાળદેશ સુલતાન સુલેમાન કરાનીને કબજે હતો. ઓડીઆ (ઓરિસ્સા) પ્રાંતમાં પણ તેનોજ અમલ હતો અકબરશાહ ગૂજરાતમાં ઉઠેલું ફિતુર શમાવવાના કામમા લાગ્યા હતા, તેવામા સુલેમાન કરાની મરી ગયો. તેની ગાદીએ તેનો વડો દીકરો બાયઝીદ બેઠો, તેને તેના દુરાચારને લીધે તેના અમીરોએ મારી નાખ્યો. એ કામમા સામીલ હોનાર તેનો ભત્રીજો ને જમાઈ નામે હાસુ હતો તેને તેમણે ગાદીએ બેસાડયો લોદી નામે અમીરે હાસુને મારી સુલેમાનના કનિષ્ઠ શાહજાદા દાઉદને રાજ્યાસને બેસાડ્યો સુલેમાને અકબરના નામનુ ઉપરીપણુ માન્યુ હતુ તેનો તેણે ઇનકાર કર્યો, તે માટે તેના ઉપર સ્વારી કરવાનો હુકમ અકબરે મોકલ્યો દાઉદ વિષયી હોવાથી રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી શકતો નહોતો તેની અને તેના વજીર લોદીની વચ્ચે ટંટો થયો વળી મુગલોનો ચણાવેલો પટણાનો કિલ્લો દાઉદે ઉદ્ધતાઈ કરી પાડી નખાવ્યો, તે લડાઇનુ બીજું બહાનું હતુ મુગલ રાજ્યના પૂર્વ પ્રાંતોનો હાકેમ ખાનખાનાન મુનીમખાન હતો, તેણે દાઉદના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેના વજીર લોદીએ વચમા પડી બે લાખ રૂપિયા રોકડા અને એક લાખનો કાપડાદિક માલ આપી સલાહ કરાવી, આ સ્વારીથી ન ચેતતા નબળા મનના વિષયાસક્ત દાઉદે લોદીને મારી નાંખી માહોમાહે વઢવાઢ ઉપાવી કાલુખાન અને શ્રીધર નામે તેના બે અમલદારોની શીખવણીથી તેણે પ્રથમ વજીર લોદીને કેદ કર્યો લોદીએ તેને બંધીશાળામાથી કહાવ્યુ કે, "મને મારવાથી તમને લાભ થતો હોય તો તમારી વાછા પુરી કરો, પણ યાદ રાખજો કે મારા મરણ પછી આપ પસ્તાશો મારા મરણ કેડે મુગલો જોડે ત્વરાથી યુદ્ધ કરશો તો કદાપિ ફતેહ પામશો તમે લડાઈ ઉપવશો નહિ તો નક્કી માનજો કે તેઓ ઉપવશે તેમની સાથે કરેલી સધિ પોલી છે તે ટકવાની નથી. મુગલો અનુકૂલ સમયની વાટ જોતા ટાપી રહ્યા છે." લોદી રાજકાજમા હોશિયાર તથા ચતુર યોદ્ધો હતો તેને માર્યાના સમાચાર જાણી મુનીમખાને બહાર પ્રાત-પર સ્વારી કરી. દાઉદ એ વેળા હાજીપુરમા હતો આ સ્વારીની ખબર સાભળી તે પટણે ગયો. મુનીમખાને તેની પાછળ જઇ પટણા

નગર ઘેર્યું, ને તેની ખબર પાદશાહને મોકલી

જેમ ગૂજરાત દેશ પોતે જાતે જઇને છત્યો, તેમ બહાર અને બગાળા છતવાનો ઠરાવ કરી અકબરશાહ ભરચોમાસે ચઢયા ખોરાકી, ડેરાતબુ, હથીઆર વગેરે યુદ્ધની સામગ્રીને હોડીઓમા ભરી જમના અને ગગા નદીઓમા ચલાવી, ને પડે પણ સકુટુંબ નાવમા સ્વાર થયા કેટલીક ફોજને પણ તે વારે હારે લીધી, અને બાકીની સેનાને તથા હાથીઓને પગરસ્તે મીર્જા મુસુફખાન રાજખીની સરદારી નીચે રવાને કરી. ઠેકાણે ઠેકાણે જમીનપર ઉતરી શિકાર કરવા જતા સાજરે સાજરે પડિતો વિદ્યાવિનોદ કરતા શાહજાદા અને બેગમેને જવાનપુરમા મેલી ફોજસહિત પાદશાહ પટણે ગયા. તે શેહેરનો ઘેરો ઘણા માસથી ચાલતો હતો તેનો અત આણવાનો વિચાર કરવાને, અકબરે લશ્કરી સરદારોની સભા બોલાવીકહ્યુ કે "અહિ આવી મેં નિરીક્ષા કરી તેપરથી એમ જણાય છે કે હાજીપુરને કિલ્યો છતાવિના પટણા છતાશે નહિ એ બેની વચ્ચે ગંગા વહેછે. તેની પોહોળાઇ બે કોશ છે. પટણામા ઘેરાયલા દાઉદને હાજીપુરથી મસ મદદ મળેછે તે બધ પડવી જોઇએ માટે પ્રથમ હાજીપુરનો ગઢ છતવો." સકળ અમીરોને એ મત સારૂ લાગ્યુ પાદશાહે ખાન આલમને ત્રણ હજાર સેના સહિત હોડીઓ વડે સામેપાર તે ગઢને છતવાને મોકલ્યો, ને રાજા ગજપતિ એ તરફનો મોટો જમીદાર હતો તેને મદદમા આપ્યો. નદીમા અને જમીન ઉપર યુદ્ધ થયાં તેમા પઠાણ હાર્યા. હાજીપુરનો ગઢવી ફાથખાન તથા બીજા સરદારોનાં માથાં હાથ આવ્યા તેઓને ખાન આલમે પાદશાહની હજૂરમાં મોકલ્યા; અને પાદશાહે તે દાઉદને મોકલ્યા એ માથા તથા મુગલ ફોજનો ભારે વિસ્તાર જોઈ દાઉદ ભય પામ્યો, ને હાજીપુર ગયાથી નિરાશ થઈ રાતમા પટણા છોડી નાઠો બીજે દિવસે અકબરશાહે શેહેરમાં પ્રવેશ કરી શત્રુની પૂઠે લશ્કર મોકલ્યુ રૈયતનુ રક્ષણ કરવાના જાહેરનામાં કરી શાહ પડે પૂર્વ દિશાએ દાઉદની પાછળ ગયા. પટણેથી ૨૬ કોશ ઉપર દરિયાપુર નામે તાલુકામા તેના ૪૦૦ હાથી પકડાયા પાદશાહે અહિ ૭ દિવસ મુકામ રાખી ખાનખાનાનની ફોજમા

૨૦૦૦ સ્વાર ઉમેરી તેને દાઉદની પાછળ મોકલ્યો, ને પોતે ત્યાંથી પાછા વળ્યા જ્વાનપુરમા જઈ ૨૩ દિવસ રહ્યા એ મુદતમા નવા જીતેલા મૂલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કર્યો જ્વાનપુર, કાશી, ચુના રગઢ, તથા બીજા કેટલાક મહાલ અને પરગણા જાગીરમા ન આ પતા ખાનસા ખાતે રાખ્યા જ્વાનપુરથી નીકળી ખાનપુર ગયા ખા નખાનાનની સામે લઢવાને ઉભો નહિ રહેતા દાઉદ ઓઢીઆ પ્રાનમા નાઠો, અને તેની રાજ્યધાની તાડનગર તથા બીજા ગેહેરો મુગલોને હાથ વગર લઢે આવ્યા એ સમાચાર મળ્યા પછી શાહ દિલ્હી ગયા અહિ કેટલાક દિવસ રહી પોતાના પિતાની તથા પીરોની કબરના દર્શન કર્યા દિલ્હીથી શાહ અજમેર જાત્રા કરવા ગયા જોધપુર અને સિવાનઘ ગઢની વચ્ચેના પ્રદેશમા રાજા માલદેવનો કુવર ચદ્રસેન બખેડો કરી રૈયતને રજાડતો હતો તેને સજા કરવાને ફોજ મોકલી પાદશાહ ફાથપુર ગયા આ સ્વારીમા પાદશાહના જોવામા આવ્યુ કે હિદુસ્તાનમા ઘણીક જમીન વગર ખેડાયલી રહે છે એ જમી ખેડવા ને માટે ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવાની તેણે ગોઠવણ કરી જમીન ખે-ડાય તો એક કરોડ ટંક ઉપજે એટલી જમીનના પરગણા ઠરાવ્યા, ને તેનો વહીવટ કરવાને કરોડ પદવીના અમલદાર નીમ્યા તમામ પડતર જમીન ત્રણ વરસમા ખેડાણમા આવવી જોઇએ એવી યુક્તિ તેમણે કરવી, એવી તેમને તાકીદ આપી અમીરોને પણ પોતપોતાની જાગીરમા એવી ગોઠવણ કરવાની આજ્ઞા કરી સિધના બખ્ખરના સુલતાન મહમદનુ મરણ થયાથી તેના કારભારીએ પાદશાહને તે ગઢ કબજે કરવાની અરજ કરી તેપરથી અકબરે ત્યા ફોજ મોકલી એ વરસમા ગૂજરાતમા મોટો કાળ પડયો ને તે ૭ માસ પહોચ્યો હજા રો ગરીબ અને તવગર માણસો દેશ છોડી નાસી ગયા એ વેળા જુવાર (જાર) નો ભાવ ૧૨૦ ટકે મણ થયો હતો ઘાસ ઊગ્યુ નહિ તેથી ઘોડા, ગામાદિક ઢોરને ઝાડની છાલ ખવાડતા એ વરસની આખરે બગાળાના બાકીના થાણા ખાનખાનાનને હાથ આવ્યા દાઉદ-ની પાછળ તેણે રાજા ટોડરમલને મોકલ્યો હતો પણ દાઉદનુ જોર વધારે હોવાથી તેને પોતાને ટોડરમલની મદદે જવુ પડયુ દાઉદ એ

વળા સામો ઉભો રહી શરથી લડયો પણ પરાજય પામી તેને કટક ગઢમા ભરાવુ પડયુ ખાનખાનાન તે ગઢને છતના તેની પાછળ ગયો, પણ દાઉદે સલાહ કરવાની ઇચ્છા જણા યાથી ખાને તેની વિનતિ સ્વીકારી તે પાદશાહને ખડણી આપે અને તાબે રહે, એવી બો લીએ ઓડીઆ પ્રાત તેને હસ્તે રહેવા દીધો

વરસ ૨૦ મુ-તા ૧૩ મી માર્ચ ૧૫૭૫ અકબરને કિશોર વયથી વિદ્વાનનો સગ ગમતો પડિતો અને કવિઓની જોડે વિદ્યા વિષે વાતો કરવાનો અને કવિતા સાભળવાનો તેને શોખ હતો તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન કરી તેમને માહોમાહે વાદવિવાદ કરાવતા અને પોતે તે સાભળવાને બેસતા એમને મળવાને કાજે આ વરસમાં તેણે રાજમદિરની વાડીમા ઇબાદતખાનું નામે સુદર મકાન બધાવ્યુ તેમા ચાર એવાન કરાવ્યા-પેહેલુ, મોટા સૈયદ એટલે ધર્મગુરૂઓને બેસવાને, બીજુ, ઉમરાવ એગને પડિતોને, ત્રીજુ, શેખ લોકોને, અને ચોથુ, કવિઓને મળવાને સારૂ શુક્રવારે રાત્રે પાદશાહ ત્યા જતા અને આખી રાત ત્યા રહેતા વારાફરતી ચારે એવાનમાં જતા અને લાયકી પ્રમાણે ત્યા બીરાજનારાને અશરફી અને રૂપિયાના દાન આપતા જેએ એ મકાનમાં દાખલ થઇ શકતા નહિ તેએ બહાર બેસતા, ને તેમને પણ સાહ બક્ષીસ આપતા એ વરસમા અકબરની કોઇ મક્કાની હજ કરવા ગઈ ત્યારથી મીર હાજી નામે એક અમલદાર નીમ્યો તેનુ મુખ્ય કામ એ હતુ કે દર વરસે હજ કરવા જનારાનો બદોબસ્ત કરી મક્કે પહોચાડવા ને પાછા લાવવા છએક વરસ પછી આ નીમનુક કાઢી નાખી રાજા ટોડરમલ બગાળેથી ૫૪ હાથી લેઇને આવ્યો, ને ત્યાં બનેલી હકીકત તેણે શાહને કહી એ વરસમા અકબરે તેને આખા રાજ્યનો દીવાન નીમ્યો બદક્શાનના હાકેમ મીરઝા સુલેમાનને તેના પૌત્ર શાહરૂખે ગાદીએથી ઉઠાડી ગેર કબજે કર્યું હતુ, તેથી તે અકબરની મદદ માગવાને હિંદમાં આવ્યો પાદશાહે મોટા ભભકાથી તેને આવકાર દીધો. ફતેહપુરથી વીશ કોશ ઉપર મથુરામા તે આવ્યો તેવારે તેને સામા તેડવાને કેટલાક અમીરોને મોકલ્યા રાજધાની (ફતેહપુર)થી પાચ કોશપર તે ર

વારે પાદશાહી સ્વારી તેને મામી લેના ગઈ આખે ગ્તે પાચ હજા-ર હાથીઓની હાર ઉભી રાખી હતી એ હાથીઓને મખમલ અને કીનખાબની ઝુને, ગળે સેના રૂપાની સાકળીઓ, વગેરેથી શણગાર્યા હતા પ્રત્યેક બે હાથીની વચ્ચે ગાડામા ચિત્તા રાખ્યા હતા એ ચિત્તાને ગળે કરમી પટા પેહેરાવ્યા હતા તથા વામાપર સુન્દર ટોડા ઓરાઢ્યા હતા મીરજા સુલેમાન બાબરના વખતથી બદક્શાનમા રાજ્ય કરતો હતો ને ઘણો વૃદ્ધ હતો પાદશાહ તેની નજીક આવ્યા, એટલે તે હાથીએથી ઉતરી નમન કરવાને દોડયો, તે જોઇ શાહે ઘોડેથી ઉતરી તેનો હાથ સાહી પગે લાગતો અટકાવ્યો પછી તેને ઘોડે બેસાડી પડે ઘોડેસ્વાર થયા, અને તેને પોતાને જમણે હાથે રાખ્યો માર્ગમા તેની ખબર અતર પુછી અને તેની જોડે વાતો કરી મેહેલે પધારી તેને પોતાની જોડે રાજ્યાસન ઉપર બેસાડયો દરબાર ઉઠયા પછી પોતાની જોડે જમાડી પાસેના મેહેલમા મુકામ આપ્યો, ને પજાબના સિપાહસાલાર એટલે સુબેદાર ખાનજહાન ઉપર હુકમ લખ્યો કે ૫૦૦૦ સ્વાર સહિત જઇ એને એનુ રાજ્ય જીતી આપવુ એ હુકમ અમલમા આવ્યો નહિ, કેમકે બગાળાનો સિપાહસાલાર ખાનખાનાન મુનીમખાન મરણ પામ્યો તેને ઠામે શાહે ખાનજહાનને મોકલ્યો બગાળાની રાજધાની તે વેળા તાડનગર હતુ, પણ તે મુનીમખાનને ગમ્યુ નહિ. તેથી જુનુ પાટનગર ગૌડ હતુ ત્યા જઈ તે રહ્યો, અને લોકોને ત્યા જઈ વસવાની જરૂર પાડી ગૌડ ઉજડ થયા પછી ત્યાંની હવા રોગી થઈ હતી, તેથી ઘણા માણસ ત્યા મરી ગયા, ને અતે તે હવાથી મુનીમખાનનો પ્રાણ ગયો એને દીકરો નહોતો તેથી એની સઘળી મિલ્કત પાદશાહી ખજાને આવી અકબરશાહે ખાનજહાનને અમીરૂલ ઉમરનો ખિતાબ, કસબી પોશાક, રત્ન જડિત તરવાર, મૂલ્યવાન સાજવાળા ઘોડા, વગેરે સરપાવમા આપી બગાળે મોકલ્યો એ જોઇ મીરજા સુલેમાને મક્કે જવાની રજા માગી બીજે વરસે પાદશાહે તેને રૂ ૫૦૦૦૦) આપી ત્યા મોકલ્યો

વરસ ૨૧ મુ તથા ૨૨ મુ, માર્ચ ૧૫૭૬ તથા ૭૭ અજમેર પ્રાતમા ચદ્રસેને બડ ઉઠાવ્યુ હતુ તેનો પરાજય આ વરસમા થયો.

તેનો સીવાનાગઢ ઘણી મહેનતે પાદશાહી લશ્કરે જીતો. વાર્ષિક જાત્રા કરવાને પાદશાહ અજમેરમા હતા તેવારે બગાળામા દાઉદખાને બડ કર્યાના સમાચાર આવ્યા ખાનજહાનનુ લશ્કર પજાબમા હતુ તેને વાર લાગવાથી અફગાન સરદારોને ફિતુર મચાવવાનો સારો લાગ મળ્યો બગાળામા મુકેલા થાણદારોની પાસે પુરતુ લશ્કર ન હોવાથી તેઓ નાસી બહાર પ્રાતમા આવ્યા ખબર થતા વારને અકબરશાહે સુભાનકુલીજખાનને તાકીદનો પત્ર આપી ખાનજહાન કને મોકલ્યો, તેમા ફરમાવ્યુ કે બગાળેથી નાઠેલા તમામ અમીરો અને જાગીરદારોને લેઇ એકદમ દાઉદપર ચઢાઈ કરવી એ કાસદે ૨૨ દિવસમા એક હજાર કોશની મુસાફરી કરી ઝટ સજ્જ થઇને ખાનજહાને ગઢીગઢપર સ્વારી કરી એ કિલ્લામા દાઉદના ત્રણ હજાર પઠાણ હતા તેમણે જુદ્ધ કર્યુ મુગલ ફોજે તેમાના અર્દ્ધને કતલ કરી તથા વણાદને કેદ પકડી ગઢ જીત્યો એ ઝઘડો અહિ ચાલતો હતો તેવામા ગોગુદા અને કુભલમેરના રાણા કીકાએ બડનો ઝુડો ઉઠાવ્યો અકબરશાહે બહાદુર અને ચતુર કુવર માનસિંગને પાચ હજાર સ્વાર સહિત તેની સામે મોકલ્યો અને પડે ફત્તેપુર પધાર્યા ત્યા પહોચતા બગાળેથી સમાચાર આવ્યા કે તાડનગરમા દાઉદનો મુકામ હતો, ત્યા ખાનજહાન જતા દાઉદ ત્યાથી ઉપડી અકમહાલ (પાછળથી રાજા માનસિગે તેનુ નામ રાજમહાલ પાડ્યુ તેજ નામ હાલ છે) નામે ગામની થડમા જઇ મોરચાબધ મજબુત છાવણી બનાવી રહ્યો છે, ને ખાનજહાન તેની પાછળ ત્યા ગયો છે નવુની છાવણી કઠણ જગામા છે, એ જાણી પાદશાહે બહારના સૂબેદાર મુજફ્ફરખાનને તેની મદદે જવાની આજ્ઞા મોકલી

રાણા કીકાની સામે મોકલેલી ફોજ ફતેહ પામી હિંદુરાજા રાણામા એ રાણોજી મુખ્ય હતો, તેથી તેની મદદે ઘણા રજપુત ગ[illegible] આવ્યા હતા ચિતોડગઢ મુગલોને હાથ ગયા પછી એ રાણાએ ગોગુંદા વસાવી તેમા પોતાની રાજધાની કરી હતી, અને ત્યા સ્વતંત્ર રાજ્ય કરતો હતો કુવર માનસિગની સેના જોરે સગ્રામ કરતે હલદીઘાટમાથી બહાર આવી હતો યુદ્ધ શુદ્ધ જોશથી થ[illegible]

ણાજીનો મોટો સરદાર રામેશ્વર ગ્વાલિયરી, તેનો કુંવર શાલિવાહન, તથા ચિતોડવાળા વીર જયમલનો કુંવર રણમાં પડ્યા. રાણાજી પડે ઘવાણા તેવારે પાછા ફર્યા, અને માનસિંગ જય પામ્યો. આ અને બીજી લડાઈઓમાં રજપુતોની મદદ ઘણી હતી: અને અકબરશાહ પડે કશો ધર્મભેદ કે જાતિભેદ ગણતા નહિ; તથાપિ મુગલ સરદારો તેમને કાફર ગણી મનમાં તિરસ્કાર કરતા. માનસિંગના હાથ નીચે આસફખાન કરીને મુગલ સરદાર હતો, તેને કોઈ મુગલ જોદ્ધાએ પુછ્યું કે 'રજપુતોમાં આપણી તરફના કિયા છે અને સામાવાળીઆ કિયા છે, તે શાપરથી પારખવું' આસફે કહ્યું, 'તીર માર્યા જાઓ. જેને વાગસે તે મરશે' મુસલમાન ઇતિહાસકર્ત્તાઓએ પણ બધા હિંદુઓ વિષે જ્યાં લાગ આવ્યો ત્યાં અપશબ્દો વાપર્યા છે આ ફતેહનો વૃત્તાંત બાદશાહને લખી, માનસિંગે હલદીઘાટમાં ઘુમી ગોગુંદા નગર લીધું ને રાણાજી ડુંગરોમાં જઈ ભરાયા શાહે માનસિંગ અને તેના હાથ નીચેના અમીરોને સરપાવ મોકલ્યા.

બંગાળેથી પણ જયના સમાચાર આવ્યા. દાઉદનું લશ્કર પરાભવ પામ્યું, અને તે પકડાયાથી ખાનજહાને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો; તોપણ એ પુર્વ પ્રાંતોમાં શાંતિ થઇ નહિ બહાર પ્રાંતનો સૂબેદાર પોતાની ફોજ લેઈ બંગાળે સહાય કરવા ગયો, તે જાણી ત્યાંના રાજા ગજપતિએ હંગામો મચાવ્યો. એ પ્રમાણે દેશી રાજા બંડ કરતા હતા તેનાં કારણ મુગલ ઇતિહાસકર્ત્તાએ નોંધ્યાં નથી. સંભવ એવો છે કે તેમના ઉપર જૂલમ થતો હશે. દેશી રાજાને મુગલો જમીનદાર કહેતા અને તેમની પાસેથી ખંડણી તથા નોકરી લેતા. તેમના ઉપર અન્યાય ઘણો થાય ત્યારે તેઓ બળવો કરે એમ બનતું હશે. રાણા કીકાના મુલકમાં પાદશાહી ફોજને ખોરાકની ભારે તંગી પડી. ને તે બીના માનસિંગે શાહને જણાવી; તેપરથી તેને પાછા ફરવાની આજ્ઞા મોકલી. આ તંગી પડવાનું કારણ એ હતું કે તે દેશમાં લૂટ કરવાની માનસિંગે મના કરી હતી. એ જાણી અકબરે તેના ઉપર નાખુશ થઈ તેને કેટલાક વખત લગી દરબારમાં આવવાની મના કરી. થોડા વખત પછી તેને ક્ષમા કરીને રાણાનો મૂલક ઉજડ કરવા મોકલ્યો.

શાહ મનસુર નામે શીરાઝથી આવેલો આદમી પ્રથમ ખુશબો ખાતામા કારકુન હતો ને તેને દીવાન મુજફ્ફરખાને બરતર્ફ કર્યો હતો એ નોકરી ગયા પછી તે જોનપુરમા ગયો અને ત્યા ખાનખાનાન મુનીમખાનની નોકરીમા ચઢતા તેનો દીવાન થયો હતો તેના ગુણ પાદશાહના જાણવામા આવ્યાથી તેને બોલાવી, આ વેળા મુખ્ય દીવાન કર્યો. પાદશાહ તખ્તથી મક્કાની જાત્રાનો સંઘ નીકળ્યો તેવારે શાહ પોતે હજાજીનો વેશ ધારણ કરી મીર હાજીની પાછળ થોડા ડગલા દીધા; ને તેથી હજ કરવા જનારાએ હર્ષ પામી તેને આશીર્વાદ દીધા. એમની જોડે ફોજને મોકલી તેમને રાણા કીકાના રાજ્યમા લૂટ કરતા જવાનો હુકમ આપ્યો અકબરને એ વેળા મક્કે જવાનુ મન હતુ, પણ મંત્રીઓની સલાહથી તે વિચાર ફેરવી રજપૂત મગ્યાનના તેઓ ગયા. ગોગુંડામા હાજી લોક આવ્યા તેવારે રાણા કીકાજી ત્યાથી નીકળી પહાડોમા ગયા પાદશાહે કુતબુદ્દીન અને રાજા ભગવાનદાસને ત્યા મૂકી, કુલીજખાનને ફોજ આપી હાજીઓ જોડે ઇડર સુધી મોકલ્યો એ લસ્કર ત્યા પહોચ્યુ તેવારે ત્યાનો રાજા નારાયણદાસ ડુંગરમા નાઠો એક દેવળમા રજપૂત યોદ્ધા રહ્યા હતા, તેમણે કેસરિયા કરી મુગલો જોડે લડતા પ્રાણ ખોયા અકબરશાહ ઉદેપુર પહોચ્યા તેવારે ખબર આવી કે સુરતમા હાજીઓ અટક્યા છે, કેમકે ફિરંગી લોકના પરવાનાનો ડોળ મળ્યો નહોતો પાદશાહે એ ડોળ મેળવવાને કુલીજખાનને જવાનો હુકમ કર્યો. પછી ઉદેપુરથી નીકળી અકબરશાહ વાંસવાડા અને ડુંગરપુરના રાજ્યમા આવ્યા. તે વારે વાંસવાડાનો રાવળ પ્રતાપસિંહ અને ડુંગરપુરનો રાવળ આસકરણ તથા આજુબાજુના બીજા રાજરાણા અને જમીનદારો નજરાણા આપવાને તથા સેવા બજાવવાને હાજર રહ્યા અહિ બંગાળેથી ૫૦૦ હાથી તથા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ શાહ પાસેથી મળેલી, તે આણી રાજા ટોડરમલ્લે બાદશાહને રજૂ કરી કુલીજખાન પણ શાહને એ મુકામે મળ્યો હજ કરવા જનારાના વહાણને સમુદ્રમા હરકત નહિ કરવાનો કોલ મેળવવાને તેને તથા કલ્યાણરાય નામે વેપારીને સુરત મોકલ્યા, ને તેમણે તે કામ કર્યુ એ તરફના મુલકમા થાણા બેસાડની ગોઠવણ તથા

જમીનદારો જોડે બંદોબસ્ત કરી શાહ માળવે ગયા, ને ત્યાંની રૈયત ઉપર થતા જુલમ બધ પાડવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઘણાક માણસ ફ્યૌદ કરવા આવ્યા. અકબરશાહે દરેકની અરજ ધીરજથી સાંભળીઅને તેમનાં દુઃખ નિવારણ કર્યાં. કોટપકલીને મુકામે મુજફ્ફરખાન, રાજા ટોડરમલ, અને શાહ મનસૂર જોડે વિચાર કરી કેટલીક વ્યવસ્થા કરી, તેમાં ટંકશાળ વિષેની મુખ્ય હતી. એ વાર સુધી રાજ્યની ટંકશાળનો વહીવટ એક અમલદારને હાથ હતો અને તેને ચોધરી કહેતા. હવણાં તેના વિભાગ કર્યા. ફત્યપુરની ટંકશાળનો ઉપરી અબ્દુલ સમદ, લાહોરનીનો મુજફ્ફરખાન, બંગાળાનીનો રાજા ટોડરમલ, જવાનપુરનીનો શાહમનસૂર, ગૂજરાતનીનો ઈમાહુદ્દીન હુસેન, અને પટણાનીનો આસફખાન, એમ નીમનુકો કરી. ચાર ખૂણીઆ રૂપિયા પાડવાનો ઠરાવ પણ એજ દિને કર્યો.

ગોઆમાં ફીરંગીઓ પાસે જે હુન્નરો હોય તે જોવાને તથા ત્યાંની કારીગરીના નમૂના તથા બનાવનારાને લાવવાને, નાણાંની મોટી રકમ આપી હાજી હબીબને ત્યાં મોકલ્યો હતો. ત્યાંના હુન્નર શીખવાને કેટલાક કારીગરોને પણ તેની હારે મોકલ્યા હતા. એ સર્વે આ વેળા પાછા આવ્યા. કારીગરો જે જે શીખી આવ્યા હતા તે સઘળું શાહને તેમણે દેખાડયું હાજી હબીબે આણેલો ભાત ભાતનો માલ તેણે શાહની હજૂરમાં રજૂ કર્યો. તેણે કેટલાક આદમીને ફીરંગીઓનો પોશાક પહેરાવી તેમના વાજાં વગાડતા ઉભા રાખ્યા. ત્યાંના ગવૈયા લોકે તેમનાં વાજીત્ર વગાડ્યાં, તથા આર્ગન નામે યુરોપી વાજું વગાડયું; તેથી સર્વને આનંદ થયો. મધગઢના રાજા પરમાનંદ પવાર જોડે ઝઘડો ઉઠયો તેને વશ કરવાને મુગલ સેના ગઇ ને ફતેહ પામી.

૨૩ મુ વરસ તા. ૧૧ મી માર્ચ ૧૫૭૮, તા. ૨ જી મોહોરમ હી. ૯૮૬. નવરોજનો એટલે બેસતા વરસનો તથા પાદશાહને ગાદીએ બેઠાની સાલગીરીનો ઓચ્છવ માળવાના દિવાલપુર પરગણામાં કર્યો. આશીરગઢ અને બર્હાનપુરનો હાકેમ રાજા અલીખાન પાદશાહના હુકમ બરાબર માનતો નહિ, તેથી તેના ઉપર શાહાબુદ્દીનની સરદારી નીચે ૧૦ હજાર સ્વારોની ફોજ મોકલી. મીરબક્ષી શાહબાજ-

ખાનને એ ફોજની હાજરી નોંધવાને તથા ઘોડાને દાગે તેની ચોકસી રાખવાને જોડે મોકલ્યો લડવા ન ઉભો રહેતાં રાજા અલીખાન ગીલામા ભરાયો, ને પાદશાહી ફોજ તેના દેશમા ફરી વળી રાજા અલીએ માફ માગી ખંડણી આપી

ગૂજરાતની જમાબંદી ઠરાવવાને એ વેળા અકબરશાહે રાજા ટોડરમલને મોકલ્યો ખંડેરના રાજાનો પરાજય થયાના સમાચાર મળ્યા પછી શાહ માર્ગમા મૃગયા રમતા રાજધાની ફતેપુર ભણી ગયા ત્યા પહોચ્યાને ત્રણ માસ થયા પછી ગૂજરાતમા મુજફ્ફર હુસેન મીરજાએ આવી બંડ ઉઠાવ્યાના વર્તમાન આવ્યા એનો બાપ ઇબ્રાહીમ મીરજા ઉત્તરમા નાઠો, તે વારે એ બાળક હોવાથી એની મા ગુલરૂખ બેગમ (અકબરના ભાઇ કામરાનની દીકરી) જોડે તે દખણમા નાઠો હતો તેને અટકાવવાને પાદશાહી ફોજની એક ટુકડીએ ખાનદેશમા નંદરબાર આગળ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમા તે ટુકડીએ હાર ખાધી ને બંડખોર લોક ખંભાત લગી આવ્યા, ગુજરાતના મુગલ હાકેમ વજીરખાનની પાસે ૩૦૦૦ સ્વાર હતા પણ તે બધાપર તેને ભરોસો ન હતો, તેથી ટોડરમલ પાટણમા હતો તેને મદદે બોલાવ્યો ટોડરમલે અને વજીરખાને મળી આ શત્રુને હરાવ્યા મીરજા જુનાગઢ ભણી નાઠો અને રાજા ટોડરમલ હિંદુસ્તાનમા ગયો તેની ગયાની વાત જાણી મીરજાએ આવી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ હાર ખાઈ તેને ગુજરાતમાથી નાસવુ પડ્યુ, તેથી બળવાની સમાપ્તિ થઈ ખાનદેશમા તેને રાજા અલીખાને કેદ કર્યો ને અકબરશાહને તે વાતની ખબર દીધી પાદશાહે તેને હજુરમા મોકલવાની આજ્ઞા મોકલી એ વરસમા પુછડીઓ તારો દેખાયો મેવાડના રાણા જોડે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેનો અંત આવ્યો નહિ તેનો કુંભલમેર ગઢ ઊંચા પહાડોમા મજબુત સ્થળમા હતો, તે શાહબાજખાન, રાજા ભગવાનદાસ, અને કુંવર માનસિંગે મળી જીત્યો, ત્યારે રાણોજી વાંસવાડાના ડુંગરી દેશમા નાઠો ગોગુંડાગઢ તથા ઉદેપુર ગઢ પણ મુગલ સેનાને હાથ આવ્યા, પણ રાણાજી વશ થયા નહિ

અકબરશાહ રાજ્યધાનીમા (ફતેપુરમા) પાછા આવ્યા પછી,

ઇબાદતખાનામા વિદ્વાનોની અને ધર્મગુરૂઓની એક પાળી જારી થઈ એ વેળા સા ભિન્ન ભિન્ન પથોના પડિતોએ પોતપોતાના મત સિદ્ધ કરવાને વાદ વિવાદ કર્યા બણેના શીઆ, સુની, સુફી, બ્રાહ્મણ, જૈન, બૌદ્ધ, ચાર્વાક, ખ્રિસ્તી, યાહુદી, જરથોસ્તી (પારસી), આદિ-જૂદા જૂદા મતના શાસ્ત્રીઓ સભામા આવ્યા હતા. સર્વને પોતાના વિચાર જાહેર કરવાની પુરી છુટ હતી દરેક પથવાળા નિર્ભયપણે ને જોરથી તકરાર કરતા રાત્રે પાદ્રી રોડાલ્ફની જોડે મુસલમાન પડિતોને ભારે ત કરાર થઇ અબુલફજલે લખ્યુ છે કે એ પાદ્રી બ-ણો ચતુર હતો તેણે મુસલમાન ઉમરાઓને સવાદમા રદ કર્યા ત્યારે તે ઉમરાઓએ બાઇબલ ઉપર હુમલો કર્યો તેમના વાધાના ઉત્તર આપી, પાદ્રી બોલ્યો કે "જો બાઇબલ જૂઠ અને કુરાન સાચુ એવુ તમને દૃઢ આકીન હોય તો આવો તેની અગ્નિથી પરીક્ષા કરીએ બહુ સળગાવો હું મારૂ બાઇબલ હાથમા લેઇ તેમા ચાલુ અને તમે તમારૂં કુરાન હાથમા લેઇ તેમા પડો સાચુ જૂઠું એ કસોટીથી જણાઇ આવશે" ઉમરાઓએ તેમ કરવાની ના કહી, અને ક્રોધાય-માન થઇ કઠોર વચન ઉચ્ચાર્યા એથી પાદશાહનુ નિષ્પક્ષ મન ખેદ પામ્યુ તે પણ સત્યાસત્યનો ઊંડો વિચાર કરીને જ્ઞાનપુર્વક બોલ્યા કે 'માણસનુ બહારથી માનવુ, અને મુસલમાન ધર્મના વચન માન, અતરની ખાતરી વિના કઇ કામના નથી મે ઘણા બ્રાહ્મણોને મારા રાજ્યબળના ભયે કરીને બળાત્કારે મારા પુરૂષોના ધર્મમા આણ્યા છે પણ હવે સત્યના કિરણથી મારૂ મન પ્રકાશમાન થવાથી મારી ખાતરી થઇ છે કે મિથ્યાભિમાનના કાળા વાદળાથી અને કમનરૂપી ધુમસથી તમે છવાયના છો પણ સિદ્ધતા કે પુરાવારૂપી મશાલ વિના એક ડગલુએ ભરાય નહિ નિર્મળ વિવેક વડે મેળવી જે માર્ગ પ્રાપ્ત કરીએ તેજ લાભકારી છે મુસલમાન ધર્મનો મહામત (ફનિદ કે ક્રાતિઓ) જાણવો, સુનત કરાવવી કે રાજભયથી પગે લાગવુ એ પરમેશ્વરને મજુર હોય નહિ આજ્ઞાકિત થવુ પગે લાગવામા નથી સત્ય પાળો (પ્રમાણિક થાઓ), કેમકે કપાળના બળ ઉપર પુણ્ય નથી' આવા સદવિચાર કરનાર અને જાહેરમા કહેનાર અ-કબરને ધન્ય છે!

૨૪ મું વરસ—સને ૧૫૭૯. ફાથપુરના મેહેલના ચોકમાં ૨૦ ગજ લાંબો, ૨૦ ગજ પહોળો, અને ૩ ગજ ઊંડો હોજ હતો, તેને સોના, રૂપા, અને ત્રાંબા નાણાંથી ભરી, પાદશાહે તે ધન અમીર, ગરીબ, સાધુ, અને વિદ્વાનલોકને આપી દીધું. મુલાં તૈયબને બહાર અને હાજીપુરનો દીવાન, રાય પુરૂષોત્તમને બક્ષી, તથા મુલાં મજદીને અમીમ નીમ્યા; અને ત્યાંની ખાલસા ભૂમિનો વહીવટદાર ખોજા શમશીરખાનને ઠરાવ્યો. એ વરસને અંતે બંગાળાનો સિપાહસાલર ખાનજહાન મરી ગયો. શાહે તેના ભાઇને દિલાસાનો પત્ર લખ્યો. ત્યાંના દીવાન મુજફ્ફરશાહને સૂબેદાર, રીજવીખાનને બક્ષી, અને હકીમ અબુલફાથ તથા પતરદાસને દીવાન ઠરાવ્યા.

૨૫ મું વરસ—માર્ચ ૨૨ મી ૧૫૮૦. એ વરસમાં અકબરશાહે કાશમીરમાં વકીલ મોકલ્યો. તેનું સન્માન કરી ત્યાંના સુલતાને પોતાના વકીલને મુગલ દરબારમાં કેસર, કસ્તૂરી, મરી, શાલજોડા વગેરે નજરાણા સહિત મોકલ્યો. અકબરે તેને માન દઈ કીમતી ભેટ આપી. તેમજ દક્ષિણ દેશના સુલતાનો પણ વરસો વરસ નજરાણું મોકલતા. અને મુગલ દરબારથી તેમને ભેટ મળતી. ગૂજરાતમાં બંડ ઉઠાવનાર મુજફ્ફર હુસેન મીરજાંને પકડી રાજા અલીખાને હજૂરમાં મોકલ્યો, તેને અકબરે ક્ષમાદાન આપી છોડી દીધો. એક દિવસે શાહ જમવા બેઠા તેવારે તેના મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે મારા ભાણા ઉપર કોઈ ભૂખ્યા આદમીની નજર પડી છે તો તેને મૂકીને હું એ કેમ ખાઉં એ પરથી તેણે હુકમ કર્યો કે મારે માટે રસોઇ થાય તેમાંથી કેટલોક ભાગ ગરીબોને પ્રથમ ખવાડવો ને પછી મને પીરસવું. પ્રતિ વરસે હજરત મહમદ પેગંબરના જન્મ દિવસે અકબરશાહ સૈયદોને, ઉમરાવોને, શેખ, અને અમીરોને ઉજાણી આપતા; તથા બીજા જે એ જમવા આવે તેને જમાડતા આ વેળા એ દિવસે શાહને કોઇએ કહ્યું કે અબુબકર, ઉમર, ઉસમાન, અને અલી એ ચાર ખરા ખલીફો એ પ્રસંગે લોકને ઉપદેશ કરતા, અને તૈમૂર વગેરે કેટલાક સુલતાનો પણ તેમ કરતા. ખલીફો અને ઇમામો કરતા તેમ મારે પણ કરવું એવું ઠરાવી, શુક્રવારે ફાથપુરની જુ

જીદમાં જઈ ઉપદેશસ્થાને ચઢી કવિતામાં અકબરશાહ બોલ્યા કે—

જે પ્રભુએ મને રાજ્ય આપ્યું.
તેણે મને ડહાપણ અને બળ આપ્યાં,
ન્યાય અને સનમાર્ગ દર્શાવ્યા,
મારા મનમાં ન્યાયનું સ્થાપન કરી, બીજા બધા વિચારોને દૂર કર્યા,
તેની સ્તુતિ બુદ્ધિની પાર છે
તેની શકિત મોટી છે—પરમેશ્વર મોટા છે

એ અર્થની કવિતા બોલ્યા પછી કુરાનમાના કેટલાક છદ બોલ્યા પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો અને ફાતિહા ભણી નીચે ઉતરી પ્રાર્થના કરી. એક શુક્રવારે શેહેરના ચોગાનમા બધા ગરીબ અને ભીખારીઓને ભેગા કરી દાન આપ્યા. આશરે એક લાખ માણસ મળવાથી ભીડ ભારે થઈ, તેમા ૮૦ બાઇરા છોકરા કચગાઈ મુવા. હવે પછી એવો મેળાવડો ન કરતા થોડાને થોડાને બોલાવી ખેરાત આપવાનો હુકમ શાહે કર્યો, કુતબુદ્દીન અલ્કા નામે મોટા ઉમરાવને શાહજાદા સલીમનો શિક્ષક ઠરાવ્યો, તેની ખુશાલીમાં તેણે મોટી જ્યાફત આપી સલીમશાહ ત્યાં જમવા ગયા તેનો તેના નવા ગુરૂએ પુષ્કળ નજરાણું આપી દસ્તૂર પ્રમાણે પોતાની ખાધે એમારી ફેરવ્યો

વસ્તિપત્રક.

પ્રત્યેક જાગીરદાર, શિકાદાર, અને દારોગાપર હુકમ મોકલ્યો કે ગામે ગામના રહેવાસીની નોધ કરવી એ પત્રકમા દરેક માણસનુ નામ અને તેનો ધધો નોધવો; અને પછી બધા પત્રકો એકઠા કરવા. જે માણુસ કાઇ ધધો રોજગાર ન કરતો હોય તેને ગામમા રહેવા દેવો નહિ. હોંશિયાર માણુસો આવે કે જાય તેમની તપાસ કરી તેઓના ઇરાદા સારા છે કે નઠારા તે જાણી લેવુ, એમ કરેથી બહારથી દેખાઈતા રૂડા અને મનમા ભૂંડા આદમીઓના ખરાં લક્ષણ થોડા વખતમાં જણાઈ આવશે આ ધારાથી રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થઈ ને લોકનુ રક્ષણ થયુ

૨૬ મુ વરસ—એ વરસમા અકબરશાહે 'તમઘા' નામે માર્ગમાં પ્રવાસીઓ પાસે લેવાતો કર તથા માલપર લેવાતી જકાત એ બે

વેરા આખા રાજ્યમા માફ કર્યા તનમતી અકબરી નામે ઈતિહાસનો કર્તા લખેછે કે એની ઉપજ આખા ઇરાનના રાજ્યની ઉપજ જેટલી હતી બગાળાના હાકેમ મુજેફરખાને મુગલ સરદારોની જાગીરો જપ્ત કરી તથા બીજા જૂલમ ગુજાર્યા, તેપરથી એ સાલમા ત્યા બળવો ઉઠ્યો બહાર પ્રાતના અધિકારીઓ પણ સરદારોની જાગીરો જપ્ત કરવા લાગ્યા, તેથી ત્યા પણ બડ થયુ ને બને પ્રાતના ફિતૂરી લોક એકત્ર થયા આ સમાચાર પાદશાહને મળવાથી તેણે રાજા ટોડરમલની સરદારી નીચે બડ બેસાડવાને ફોજ મોકલી એ ફોજ બગાળે પહોચી તેવારે ત્રીશ હજાર જોદ્ધાનુ જબર લશ્કર તેની સામુ આવ્યુ અકબરે વધારે ફોજ મોકલી પણ ફિતુર લોક જીતાયા નહિ ટોડરમલને પ્રથમ થોડો જય મળ્યો, પણ તેના લશ્કરના જાગીરદારોપર આગ્રેથી વજીર મનસૂરે ખંડણી ભરવાની તાકીદના કાગળ લખ્યા, તેથી અકળાઈ કેટલાક નાસી બળવાખોરને જઇમળ્યા એ જાણી પાદશાહે આજમખાનને ૫,૦૦૦ સ્વાર આપી રવાને કર્યો તથા રાણા કીકાને જીતવાને શાહબાજખાનને મોકલ્યો હતો તેને ત્યાથી તેની ફોજ સહિત બગાળે મોકલ્યો તણેક વરસ આ ઝઘડો ચાલતા બડખોરોમાના કેટલાક માર્યા ગયા અને કેટલાકને આજમખાને સમજાવી તથા જમીન પાછી આપી મના યા

આ વરસમા અકબરની આગળ એક માણસને આણ્યો તેને કાન ન હતા, અને કાનને બદલે કાઈ છિદ્ર પણ ન હતા, તોપણ તે બરોબર સાભળતો અકબરે તેને જીવાઈ બાધી આપી

૨૭ મુ વરસ–એ સાલમા રાજા ટોડરમલની ભલામણ પ્રમાણે પાદશાહે વસૂલાત ખાતામા સુધારો કર્યો અને તેના વહીવટના ધારા ઠરાવ્યા આ વિષયનુ વર્ણન આગળ આપવામા આવશે

બંગાળા અને બહારના બળવાખોરના બોલાવ્યાથી મીરજા મહમદ હકીમ હિદુસ્તાન જીતવાને આવ્યો તેની હરોળ ને સિધુ નદી ઉતરતા કુવર માનસિગે હરાવી પાછી હઠાવી, અને તેના નાયક શાદમાનને હણ્યો એ નાયકના સામાનમાથી હકીમે લખેલા ત્રણ કાગળ પકડાયા એમાનો એક વજીર મનસૂર ઉપર હતો, અને બાકીના

બીજા બે ઉમરાવ ઉપર હતા. એ કાગળ માનસિંહે પાદશાહને મોકલ્યા. અકબરે તેઓને વાંચી તેમાં લખેલી બીના ગુપ્ત રાખી. હકીમ પંડે આવ્યો તેવારે તેની ફોજ મોટી હોવાથી પાદશાહી ફોજ પાછી હઠતી લાહોર ગઈ. તેની મદદે અકબરશાહ પંડે ચઢયા. આઠ મહીનાનો પગાર સિપાઇઓને આગળથી આપી તેમને સજ્જ કર્યા. ફ્રાયપુરથી પદર કોશ જતાં બંગાળાના બળવાખોરોપર પાદશાહી સેનાએ મેળવેલી મોટી ફતેહના સમાચાર મળ્યા. આ સારા શુકનથી હર્ષ પામી પાદશાહ આગળ ચાલ્યા. પેલી ગમથી મીરજાં હકીમ લાહોર સુધી આવી પહોંચ્યો. પાદશાહી સ્વારી પાણીપત પહોંચી તેવારે હકીમનો દીવાન નામે વજીરખાન નાસી આવી વજીર મનસૂરને મુકામે ઉતર્યો. તેણે પાદશાહની નોકરીમાં દાખલ થવાની અરજ કરવાથી મનસૂરે તે વાત પાદશાહને સંભળાવી. આમાં કાંઈ કપટ છે, એવો વેહેમ અકબરના મનમા આવ્યાથી, તેણે પેલો કાગળ મનસૂરને બતાવી તેને બરતરફ કર્યો. ત્યાંથી આગળ જતાં શાહબાદને મુકામે પાદશાહને બીજા કાગળ મળ્યા, તેમાં મનસૂરપરનો શક ખરો ઠરે તેવું હોવાથી શાહે તેને ફાંશી દેવડાવી. અકબર અને તેનું સૈન્ય પંજાબ ભણી આવેછે, એ જાણી મીરજાં હકીમ પાછો ફરી કાબુલ જતો રહ્યો. તથાપિ પાદશાહ માર્ગમાં મૃગયા રમતાં સિંધસાગર તરફ ચાલ્યા. અટક પહોચ્યા તેવારે ત્યાં ગઢ બનાવી તેનું નામ અટક બનારસ પાડયું. એ મુકામે કાબુલ ઉપર સ્વારી કરવાની ગોઠવણ કરાવી. કુંવર માનસિંગ, તેનો ભાઈ કુંવર માધુસિંગ, શેખ જમાલ બખ્તિયાર, અને બીજા સરદારોને પેશાવર જીતવાને મોકલ્યા, હિંદુ લોકને અટક ઓળંગવાની મના હોવાથી કુંવર માનસિંગે કહેલું પ્રખ્યાત વચન—

"સબહી ભૂમિ ગોપાલકી, વામે અટક કહાં;
જાકે મનમે ખટક હય, વોહી અટક રહા."

તે આ વેળા બોલ્યો હશે. એમણે જઈ પેશાવર હાથ કર્યું, એટલે અકબરે શાહજાદા મુરાદને રાયસિંહ, કલીજખાન, વગેરે સરદારોની સાથે કાબુલ લેવા મોકલ્યો; અને તેની પાછળ પંડે પણ કેટલેક છેટે કૂચ કરતા રહ્યા પેશાવરમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં શાહજાદા સલીમને રાજા ભગવાનદાસ,

સૈયદખાનાદિક સરદારોની કને પાછળ મૂકી પોતે ફોજના વીશ ભાગની ઉતાવળી ચાલે ચાલ્યા કાબુલથી સાત કોશપર ખુર્દકાબુલ નામે ગામ છે, ત્યા શાહજાદો મુરાદ પહોચ્યો તેવારે મીરજા હકીમે તેના ઉપર હુમલો કર્યો, પણ પરાજય પામી તેને નાસવુ પડયુ; અને મુરાદે કાબુલ સર કર્યું એ વેળા અકબરનો મુકામ પાછળ પદર કોશપર સુખાબ નામે ગામમા હતો એને આગલે દહાડે મીરજા હકીમના મામા ફરીદુને શાહજાદા મુરાદની ફોજના પાછલા ભાગપર છાપો મારી કેટલુક નુકશાન કર્યું હતુ, પણ હકીમની હાર થયા પછી તે ફરી લડવાને આવ્યો નહિ. પાદશાહે કાબુલમા જઈ ત્યા વીશ દિવસ મુકામ રાખ્યો અહિ તેના જાણવામા આવ્યું કે મીરજા હકીમ દેશ તજી ઉસબેક લોકને શરણે જવા ધારેછે એમ થયેથી પોતાના કુળને લાજ લાગે એવુ વિચારી, અકબરે તેના અપરાધ ક્ષમા કર્યા, અને તેને મામુલનું રાજ્ય પાછું આપ્યુ મીરજાએ તાબેદાર રહેવાના સોગન ખાધા પછી પાદશાહ હિંદુસ્તાન ભણી પાછા ફર્યા ધીમીધીમી હિલ્તી સેનાની જોડે ન રહેતા પોતે ઉતાવળી ચાલે જલાલાબાદ આવ્યા અહિ ભેગી છાવણી હતી, તેમાથી શાહજાદો સલીમ તથા તેની નવેના ઉમરાવો મુબારકબાદી આપવાને સામા આવ્યા એ મુકામેથી શાહે મ્હોરના ડુંગરમા વસનાર લોકને વશ કરવાને એક લશ્કરી ટુકડી મોકલી મુસલમાન ગ્રથકર્તા એ લોકને કાફર કહેછે, તે પરથી જણાયછે કે તેઓ મુસલમાન ધર્મ માનનારા નહોતા જલાલાબાદથી ઉપડી પાદશાહ સિંધસાગરે આવ્યા અહિથી મામુલ જઈ આવતા એક મહિનો થયો ત્યા હોડીઓનો પુલ બના યો હતો તેવડે પાર ઉતરી વાટ લાહોર ગયા પંજાબ પ્રાતનો રાજકારભાર રાજા ભગવાનદાસ, કુવર માનસિંહ, અને સૈયદખાનને સોપી તેઓ દિલ્હી થઈ ફત્તેપુર ગયા શાહજાદો દાનિયાલ તથા માતા મર્યમ મકાની સામા લેવા આવ્યા તેમની હારે અકબરશાહ રાજ્યધાનીમા પેઠા વજીર મનસુરને ફેરવાનો કાગળ મીરજા હકીમ તરફથી આવેલો પકડાયો હતો, તેપરથી તેને રાજદ્રોહી ગણી ફાંસી દીધી એ કાગળ વિષે મસુમખા તજીકીત કરતા માલુમ પડયુ કે તે

જૂઠો બનાવટનો હતો, અને મનસુર નિરપરાધી હોઇ માર્યો ગયો; તેથી શાહ ખેદ પામ્યા.

૨૮ મું વરસ—તારીખ ૧૧ મી માર્ચ ૧૫૮૩ ઇસ્વી. એ વરસમાં ઈલાહી નવરોજનો ઓચ્છવ દરબારમાં ૧૮ દિવસ ચાલ્યો. ગુલબદન બેગમ અને સલીમા સુલતાન બેગમ નામે નારીઓ મક્કે હજ કરવા ગઇ હતી, તેઓ પાછી આવી તેમને તેડવા જવાને તથા મુઇનુદ્દીન પીરના રોજાના દર્શન કરવાને શાહજાદા સલીમને પાદશાહે મોકલ્યો. અબુતોરાબ નામે અમીર મક્કેથી હજરત મહમદ પેગમ્બરના પગલાવાળો પત્થર લાવ્યો તેને માન આપવાને પાદશાહ ચાર કોશ સામા ગયા, અને પોતાની સાથેના અમીરોને આજ્ઞા કરી કે દરેક તેને પોતાની ખાંધે લેઇ થોડા ડગલા ચાલવું. એમ તે પત્થર અમીરોની ખાંધે બેસી રાજનગરમા આવ્યો. એ વરસમા શાહજાદા સલીમને સોના અને રૂપાવતી તોળીને તે દ્રવ્ય ખેરાત કર્યું

૨૯ મુ વરસ—હિંદુ વિધવાઓ સતી થઇ પોતાના ધણીની જોડે બળી મરતી, તેમા કેટલીક પોતાની ખુશીથી એ રીતે આપઘાત કરતી, અને કેટલીકને તેમની મરજી નહિ છતા, તેના ધણીના સગા, એમા પોતાના કુળની આબરૂછે એમ માની, બળાત્કારે બાળી મારતા આ બીજી રીત બંધ પાડવાની અકબરશાહે આજ્ઞા કરી હતી, અને તે આજ્ઞા અમલમા લાવવાને, એટલે વિધવાની ખુશી વિના તેને બાળી મારતા અટકાવવાને, દરેકપ્રાંતમા અને શેહેરમા તેણેઅમલદારો નીમ્યા હતા રાજા માલદેવના કુવર જયમલને બંગાળામા સુબે જવાનો હુકમ આપ્યો હતો, તેને આ સાલમા લૂ લાગવાથી ચાઉસા નગરની પાસે મરણ પામ્યો. મોટા રાજાની કુવરી તેની પત્ની હતી તેની મરજી પોતાના પતિના શબની જોડે બળી મરવાની નહતી, તેમછતા તે બાઇના કુવર ઉદયસિંહે અને તેના ધર્માંધ મિત્રોએ તેને બળાત્કારે બાળવાનો ઠરાવ કર્યો આ અન્યાય અને નિર્દયતા અટકાવવાને શાહ પંડે ત્યા ગયા તેમને લાગ્યુ કે મના કરવાને બીજા કોઇને મોકલતા વાર થઇ જશે, માટે પંડે ઘોડે ચઢી એકદમ સા મિધાવ્યા પાદશાહ જાતે આવ્યાછે એ વાતની પ્રથમ ખબર નહિ પડવાથી, રજપૂતો અ-

વિચારીપણે લઢવાને તૈયાર થયા, પણ પાછળથી જાણ થવાથી જગન્નાથ અને રાયમાલ આગળ આવી નમ્યા, અને એ કામમા આગેવાન હતા તેમને પાદશાહને હાજર કર્યા તેમનો પસ્તાવો ખરો માની અકબરે તેમને ભારે સજા ન કરતાં માત્ર કેદ કર્યા

મહાભારતનુ ભાષાતર ફારસી બોલીમા કરવાનો હુકમ અકબરે કર્યો હતો તે આ સાલમા પૂરૂ થયુ

ઓઢીઆના (ઓરિસ્સાના) અફગાન હાકેમ કતુખાને બળવો કરી બગાળાના મડખોરોને મદદ કરી વળી ગુજરાતનો પદભ્રષ્ટ સુલતાન મુજફ્ફરશાહ નાસીને કાઠિયાવાડના ડુગરોમા સતાઈ રહ્યો હતો, તેને અમદાવાદના મુગલ હાકેમ શાહબુદ્દીનની ફોજના કેટલા ફૂટેલા નાયકો મળી ગયા ગુજરાતનો નવો નીમાયલો હાકેમ ઇતિયાદખાન અમદાવાદ આવ્યો તેવારે આ બડ જોરપર આવ્યુ માટે હાકેમ હિદુસ્તાન જતો હતો તેને મળવાને તે કડી ગયો, અને સમજાવીને પોતાની મદદે રાખ્યો. તેઓ કડીમા હતા તેવામા મુજફ્ફરે આવી અમદાવાદ કબજે કર્યું શાહબુદ્દીન અને ઇતિયાદખાન અમદાવાદ પાછુ જીતી લેવાને આવ્યા. રોહેરની પાસે સાબરમતીની કાઠે તેમની અને મુજફ્ફરશાહની વચ્ચે લઢાઇ થઈ તેમા તેઓ હાર્યા, તેથી ત્યાથી નાસી અણહિલવાડ પાટણમા જઇ ભરાયા ત્યાથી તેમને મારી કાઢવાને મુજફ્ફરે ફોજ મોકલી તેનો પરાજય થયો ભરૂચનો મુગલ નવાબ કુતબુદ્દીન પોતાની સેના લેઈ વડોદરે આવ્યો. તેને મુજફ્ફરશાહે હરાવી મારી નાખ્યો કુતબુદ્દીનના માણસો અને સરદારો મુજફ્ફરની ફોજમા દાખલ થયા વડોદરેથી જઈ તેણે ભરૂચ લીધુ અહિ તેને સરકારી ખજાનામાથા ૧૪ લાખ રૂપિયા મળ્યા, તથા કુતબુદ્દીનની દશ કરોડ ટકાની મિલ્કત હાથ આવી એવડે તેણે મુસલમાન અને રજપૂતોની મળી ત્રીશ હજાર ફોજ રાખી મુગલ, પઠાણ, તુર્ક, અને રજપૂતો પગારને માટે લશ્કરી નોકરી કરતા, અને જે હારે તેની નોકરી છોડી જીતનારની સેવામાં દાખલ થતા, સ્વધર્મનુ અભિમાન હતુ, પણ સ્વદેશ કે સ્વજાતિનુ અભિમાન તેમનામા નહતુ, અને જેનું લૂણ ખાધુ તેની પડતી થવાથી કે વધારે લાભની આશાએ તેની સામા થવામા ગણતા નહિ,

ગૂજરાતમાં મુજફ્ફરશાહને મળેલા જયના સમાચાર જાણી અકબરશાહે પ્રખ્યાત મયત બૈરામખાનના દીકરા *મીરઝાંખાનને સેનાપતિ નીમી એ બંડ બેસડવાને મોકલ્યો. સરખેજ આગળ મુજફ્ફરશાહ અને મીરઝાંખાનની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. અકબરનામામાં અબુલ ફ્ઝલ કહેછે કે એ સગ્રામમાં મુજફ્ફરની પાસે ૪૦,૦૦૦ સ્વાર અને એક લાખ પાયદલ હતું. મીરઝાંખાનની ફોજમાંમાત્ર દશ હજાર સ્વાર હતા, તોપણ તેણે મુજફ્ફરને હરાવ્યો. રણભૂમિમાંથી નાસી મુજફ્ફર ખંભાત ગયો. અમીરખાન તેની પાછળ ત્યાં ગયો એટલે તે ત્યાંથી વડોદરે નાઠો. પાદશાહી ફોજે તેની પીડ પકડવાથી તે રાજપીંપળાના ડુંગરોમાં જઈ ભરાયો. અહિ તેને કેટલીક મદદ મળવાથી તેની સેના વધી; પણ મીરઝાંખાને ડુંગરોમાં પેશી તેને હરાવ્યો. મુજફ્ફર હવે સોરઠ ભણી ગયો. આ જયના સમાચાર પાદશાહને થયાથી તેણે મીરઝાંખાનને ખાનીખાનાનનો ઇલિકાબ, ઘોડો, જામો, રત્નજડિત કટાર, અને પાંચ હજાર સ્વારની સરદારીનો વાવટો બક્ષી ઘણી શાબાસી આપી. તેના હાથ નીચેના સરદારોને પણ તેમની સેવાની યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામ આપ્યાં.

* એ મીરઝાં અબ્દુલ્લ રહીમ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન અકબરોમાં ઘણો નામાંકિત હતો. તેનો જન્મ લાહોર મધ્યે સને ૧૫૫૭ માં થયો હતો. જ્યારે તે ઉમ્મરે આવ્યો ત્યારે અકબરશાહે તેને "મીરઝાંખાન" એ ઇલિકાબ આપ્યો, અને થોડા વખત પછી ગૂજરાતનો હાકેમ નીમ્યો. ૨૮ વરસની ઉમ્મરે તેને પાદશાહે શાહજાદા સલીમનો અતાલીક એટલે શિક્ષક ઠરાવ્યો, અને તેજ વર્ષે મુજફ્ફરશાહના બંડને શમાવવાને મોકલ્યો. તેનું લશ્કર નાનું હોવાથી અકબરે તેને શીખામણ દીધી હતી કે એટલી ફોજથી મોટો સંગ્રામ કરવો નહિ. પણ કોઈ વૃદ્ધ અમીરે તેને કહ્યું કે ખાનીખાનાન થવાનો કે રણમાં પડવાનો આ પ્રસંગ છે. એ વાત તેના મનમાં ઉતરવાથી ઉપર કહ્યોછે તે સંગ્રામ કર્યો, ને તેથી તેને પેલા ઉમરાવની ભવિષ્ય વાણી પ્રમાણે ખાનીખાનાનનો ઇલકાબ અને ૫૦૦૦ સ્વારોના સરદારની પદવી મળી. ત્યાર પછી તેને વકીલઇ સુલતાનતની પદવી મળી. એ એટલી મોટી હતી કે ભાગ્યે કોઇને મળતી. જવાનપુર, મુલતાન, અને સિંધની હકૂમત વારાફરતી તેને મળી. દખણમાં તેણે મોટી લડાઇ લડી સેવા બજાવી. શાહજાદો દાનિયાલ તેની દીકરીને પરણ્યો. જહાંગીરના અમલમાં પણ તેણે મોટી નોકરીઓ બજાવી. તે ૧૬૨૬ માંમરણ પામ્યો.

મુજફરશાહે ગોંડળમાં છાવણી કરી લશ્કર ભેગુ કર્યું જુનાગઢના હાકેમ અમીનખાનને અને નવાનગરના જામ સત્તરસાલને સમ ધન આપી પોતાના પક્ષમા લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે ધન લીધુ પણ મદદ કરી નહિ, તેથી તેને બરડાના ડુગરામા નાસી જવું પડયુ. જામની મદદથી પાદશાહી ફોજે તેની પાછળ ડુગરામા જઈ તેનો પુષ્કળ અસબાબ લૂટયો, મુજફર ત્યાથી નાસી ગૂજરાતમા આવ્યો ઘણાક કોળી, ઠાકરડા, તથા ગ્રાસીઆ બહારવટીઆ તેને મળી જવાથી તેની પાસે વળી યુદ્ધ કરવા જેટલી ફોજ થઇ તેની પાછળ પડેલી પાદશાહી ફોજે પ્રાતીજ આગળ તેને પકડી પાડી હરાવ્યો ખાનખાનાન બરડાના ડુગરોમા હતો, તેવારે તેને ખબર મળી કે વીશ હજાર સ્વાર અને પુષ્કળ પાયદળ ભેગુ કરી જામ સાહેબ યુદ્ધે ચડવા ધારે છે એપરથી ખાનીખાનાન તેની સામો ગયો જામે માફ માગી નજરાણા મોકલ્યા, અને સલાહના કોલકરાર કર્યા મુજફરે વળી કાઠિયાવાડમા જઈ ફિતૂર મચાવ્યુ. પાદશાહી ફોજ તેની પાછળ ગઈ. એટલે તે કચ્છના રણની વાટે જેસલમેર ભણી નાઠો.

એ વરસમા દક્ષિણ દેશમા આવેલા વરાડ અને અહમદનગરના સુલતાનોની વચ્ચે વિગ્રહ થયો તેમા અહમદનગરવાળાએ અકબરની મદદ માગી ને અકબરે સૈન્ય મોકલ્યુ, પણ તેના સરદારોમા કુસપ કજીઆ હોવાથી એ સ્વારી સફળ થઇ નહિ ગૂજરાતમા ફિતૂર બધ પડયુ હતુ ખાનીખાનાન પાદશાહની હજૂરમા ગયો અને નિઝામુદ્દીન અહમદને હાથ રાજકારભાર રહ્યો, તેવામા કચ્છના રાવ ખેંગારની સેનાએ પાદશાહી રાજ ઉપર હુમલો કર્યો, મુજફરશાહ પાછો આવ્યો, અને કેટલાક કોળી, ઠાકરડા, તથા ગ્રાસીઆ ઉઠયા નિઝામુદ્દીને એ સર્વેને હરાવી તેમના ગામ બાળ્યા પછી તેને હજૂરમા બોલાવી, અકબરશાહે આઝમખાનને ગૂજરાતનો હાકેમ નીમી મોકલ્યો

प्रकरण ७ मुं.

અકબરશાહના મનમા ધર્મસબધી ફેરફાર—ફૈઝી, અબુલફઝલ, બીરબલાદિ અકબરના મિત્રો—દારૂ પીવાની મનાઇ, વગેરે—સલીમનું લગ્ન—બંગાળાના બડની સમાપ્તિ

આ વખત સુધીમાં અકબરના ધર્મસંબંધી મતમાં મોટો ફેરફાર થયો હતો. મૂળથી તેને સ્વધર્મ ઉપર વધુ આસ્થા હતી, ને તે એટલે લગી કે તેને વેહેમી ગણી શકાય, પણ તેની સાથે તેને પોતાના અને પારકા ધર્મો વિષે ખોળ કરવાની અને વિચાર કરવાની હોંસ હતી. તે સત્યથી સત્ય ગ્રહી લેનાર હતો, ને ધર્માંધ ન હતો, અને તેની ધર્મ જિજ્ઞાસાને સંતોષે, તેવા માણસની જોડે વાતચીત કરવાને તે ચહાતો. તેમ કરવાનો પ્રસંગ ખોળતો, અને તેવા માણસોને પોતાની પાસે બોલાવતો અને પ્રેમપૂર્વક રાખતો. મુસલમાન ધર્મ સંબંધી બગાડ્યાર નહિ કરવાનો તેનો ઠરાવ હોવાથી ઘણાક ધર્માંધ મુસલમાનો તેનાથી નારાજી હતા, પણ એથી તે ડર્યો કે પાછો હઠ્યો નહિ. જ્ઞાની મુસલમાનો અને હિંદુઓનો સંગ થવાથી તેનું મન વિસ્તાર પામ્યું. તેના મનપર અસર કરનારા હિંદુઓમાં બીરબલ મુખ્ય હતો, અને મુસલમાનોમાં ફૈઝી અને અબુલ ફઝલ નામે બે ભાઈ સર્વોપરી હતા. એમનો દાદો શેખ ખીજર સિંધમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવી નાગોર નગરમાં વસ્યો. ત્યાં તેને મુબારક નામે દીકરો થયો. એ શેખ મુબારક બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, અને ધર્મસંબંધી ઉદાર વિચારનો હતો. એના પુત્રોમાં ફૈઝી અને અબુલ ફઝલ મહાપુરૂષો હોઈ બહુ પ્રખ્યાત થયા. ફૈઝી કવિતા રચવામાં એક્કો હોવાથી અકબરનો માનીતો સાથી થયો. અકબરના દરબારમાં ફારસી કવિઓમાં તે સર્વેથી સરસ હોવાથી કવિરાજ કહેવાતો. હિંદના મુસલમાન કવિઓમાં અમીર ખુસરૂ સર્વોત્કૃષ્ટ અને બીજે નંબરે ફૈઝી ગણાય છે. શેખ મુબારકના બીજા દીકરા અબુલ ફઝલનો જન્મ તા. ૧૪ મી જાનેવારી ઇ. સ. ૧૫૫૧ માં થયો હતો. તેના બાપે તેને બહુ સંભાળથી ભણાવ્યો. મહાબુદ્ધિમાન અને ઉદ્યોગી હોવાથી વીશ વરસની ઉમ્મરે અબુલ ફઝલ મોટો અને સારામાં સારો સમજનારો પંડિત ગણાયો. તેણે ઘણા ગ્રંથ વાંચી બહુ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું ને તેથી આગળ 'અલ્લામી' એટલે મહાપંડિતનું મોટું પદ પામ્યો. પોતાના અમલના ૧૨ મા વરસમાં ચિતોડના ઘેરાનું કામ ચલાવતો હતો, તેવારે ફૈઝીની કવિતા જાણવામાં આવ્યાથી અકબરે તેને પોતાની હજૂરમાં બોલાવ્યો. તરત કવિ ઉતાવળે તેનો માનીતો થયો, અને તેની સત્તા દરબારમાં જામી. ફૈઝીએ પોતાના ભાઇ

અબુલ ફઝલને તેના ૧૭ મા વરસમાં પાદશાહી હજુરમાં આણ્યો શાહે તેનું બુદ્ધિબળ ઝટ પારખ્યું, અને દર વરસે તેને વધારે મોટાં કામ સોંપી મોટે દરજ્જે ચડાવ્યો. ચઢતે ચઢતે અબુલ ફજલ વડો વજીર અને ૪૦૦૦ સ્વારોનો મન્સબદાર અને પાદશાહનો અતિ વિશ્વાસુ મંત્રી થયો. દીવાની અને લસ્કરી કામોમાં તેણે રાજ્યની મોટી મોટી સેવા બજાવી, એના પ્રમાણિકપણાનો એક દાખલો નોંધાયલોછે તે એ કે, દખણના આશીરગટનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવારે તેના કિલ્લેદાર બહાદુરખાને તેને ફોડવાને ભારે નજરાણાં મોકલ્યાં. અબુલ ફઝલે તે લેવાની ના કહી સબબ બતાવ્યો કે, "મેં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધીછે કે ચાર કારણ હોય તો મારે ભેટ લેવી, ત્યારવિના લેવી નહિ. તે ચાર કારણ આ છે;—૧. મૈત્રી, ૨. તે નજરાણને બહુ મુલ્યવાન ગણું નહિ, ૩. તે નજરાણું લેવાને આતુર ન હોઉં, અને ૪. તે લેવાની જરૂર હોય. એમ માનીએ કે તમારા નજરાણા સબંધી પેહેલાં ત્રણ કારણ છે; પણ પાદશાહની મેહેરબાની મારાપર એટલી છે કે બીજા કોઈની પાસેથી બક્ષીશ લેવાની મને જરૂર અને ઇચ્છા રહી નથી."

ફૈઝી અને અબુલ ફઝલ બનેએ પોતાના પિતાના ધર્મ સબંધી ઉદાર મત સ્વીકાર્યા હતા, અને તેઓમાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. આસ્તિક મુસલમાનો તેમને ધર્મભ્રષ્ટ, પાખંડી, નાસ્તિક, ધર્મદ્રોહાદિક અપશબ્દો વડે નિંદતા. પરધર્મોના મુળતત્વો વિષે જિજ્ઞાસા, પોતાના ધર્મવિષે સંદેહ, અને પરધર્મીઓને પોતપોતાના ધર્મ પાળવાની છુટ આપવાના વાજબી વિચાર, અકબરના મનમાં આ બે ભાઇઓ જોડે ઓળખાણ થયાની પુર્વે ઉત્પન્ન થયા હતા. બાદશાહના મનમાં સત્યનો અગ્નિ સળગાવનારા તેઓ નહોતા, પણ તેને વીંજનારા અને જાગૃત રાખનારા હતા. પોતાના મતને મળતા, અને સમાન ભાવી મનના, પણ પોતાથી વધારે દૃઢ વિચારના અને આગળ વધેલા એવા આ
પણ પોતાથી વધારે દૃઢ વિચારના અને આગળ વધેલા એવા આ
બે વિદ્વાનો અકબરને મળ્યા. એમની જોડે વારંવાર સંવાદ કરી તે પોતાનો ધર્મવિષે ચર્ચા કરવાનો શોખ પુરો પાડતો. ને અને તેઓ એકમેકને પ્રેરતા અને પ્રયોજતા, અનેક શંકા ઉત્પન્ન કરતા અને

માધાન કરતા પરિણામે મુસલમાન ધર્મનો ત્યાગ અને "દિવ્ય અદ્વૈતમત' ની એટલે કેવળ દિવ્ય એક ઇશ્વરી મતની સ્થાપના કરવાના ઠરાવપર આવ્યા આ નવા સંપ્રદાયના પ્રમુખ આચાર્ય અકબરશાહ પડે, અને તેની પછી બીજી પદવીએ અબુલ ફઝલ અને ફૈઝી હતા

અબ્દુલ કાદર બદાઉની નામે ધર્માંધ મુસલમાન ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતાના "તારીખી બદાઉની' નામે પુસ્તકમા અકબરના સુધારાવાળા સાથીઓને બહુ ભાંડ્યા છે તે લખે છે કે "હી સને ૯૮૨ મા અબુલ ફઝલે બીજીવાર દરબારમા આવી દુનિયાને આગ લગાડી તેણે દિવસે દીવો કર્યો બધા પથીની સામો થઈ તેણે સુધારાનો કમરપટો કેડે બાધ્યો 'આયતુલ કર્સી' નામે કુરાનના બારીક અને ગુહ્ય વિષયોપર ગ્રંથ છે તેની તેણે ટીકા લખી લોક કહેછે કે તે ગીતનું પુસ્તક તેના બાપે લખ્યુ હતું, પણ તે અબુલ ફઝલે પાદશાહને પોતાને નામે બતાવ્યુ અને તેથી બહુ માન પામ્યો મારા કરતા તેના ઉપર પાદશાહની વધારે મેહેરબાની હતી મગરૂર મુલ્લાઓનો ગર્વ ઉતારવાને શાહે અબુલ ફઝલ ઉપર બહુ માયા કરી મુલ્લા લોકપર અબુલ ફઝલના કોપનુ કારણ આ હતું મીર હસબી અને બીજા પાખડીઓને પકડી કતલ કર્યા, તે વેળા શેખ અબદુલ નબી મખદુમુલ મુલ્ક અને બીજા વિદ્વાનોએ મનસૂબો કરી પાદશાહને જાહેર કર્યું કે શેખ મુબારક મહદવી પણ પાખડી છે તે પોતે નરકનો અધિકારી થયોછે, અને બીજા માણુસોને નરક ભણી દોરેછે પાદશાહે તેને પકડવાની રજા આપી પણ તે અને તેના દીકરા નાસી ફતેપુરમા શેખ સલીમ ચીસ્તીને શરણે ગયા તે શેખે તેને ખરચના નાણા આપી ગૂજરાતમા નસાડયો ગૂજરાતમા તેને મીરજા અજીજ કોકાનો આશ્રય મળ્યો મીરજાએ પાદશાહને લખ્યુ કે 'શેખ મુબારક ગરીબ વિદ્વાન છે, તેની પાસે ઈનામી જમીન નથી, અને તેના દીકરા હોશિયાર છે એઓને પીડવામા શો લાભ છે ?' એપરથી પાદશાહે તેને ઈજા ન કરી અને અબુલ ફઝલ ખુશામતે કરીને શાહનો વહાલો થયો પછી તેણે મુલ્લાઓને બહુ હરકત કરી, તેમની જમીન લેવડાવી લીધી, અને તેમના મુસારા બંધ પડાવ્યા મુસલમાન શેખ અને મોલવીઓના વચનને તે ધિક્કારતો હી સને ૯૮૩ મા કાસ્પી સમુદ્રની પાસે ગીલાન

નામે જગાછે, ત્યાંથી હકીમ અબુલ ફાથ, હકીમ હુમાયું, અને નુરૂદ્દીન નામે ત્રણ ભાઈ આવ્યા. એમાંના મોટા ભાઇએ હાજીહા અને ખુશામતથી પાદશાહનું મન વશ કરી લીધું. ધર્મ સંબંધી જે અકબરશાહ કહે તે ખરૂં કહી તથા તેનાં વખાણ ખૂબ કરી, તેનો ખાસ મિત્ર થઇ ગયો. થોડા વખત પછી યઝદનો મુલાં મહમદ દરબારમાં આવ્યો. પાદશાહનો દોસ્ત થઈ પડી તેણે 'મહાબ' કહેતા હજરત પેગંબર સાહેબના સાથીઓની બહુ નિંદા કરી; અને અન્ય જેવી વાતો કહી પાદશાહને શીઆ કરવાની કોશીશ કરી; પાદશાહને બગાડવામાં એથીએ વધારે આગળ પડનાર પેલો વર્ણસંકર બીરબલ, શેખ અબુલ ફઝલ, અને હકીમ અબુલ ફાથ હતા. તેમણે પાદશાહને ધર્મ તજાવ્યો, અને તેને ઇશ્વિર પ્રેરણા, પેગમ્બર, દિવ્ય શકિતએ કરેલા ચમત્કાર અને કુરાનના કાનુન વિષે નાસ્તિક બનાવ્યો. તેઓ એટલા બગડ્યા કે મને તેમનો સંગ કરવો ગમતો નહિ. પેલો ધર્મોપદેશક દેવચંદ, મંગોલનો રાજા કહેતો કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરે ગાયને ઉત્તમ ગણી ન હોત તો કુરાનના પહેલા પ્રકરણમાં તેનું નામ હોત નહિ. ઇતિહાસ વાંચવામાં આવતો ગયો તેમ તેમ પેગમ્બરના સાથીઓ ઉપરથી પાદશાહનું આકીન ઊઠતું ગયું, ને દિવસે દિવસે અંતર વધ્યો. પ્રતિ દિવસની બંદગીઓ, અપવાસ, અને ભવિષ્યવાણીઓ, યુકિત વિરૂદ્ધ હોઇ સર્વ જૂઠાં ઠરાવ્યાં. ધર્મનો પાયો ઈશ્વિરપ્રેરણા નથી—યુક્તિ છે, એમ કહેવા લાગ્યા. યુરોપી લોક પણ તેને મળવા આવતા, અને તેમના કેટલાક કારણવાદ મત પાદશાહે સ્વીકાર્યા.

"ઇબાદતખાનામાં પાદશાહ ઘણીવાર જતા; અને ઊમરા અને શેખ જોડે વાતો કરતા. અને વખતે આખી રાત તેમ કરતાં વીતી જતી. વિશેષે કરીને જુમેરાતે હમેશ ધર્માચાર, ધર્મનાં મૂળતત્વ, અને મતભેદપર વિવાદ થતા. પંડિતો જીભરૂપી તરવારે વઢતા. ઝગડો જોશથી અને હઠથી ચાલતો. અને ભિન્ન ભિન્ન મતવાળા એકમેકને કાફર, કુટિલ, ભ્રષ્ટાદિક અપશબ્દો વડે બાંડતા. સુધારાવાળા અને પાખંડીઓ *ખંદાઇથી શક ઉત્પન્ન કરતા, અને વાકછળ તથા કુત-

*આ લખાણ સામાવાળીઆ વેહેમી મુસલમાનનું છે, એટલે તે એ પ્રમાણે લખે તેમાં નવાઈ નથી. અકબરના વખાણ કરનારા મિત્રોના લખાણથી જેટલી તેને ખૂબી જણાયછે તે કરતાં આ શત્રુના લખાણથી વધારે ખરી ખૂબી જણાય છે; માટે તેમાંથી આ લીધું છે. જડસા દેવા ખીઃત્વાયા હતા ને આ ઉપરથી જણાયછે.

માધાન કરતા. પરિણામે મુસલમાન ધર્મનો ત્યાગ અને "દિવ્ય અદ્વૈતમત" ની એટલે કેવળ દિવ્ય એક ઇશ્વરી મતની સ્થાપના કરવાના ઠરાવપર આવ્યા. આ નવા સંપ્રદાયના પ્રમુખ આચાર્ય અકબરશાહ પંડે, અને તેની પછી બીજી પદવીએ અબુલ ફઝલ અને ફૈઝી હતા.

અબ્દલ કાદર બદાઉની નામે ધર્માંધ મુસલમાન ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતાના "તારીખી બદાઉની" નામે પુસ્તકમાં અકબરના સુધારાવાળા સાથીઓને બહુ ભાંડ્યા છે. તે લખે છે કે "હી. સને ૯૮૨ માં અબુલ ફઝલે બીજીવાર દરબારમાં આવી દુનિયાને આગ લગાડી. તેણે દિવસે દીવો કર્યો. બધા પંથોની સામો થઈ તેણે સુધારાનો કમરપટો કેડે બાંધ્યો. 'આયતુલ કર્સી' નામે કુરાનના બારીક અને શુદ્ધ વિષયોપર ગ્રંથ છે તેની તેણે ટીકા લખી. લોક કહેછે કે તે ટીકાનું પુસ્તક તેના બાપે લખ્યું હતું; પણ તે અબુલ ફઝલે પાદશાહને પોતાને નામે બતાવ્યું અને તેથી બહુ માન પામ્યો. મારા કરતાં તેના ઉપર પાદશાહની વધારે મેહેરબાની હતી. મગરૂર મુલ્લાંઓનો ગર્વ ઉતારવાને શાહે અબુલ ફઝલ ઉપર બહુ માયા કરી. મુલ્લાં લોકપર અબુલ ફઝલના કોપનું કારણ આ હતું. મીર હસબી અને બીજા પાખંડીઓને પકડી કતલ કર્યા, તે વેળા શેખ અબદુલ નબી મખદુમુલ મુલ્ક અને બીજા વિદ્વાનોએ મનસુબો કરી પાદશાહને જાહેર કર્યું કે શેખ મુબારક મહદવી પણ પાખંડી છે. તે પોતે નરકનો અધિકારી થયોછે, અને બીજા માણસોને નરક ભણી દોરેછે. પાદશાહે તેને પકડવાની રજા આપી. પણ તે અને તેના દીકરા નાસી ફતેપુરમાં શેખ સલીમ ચીસ્તીને શરણે ગયા. તે શેખે તેને ખરચનાં નાણાં આપી ગૂજરાતમાં નસાડ્યો. ગૂજરાતમાં તેને મીરજા અજીજ કોકાનો આશ્રય મળ્યો. મીરજાંએ પાદશાહને લખ્યું કે 'શેખ મુબારક ગરીબ વિદ્વાન છે, તેની પાસે ઈનામી જમીન નથી, અને તેના દીકરા હોશિયાર છે. એવાને પીડવામાં શો લાભ છે?' એપરથી પાદશાહે તેને ઈજા ન કરી અને અબુલ ફઝલ ખુશામતે કરીને શાહનો વહાલો થયો. પછી તેણે મુલ્લાંઓને બહુ હરકત કરી, તેમની જમીન લેવડાવી લીધી, અને તેમના મુસારા બંધ પડાવ્યા. મુસલમાન શેખ અને મોલવીઓના વચનને તે ધિક્કારતો. હી. સને ૯૮૩ માં કાસ્પી સમુદ્રની પાસે ગીલાન

નામે જગાછે, ત્યાંથી હકીમ અબુલ ફાથ, હકીમ હુમાયું, અને નુરદીન નામે ત્રણ ભાઈ આવ્યા. એમાંના મોટા ભાઇએ હાજીહા અને ખુશામતથી પાદશાહનું મન વશ કરી લીધું. ધર્મ સંબધી જે અકબરશાહ કહે તે ખરૂં કહી તથા તેનાં વખાણ ખૂબ કરી, તેનો ખાસ મિત્ર થઇ ગયો. થોડા વખત પછી યજ્દનો મુલાં મહમદ દરબારમાં આવ્યો. પાદશાહનો દોસ્ત થઈ પડી તેણે 'અડાબ' કહેતા હજરત પેગંબર સાહેબના સાથીઓની બહુ નિંદા કરી; અને અજબ જેવી વાતો કહી પાદશાહને શીઆ કરવાની કોશીશ કરી; પાદશાહને બગાડવામાં એથીએ વધારે આગળ પડનાર પેલો વર્ણસંકર બીરબલ, શેખ અબુલ ફઝલ, અને હકીમ અબુલ ફાથ હતા. તેમણે પાદશાહને ધર્મ તજાવ્યો, અને તેને ઇશ્વર પ્રેરણા, પેગમ્બર, દિવ્ય શક્તિએ કરેલા ચમત્કાર અને કુરાનના કાનુન વિષે નાસ્તિક બનાવ્યો. તેઓ એટલા બગડ્યા કે મને તેમનો સંગ કરવો ગમતો નહિ. પેલો ધર્મોપદેશક દેવચંદ, મંગ્રોલનો રાજા કહેતો કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરે ગાયને ઉત્તમ ગણી ન હોત તો કુરાનના પહેલા પ્રકરણમાં તેનું નામ હોત નહિ. ઇતિહાસ વાંચવામાં આવતો ગયો તેમ તેમ પેગમ્બરના સાથીઓ ઉપરથી પાદશાહનું આકીન ઊઠતુ ગયું, ને દિવસે દિવસે અંતર વધ્યો. પ્રતિ દિવસની બંદગીઓ, અપવાસ, અને ભવિષ્યવાણીઓ, યુક્તિ વિરૂદ્ધ હોઇ સર્વ જૂઠાં ઠરાવ્યાં. ધર્મનો પાયો ઇશ્વરપ્રેરણા નથી—યુક્તિ છે, એમ કહેવા લાગ્યા. યૂરોપી લોક પણ તેને મળવા આવતા, અને તેમના કેટલાક કારણવાદ મત પાદશાહે સ્વીકાર્યા.

"ઇબાદતખાનામાં પાદશાહ ઘણીવાર જતા; અને ઉમરા અને શેખ જોડે વાતો કરતા. અને વખતે આખી રાત તેમ કરતાં વીતી જતી. વિશેષે કરીને જુમેરાતે હમેશ ધર્માચાર, ધર્મનાં મૂળતત્ત્વ, અને મતભેદપર વિવાદ થતા. પંડિતો જુદારૂપી તરવારે વઢતા. ઝઘડો જોશથી અને હઠથી ચાલતો. અને ભિન્ન ભિન્ન મતવાળા એકમેકને કાફર, કુટિલ, ભ્રષ્ટાદિક અપશબ્દો વડે બોલતા. સુધારાવાળા અને પાખંડીઓ શંખંઘાદથી ચક ઉપજ કરતા, અને વાદળી તથા કે...

કેથી ખરાને ખોટું અને ખોટાને ખરૂં દેખાડતા. પાદશાહની બુદ્ધિ ઉત્તમ હતી અને તેઓ સત્યના શોધક હતા; પણ તેમને નીચ અધર્મી લોકનો સંગ હતો. તેમનાપર ને વિશ્વાસ રાખતા તેથી અનાસ્થામાં પડ્યા. શકપર શક વધતા ગયા, અને જે શોધતા હતા. તે ગુમ થઇ ગયું. સત્ય, ધર્મ, અને કાનુનનો કોટ તુટ્યો; અને એમ પાંચ છ વર્ષો જતાં તેણે મુસલમાની ધર્મ બીલકુલ છોડી દીધો. બધું કામ ફરી ગયું. આમ થવાના ઘણાં કારણ હતાં, પણ તેમાનાં હું થોડાંક કહુંછું. હરેક દેશના અને અનેક પ્રકારના વિદ્વાનો તથા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અને પંથના પંડિતો દરબારમા આવતા, અને તેમની જોડે શાહ વાતો કરતા. દાહાડો રાત માણસો તજવીજ અને ખોળ વિના બીજું કરતા નહિ વિદ્યાના જે ગૂઢ વિષયો, ઇશ્વિર પ્રેરિત ગ્રંથોની સૂક્ષ્મતા, ઇતિહાસના જે કૌતુક, અને સૃષ્ટિના જે ચમત્કારો વિષે મોટાં પુસ્તકો પણ માત્ર સાર આપી શકે, તેઓ વિષે સદા વાતો ચાલતી. પાદશાહ પ્રત્યેકના અભિપ્રાયનો સંગ્રહ કરતા. વિશેષે કરીને જેઓ ઇસ્લામી ધર્મ માનનારા નહના તેમના મત પૂછી લેતા; અને તેઓમાંથી જે પોતાને અનુકૂળ હતા તે સ્વીકારતા, અને જે પોતાને નાપસંદ હતા અને પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હતા તેઓને રદ ગણતા. બાલ્યાવસ્થાથી ઉમ્મરે આવ્યા ત્યાંસૂધીમાં અને પછી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા ત્યાં લગીમાં પાદશાહે ધર્મના વિધ વિધ પ્રકાર માન્યા એને તજ્યા, તથા ભાતભાતના પંથના ધર્મ વિધિ પાળ્યા. ગ્રંથોમાં જે જે છે તેનો સંગ્રહ કર્યો. સારાસાર કાઢવાની તેમનામાં વિશેષ બુદ્ધિ છે; પણ તે સર્વમાં ઇસ્લામી એટલે મુસલમાની ધર્મનાં મૂળતત્વોની વિરૂદ્ધ ઉતરવું એ તેમનું વલણ છે. તેમના મનમાં સિદ્ધ થયું છે કે, બધા ધર્મોમાં અને બધી પ્રજાઓમાં જ્ઞાની માણસો અને અલ્પાહારી વિચાર કરનારા, તથા પરતો (પડછો) દેખાડનારા માણસો થઈ ગયા છે. એમ જો બધે કાંઈ કાંઈ સત્ય જ્ઞાનછે તો એકજ ધર્મ—અને તે ઇસ્લામ જેવો મુકાબલે નવો અને ભાગ્યે એક હજાર વર્ષપર ઉત્પન્ન થયેલો સંપ્રદાય માત્ર—સત્યને શામાટે રોકી રાખે? એક પંથ કહેછે તેની બીજો પંથ ના શા માટે કહે? એને તેનામાં શ્રેષ્ઠતા હોયાવિના શ્રેષ્ઠતાનો દાવો શા માટે કરે?

સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણો પાદશાહને બહુવાર એકાંતમાં મળતા, અને હિંદુ પંડિતોના નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, તથા ધર્મજ્ઞાન વિષેના ગ્રંથ બીજા ધર્મના પંડિતોના ગ્રંથોથી સરસ હોવાથી, અને પરલોક વિષેનું તથા આત્મશક્તિ અને મનુષ્ય સંપૂર્ણતા સંબંધી તેમનું જ્ઞાન વધારે હોવાથી, તેઓ પોતાના ધર્મની સત્યતા વિષે અને પરધર્મોની અસત્યતા વિષે યુક્તિ અને સાક્ષીને આધારે પ્રમાણો આપતા; અને એવી દ્દઢતાથી પોતાના મતનો બોધ કરતા તથા જે સમજવાને સુવિચાર અને ચર્ચાની ગરજ છે તે એવી ચતુરાઇથી પ્રત્યક્ષ કરીને દેખાડતા, કે કાંઈ પણ માણસ સંદેહ બતાવાથી પાદશાનું મન ચળાવી શકત નહિ. પહાડ ભાંગીને ભૂકો થાય, કે આકાશ તુટી પડે; પણ પાદશાહના મત ફરે નહિ, એવા દૃઢ તેઓ કરતા. એથી કયામતાદિક વિષે ઇશ્વરવાણી અને પૈગમ્બરની આખ્યાયીકાપરથી બનેલા કાયદા કાનુન પાદશાહે માનવા છોડી દીધા. આપણો પ્રતાપી અને સ્વચ્છ ધર્મ સેહેલથી પાળી શકાય તેવો છે; તેનો તિરસ્કાર અને તેની નિંદા હરેક પ્રકારે દરબારીઓ કરતા, પાદશાહ સાંભળતા, અને પોતાના મૂળ ધર્મનું એ પ્રમાણે યતું જોઈ પ્રસંગોપાત શબ્દો અને અંગચેષ્ટાવડે સંતોષ દર્શાવતા. હી. સને ૯૮૬ માં યુરોપી ખ્રીસ્તી પાદ્રીઓ તેમનું બાઇબલ પાદશાહની હજુરમાં લાવ્યા. એમનો ઉપરી પોપ કહેવાય છે, અને તે બાઇબલનો અર્થ લોકને સમજવાને પ્રગટ કરેછે. તેની આજ્ઞાઓ પાદશાહોને પણ માનવી પડે છે. એ પાદ્રીઓને ત્રિદેવના પ્રમાણ દેખાડ્યાં, અને ઇસુના ધર્મની સત્યતા જણાવી તે ધર્મ જાહેર કર્યો. અકબરશાહે શાહજાદા મોરાદને બાઇબલ શીખવાની અને તેને માન આપવાની આજ્ઞા કરી, તથા અબુલ ફઝલને તેનો તરજુમો કરવાનો હુકમ આપ્યો, અને આરંભમાં બિસમિલ્લાને ઠામે "આઇ નામી તુ જીસસ ઓક્રિસ્તો" (અર્થ–ઓ તું જેના નામ ઇસુ અને ખ્રીસ્ત છે) લખવાનું ફરમાવ્યું.

(સૂર્યની પૂજા.) "દુષ્ટકંટક *બીરબલ પાદશાહને સમજાવવાની કોશીશ કરતો કે સૂરજ સર્વને અજવાળું આપેછે; સઘળાં અનાજ,

---

*ભલા બીરબલને આવાં ભૂંડાં વચનથી આ જાડસો દુશમન પોતાના ગ્રંથમાં બધે ભાંડે છે.

મેવા, અને જમીનની પેદાશને પકવે છે; તથા માણસ જાતના પ્રાણનો આધાર છે; માટે તેને પૂજવો જોઇએ. પ્રાર્થના કરતી વેળા ઊગતા સૂરજ ભણી મુખ રાખવું જાઇએ, આથમતા સૂરજ ભણી ન રાખવું. માણસોએ અગ્નિને, જળને પત્થરોને, ઝાડને, તથા સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોને, છેક ગાય અને તેના છાણને પણ, નમવું જોઇએ; અને વળી પાદશાહે કપાળે તિલક ચાંદલો (ચાંલ્લો) કરવો અને જનોઈ પહેરવી જોઇએ. દરબારમાંના કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષો તેના એ કહેવાને ટેકો આપતા. તેઓ કહેતા કે દુનિયમાં મુખ્ય તેજ સૂરજ છે, લોકનું તે ભલું કરેછે, પાદશાહોનો તે મિત્ર છે, અને તેની ગતિ પ્રમાણે શક સંવત્ ગણાયછે. જલાલી નવરોજને દિવસે આ કારણથી સૂર્યની પૂજા કરવામાં આવતી; અને તેજ દિવસે પાદશાહ પાટ ઓચ્છવ કરતાં તેનું કારણ પણ એજ, પ્રતિ દિવસે જે ગ્રહનો વાર હોય તેના રંગનાં વસ્ત્ર પાદશાહ પહેરતા, અને સૂરજની સાધના કરવાને હિંદુઓએ મંત્ર શીખવ્યા હતા તે મધ્યરાત્રે અને પરોઢીએ જપતા. ગાયોને હિંદુઓ માનેછે તથા તેના છાણને શુદ્ધ ગણેછે; માટે ગોવધ કરવાની તથા ગોમાંસ ખાવાની તેણે મના કરી. ગાયોને ઠેકાણે તેઓ માણસોના ભોગ આપેછે. વૈદ્યો કહેછે કે ગોમાંસ ખાધાથી કોઇક જાતના રોગ થાયછે અને તે પચવું કઠણ છે; એ કારણો પણ જણાવ્યાં હતાં. ગૂજરાતમાં નવસારી નગર છે, ત્યાંથી અગ્નિપૂજક (પારસી) આવ્યા, તેમણે જરથોસ્તનો ધર્મ માત્ર સત્ય છે, અને અગ્નિની પૂજા બીજા બધાની પૂજાથી ઉત્તમ છે, એમ કહ્યું. પાદશાહે તેનાપર લક્ષ આપ્યું, અને તેમણે કેયાનીઓની ક્રિયા, વિધિ, તથા મંત્રો શીખવ્યા. અંતે તેણે આજ્ઞા કરી કે અબુલ ફઝલે અગ્નિને રાખવો, અને ઇરાનના પારસી પાદશાહો જેમ તેને અહોનિશ અગિયારીઓમાં અખંડ બાળતા અને કદી ઓલાવા દેતા નહિ તેમ તેણે પણ કરવું. કેમકે તે પણ ઈશ્વરસૂચક ચિન્હ છે, અને તેણે સરજેલા ઘણા પ્રકાશમાંનો એક પ્રકાશ છે. પોતાની જુવાનીના સમયથી હિંદના રાજાઓની કુંવરીઓને પરણ્યા હતા, તે રાણીઓના માનને અર્થે જનાનખાનામાં હોમ કરાવતા; પણ તેના અમલના પચીશમા વરસના નવરોજને દિવસે

જાહેરમાં સર્વના દેખતાં, અકબર પાદશાહ સૂરજને અને અગ્નિને પગે લાગ્યા, અને સાંજે દીવા થયા તે વેળા આખા દરબારને માનપૂર્વક ઊભાં થવું પડ્યું. બળેવને દિવસે કપાળે અક્ષત ચોઢેલો ચાંદલો અને હાથે ખરા મોતીની બ્રાહ્મણોએ બાંધેલી રાખડી સહિત, પાદશાહ જાહેર દીવાનખાનામાં આવ્યા, એમનું દેખાદેખી અમીર ઉમરાવો તેમ કરવા લાગ્યા, અને તે દિવસે પોત પોતાના ગજા પ્રમાણે મોતી તથા હીરા માણેકાદિક રત્નોની ભેટ મુકવાનો ચાલ ત્યારથી નીકળ્યો. વળી હાથને પોચે રાખડી બંધાવવાનો રિવાજ પણ ત્યારથી પડ્યો. સત્ય ધર્મની દરકાર ન રાખતાં તથા તેનો તિરસ્કાર કરીને, પરધર્મી પંડિતો જે કહેતા તે સ્પષ્ટ અને નક્કી ખરૂં, એમ માનતા. ઇસ્લામી પંડિતોએ લખેલું તે ગપ્પિયું, અને દરિદ્ર ભીખારીઓની, બડખોરોની, અને વાટપાડુ લૂટારાની બનાવટ ગણાતી; અને ઇસ્લામી ધર્મ માનનારા નીચ મૂર્ખામાં ખપતા. આવા વિચાર ઘણા વખતથી તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ વૃદ્ધિ પામતા હતા, તે હવે પાકા થઈ દૃઢ થયા." અકબરનાં કૃત્યોથી જે આસ્તિક મુસલમાનોનાં દીલ દાઝતાં હતાં તેમાંનો એક આ લખનાર હતો. બીજા નિષ્પક્ષપાતી ગ્રંથકારો શું લખી ગયાછે તે આગળ કહેવામાં આવશે.

અકબરશાહનો મત માત્ર સત્ય, ને તેમાં ભૂલ હોય નહિ, એવો હતો. એની મતલબનું એક જાહેરનામું હી. સને ૯૮૭ માં પ્રગટ થયું. તેપર સર્વોપરી કાજી, મુફતી, વગેરે ન્યાય ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓની સહી મોહોર હતી. કુરાન અને ઇસ્લામી પુરાણોનાં પ્રમાણ આપી તેમણે કહ્યુંછે કે "અમે એક મતથી જાહેર કરીએ છીએ કે સુલતાન-ઇ, આદિલ (ન્યાયી રાજ્યકર્તા) નો દરજ્જો મુજતહિદ (શાસ્ત્ર કે કાયદાના જાણનારામાં વડા) થી ચઢતો છે. વળી અમે વધારે કહીએ છીએ કે ઇસ્લામના સુલતાન, માણસ જાતના આશ્રય સત્ય ધર્મીઓના ઇમામ (ઇમામઈ—આદિલ) પરમેશ્વરની છાયા—અબુલ ફાથ જલાલુદીન મુહમદ અકબર પાદશાહ-ઇ ગાઝી, (એનું રાજ્ય પ્રભુ સદા કુશળ રાખો)-અતિ ન્યાયી, જ્ઞાની ને ડાહ્યા તથા પરમેશ્વરનો ભય રાખનાર રાજેંદ્ર છે. તેથી જો ધર્મસંબધી

વિષયોમા મુજતહિદો (શાસ્ત્રીઓ) મા મતભેદ પડે અને જહાપનાહ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને અચુક વિવેકવડે તેમાના એકમત ભણી વળે, અને માણસ જાતના લાભને અર્થે અને દુનિયાને યોગ્ય રીતે ચલાવવાને સારૂ ઠરાવ કરે તો અમે એ-મતથી કબુલ કરીએ છીએ કે તે અમારે અને આખી પ્રજાએ માનવો જોઇએ તેમજ કુરાનની વિરૂદ્ધ નહિ એવો પ્રજાના હિતને અર્થે જહાપનાહ પોતાની અચુક બુદ્ધિથી હુકમ કરે તે પ્રત્યેક આદમીએ માનવો અને પાળવો જોઇએ આ હુકમની સામા થનારનુ પરલોકમા નાશ્યાણ થશે, અ ને આ લોકમા તેના ધર્મને અને તેની મિલ્કતને હાનિ થશે આ લેખ મત્ર ભાવે, પરમેશ્વરનો મહિમા વધારવાને અને ઇસ્લામી ધર્મનો પ્રસાર કરવાને લખ્યોછે, અને એપર અમે મુખ્ય ઉલમા અને મુજતહિદોએ સહી કરીછે માહે રજબ ૯૮૭ હીજરી"

આ લેખ થયા પછી ધર્મ સબધી તકરારમા ઇમામના હોદ્દાથી પાદશાહ કહે તે ખરૂ માનવુ પડ્યુ, ને કાયદા કાનુન કરતા ઇમામનો અભિપ્રાય શ્રેષ્ટ ઠર્યો હવે ઇસ્લામને તકલીદ ઠરાવ્યો, ને પાદશાહે ઇસ્લામના મૂળ અને મુખ્ય સિદ્ધાતમા મુહમ્મદને ઠામે પોતાનુ નામ દાખલ કરવનો ઠરાવ કર્યો—"લા ઇલાહ ઇલ્લાહુ અકબર રૂર્ સુલિલ્લાહ." પરતુ જાહેરમા આ સિદ્ધાત મનાવવાની કોશીશથી ફિતૂર થવા લાગ્યા, તેથી તે માત્ર તેણે પોતાના જનાનખાનામા મનાવ્યો

માણસમા જન્મથી ધર્મ માનવાનું વળણ હોયછે, તથા માણસનુ બોલવુ ધાવણા બાળક સાભળે નહિ તો બોલતા શીખે નહિ, એ બે વાતનો પ્રયોગથી નિશ્ચય કરવાને હી સને ૯૮૯ મા શાહે હુકમ કર્યો કે ધાવણા બાળકને લેઇ માણસનો સાદ સભળાય નહિ, એવી એકાત જગામા રાખવા, અને તેમને ઉછેરનારે તેમની આગળ જરાએ બોલવુ નહિ એ બાળકો કયો ધર્મ માનેછે અને કઈ ભાષા બોલેછે, તે આ પ્રયોગથી જણાશે એ કરવાને વીશ ધાવણા બચ્ચા તેમની માને નાણા આપીને લીધા, અને તેમને એકાત ઘરમા રાખી તે ઘરનુ નામ મૌનગૃહ પાડ્યુ શાહની આજ્ઞા પ્રમાણે બરોબર કરી શકે તેવી તરબિયત થયેલી બાયડીઓ તેમને ઉછેરવાને રાખી ત્રણ

ચાર વરસ પછી જોયું, તો થોડાંક મરી ગયાં હતાં અને બાકીનાં બધાં મુગાં હતાં.

આ વેળા (હી. સને ૯૯૦ માં) અકબરશાહે નક્કી માન્યુ કે મહમદ પેગમ્બરના વખત પછી ઇસ્લામી ધર્મ ૧૦૦૦ વરસ નભશે અને તે સમય હવે પૂરો થયો; તેથી પોતાની ગુપ્ત ધારણા પાર પાડવાનું કાંઈ નડતર રહ્યું નથી, શેખ અને ઉલ્મા લોકના અભિપ્રાયને માન આપવાના બંધનમાંથી મુક્ત થવાથી ઇસ્લામી મતને રદ કરી પોતાના નવા પંથની સ્થાપના યથેચ્છ કરી એ હજારી સને, શિક્કા ઉપર પાડવાની તથા પેગમ્બરના મૃત્યુ પછીના હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ (ત્વારીખ-ઈ-આલ્ફી) લખવાની આજ્ઞા કરી. આ પ્રયત્ન દશ બાર વરસ ચાલતાં ટાટા (સિંધમાં છે) ના હાકેમ મીરજાં જાનીએ અને કેટલા બીજા મુસલમાન સરદારોએ નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લખી એ નવા પંથના આચાર્ય અબુલ ફઝલને સ્વાધીન કરી;—"હું ફલાણો, રાજી ખુશીથી ઇસ્લામનો પાખંડી ધર્મ મને મારા પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થએલો છે, તે છોડી દેઈ શાહ અકબરનો દીન-ઇ ઇલાહી સ્વીકારૂ છુ; તથા તેના નિષ્કપટપણાના ચાર નિયમ પાળવા કબુલ થાઉછું તે એ કે, એને માટે જાન, માલ, આબરૂ, અને ધર્મનો ભોગ આપુ." પાદશાહે એ ધર્મનું નામ તૌહીદ-ઇ ઇલાહો પાડ્યું.

દારૂથી થતી ખરાબી જોઈ દારૂનાં પીઠાં બંધ કરાવ્યાં. અને છાકટા થનારને, તથા દારૂથી મસ્ત થઈ ટંટા કરનારને સજા કરવાનો હુકમ કર્યો. કૌવત આણવાને તથા દવાને સારૂ હકીમો ફરમાવે તેમને દારૂ મળી શકે, માટે મેહેલની થડમાં સરકારી પીઠું મંડાવ્યું, અને પોતાના દરવાનની બાઇડીને ત્યાં વેચવા બેસાડી. એ દુકાન ખાતે મેહેતો રાખ્યો તે હરકોઇ માંદા આદમીને, તેના બાપદાદાનું નામ નોંધી લેઈ, સરકારે ઠરાવેલા ભાવે દારૂ વેચાતો લેવા દેતો. એથી ધારેલી મતલબ પાર પડી નહિ; કેમકે લોક જુઠાં નામ લખાવી દારૂ લેઈ જતા. ઘણા માંણસ નિત્ય છાકટા થતા ને સજા પામતા, ને ઘણાક બચી પણ જતા. આખા રાજ્યની સેંકડો રામજણીઓ રાજધાનીમાં એકઠી થઈ હતી, તેમને રહેવાને શેહેર બહાર એક જગા

ઠરાવી આપી અને તેનું નામ શેતાનપરૂં પાડ્યું. એ ખાતે એક દારોગો, નાયબ દારોગો, અને એક કારકુન રાખી, જેઓ એ વેશ્યાઓને ઘેર આવે કે તેઓને પોતાને ઘેર તેડી જાય, તેમનાં નામ નોંધવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. નાકેદારોને જાહેર કરી રામજણીને ઘેર હરકોઈ જઈ શકે, પણ તેને પોતાને બોલાવવી હોય તો દરબારની રજા લેવી પડતી પાદશાહે એકવાર મુખ્ય ગુણકાઓને એકાંત બોલાવી પૂછ્યું કે તમને પ્રથમ કોણે બગાડી. તે પરથી તેમણે જેનાં નામ દીધાં તમને શાહે સજા કરી. એમ સજા પામનારામાં કેટલાક મોટા અને વીશ્વાસુ ઉમરાવ હતા. એમાના કેટલાકને ઘણા વખત શુધી કેદ રાખ્યા. ગોમાંસ ખાવાની મના કરી, ને ખાધાથી વટલાયછે, એવું શાહે જાહેર કર્યું. ગાયના અને બળદના ઉપયોગ વિષે હિંદુ મન્ત્રીઓનું કહેવું એટલું વાજબી લાગ્યુ કે અકબરશાહે તેઓને મારવાની મનાકરી. વળી હિંદના કેટલાક મોટા રાજાની કુવરીઓ પાદશાહને વરી હતી, તેઓના મને પણ તેના મનપર એટલી અસર કરી કે તેણે ગોમાંસની જોડે લશણ અને ડુંગળી પણ તજ્યાં, અને દાઢી રાખનારાની સોબત છોડી દીધી.

અકબરના વખતમાં લાંચ બહુ લેવાતી અને મરનાર અમલદારની મિલકત સરકારમાં જપ્ત થતી, એવું કેટલાક નોંધાએલા દાખલાપરથી જણાયછે. મુખ્ય ન્યાયાધીશ મખ્દુમુલ મુલ્ક અમદાવાદમાં મરી ગયો, ત્યારે તેણે પાછળ કેટલી દોલત મૂકી તેની તજવીજ કરવાને ૯૯૦ હીજરીમાં કાજી અલીને મોકલ્યો. લાહોરમાં મખ્દુમુલ મુલ્કનું ઘર હતું, તેમાંથી એ તપાસ કરનારને અથાગ ધન જડ્યું. સોનાની ઈંટોએ ભરેલી પેટીઓને ભોંયમાં દાટી તે ઉપર કબરો ચણાવી લીધી હતી. તે તમામ દ્રવ્ય તથા ઘરમાંનાં પુસ્તકો જપ્ત કરી પાદશાહી ખજાનામાં આણ્યાં, અને તેના દીકરાઓને સંતાડેલું ધન મનાવવાને કેટલીકવાર માર મારી સતાપ્યા. તેઓ છેક દરિદ્રી થઈ ગયા. સુધરેલા રાજ્યને આ ઘટે નહિ. અકબરની પછી ગાદીએ બેસનાર જહાંગીરે પડે લખેલા ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે,—"મારા બાપના જનાનખાનાના ખોજાઓનો ઉપરી દોલતખાન હતો. એ કામમાં તેને "નાઝી

ર દીના' એ ઈતિકાબ મળ્યો હતો આ આદમીને વિષે હુ મ્હણુ કે લચ લેવામા અને પોતાની ફરજોની અવજ્ઞા કરવામા એના જેવો નોકર આખા રાજ્યમા બીજો નહતો એ મુવો તેવારે તેની કને દશ કરોટ અશ્રફીઓ હતી, અને ત્રણ કરોડનું જવાહીર હતુ એ સર્વ જપ્ત કરી સરકારી ખજાનામા આણ્યુ હતુ" મરનારની મિલ્કત તેના વારસને મળે એવો કાયદો ઠરાવ્યા છતા એ પાદશાહો પડે તે તોડના અધિપતિ મારો છતા જે રાજ્યમા પાર્લામેંટ ન હોય, ત્યા આવા અને બીજી તરેહના જુલમોથી પ્રજા પીડા પામે તેનો આ મોગ પૂરાવો છે

મહાભારત અને રામાયણના ભાષાન્તર હિંદુ અને મુસલમાન પંડિતો કરતા હતા, તેવામા ઈ સ ૯૯૧માં અકબરશાહે અન્નક્ષેત્ર ચાલુ કર્યા એક મકાન મુસલમાન ફકીરોને નિત્ય જમાડવાને સારૂ બંધાવી તેનું નામ ખેરપૂર પાડ્યુ, અને બીજુ હિંદુ ભીખારીઓને સારૂ બંધાવી તેનુ નામ ધરમપુર પાડ્યુ બદાઉની લખે છે કે 'હિંદુ ભીખારીઓમા જોગીઓ એટલા બધા વધી ગયા કે તેમને સારૂ જૂદી ધમશાળા બંધાવી તેનુ નામ જોગીપુર પાડ્યુ અહિ કેટલાક જોગી ધ્યાન કરતા, કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન આસને તપ કરતા, કેટલાક ઉપદેશ કરતા અને કેટલાક જાદુ અને કીમીઓ કરતા પાદશાહ પડે પણ કીમીઓ શીખતા પ્રતિવર્ષે મોટી શિવરાત્રીને દિવસે રાજ્યના પ્રાંતોના જોગીઓ ત્યા ભેગા થતા, અને તેમના મહતો જોડે અકબરશાહ જમતા અને દીર્ઘાયુષી થવાના તેઓ આશીર્વાદ દેતા તેથી સતોષ પામતા"

ચીતરગઢનો રાજા રામચંદભાટ બહુ ધનવાન અને ઉદાર હતો ઝેનખાન કોકા અને રાજા બીરબલ પાદશાહની તરફથી તેને મળવા ગયા, તેવારે તેમની જોડે દરબારમા આવી તેણે લાખો રૂપિયાનુ નજરાણુ કર્યું તેણે ભેટ મુકેલા રત્નોમાના એક હીરાની કિમ્મત રૂપિયા પચાસ હજારથી વધારે હતી બીજુ દાન પણ તેણે કર્યું પાદશાહના ગવૈયા મીયાં તાનસેનને તેણે ક્રોડ સુવર્ણ દામ આપ્યા તાનસેન તો પછી તેની પાસેથી ખસેજ નહિ, તેથી તેને પકડી મગાવવાની પાદશાહને જરૂર પડી

प्रकरण ८ मुं.

૩૦ મા વરસથી ૩૭ મા વરસ સુધી—મીરજા હકીમનું મરણ કાસ્મીર દેશ જીતી લીધો—રોશનીઆ અને યુસુફઝાઈ પઠાણો સાથે ઝઘડો ને તેમા બીરબલનુ મરણ—સિંધ દેશને વશ કર્યો—રાજા ટોડરમલ અને રાજા ભગવાનદાસના મૃત્યુ, વગેરે પરચુરણ

૩૦ મુ, તથા ૩૧ મુ વરસ આ બે વર્ષોમા કેટલાક મોટા બનાવ બન્યા વડા શાહજાદા સલીમનુ લગ્ન જયપુરના રાજા ભગવાનદાસની કુવરી વેરે થયુ, અને પાદશાહના ઓરમાન ભાઈ મીરજા મહમદ હકીમનો કાળ થયો (ઈ સ ૧૫૮૫) અકબરનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી એ ભાઈની અદેખાઈ ન કરતા તે તેના ઉપર બહુ માયા રાખતો હતો વણીકવાર હકીમ સામો થયેલો, પણ પાદશાહે તેનો અપરાધ ક્ષમા કરી કાબુલનું રાજ્ય તેની પાસે રહેવા દીધુ હતુ, અને સકટની વેળા ફોજ અને ધન વડે મદદ મોકલતા હકીમને બહુ દારૂ પીવાની ટેવ હતી એ માઠા વ્યસનથી તેની કાયા બગડી અને તેનુ મરણ થયુ ભાઇના મૃત્યુના સમાચાર સાભળી અકબરશાહ ઘણો ખેદ પામ્યા ભત્રીજા બાળક હોવાથી અને ઉસબેક પાડોશીઓ કાબુલ ઉપર સ્વારી કરશે એવુ સભવવાથી પાદશાહે એ રાજ્યનો કબજો પોતાના હાથમા લેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પડે કાબુલ જવા નીકળ્યા શાની સ્વારી દિલ્હી પહોચી તેવારે તેણે પોતાના પિતાની કબરના તથા પીરોની ધોરગોનાં દર્શન કર્યા, ખેરાત કરી અને ઇદનો તેહેવર ત્યા કર્યો સતલજ નદીને કાઠે આવ્યા, તેવારે સમાચાર મળ્યા કે કુંવર માનસિંહે પેશાવરનો કબજો કર્યોછે બીયા નદીને તીરે ખબર મળી કે માનસિંહ કાબુલ પહોચ્યોછે, અને તે રાજ્ય તેને તાબે થયુ છે મીરજા હકીમના બાળ શાહજાદા કેકુબાદ અને અફ્રાસીઆબને તેમના મામા ફરૂદીનખાને માનસિંહને શરણે આણ્યા રાજ્ય પોતાના કુવરોને સોપી કુવર માનસિંહ તે શાહજાદાઓ સહિત પાદશાહને મળવા આવ્યો રોહતાસ અને અટક નદીઓની વચ્ચે રાવળપીંડી નગરમા અકબરે મુકામ કર્યો ને ત્યા માનસિંહ, તે શાહજાદા તથા

અમીરોને લેઇ પાદશાહની હજૂરમાં હાજર થયો. પાદશાહે તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. કાબુલના અમીરોને કોઇને પાંચ અને કોઇને છ હજાર રોકડા રૂપિયાના સરપાવની જોડે જાગીરો આપી. પછી પાદશાહે આગળ વધી અટક નદીને કાંઠે છાવણી કરી. પોતાના રાજ્યની ઉત્તર સીમાના પર્વતોની તળેટીએ આવીને તે પર્વતોમાંનાં રાજ્યો જીતવાનો તેણે મનસુબો કર્યો. પરરાજ્યો જીતવામાં જે મુશ્કેલી તેને અદ્યાપિ પડી હતી, તે કરતાં આ રાજ્યો જીતવામાં વધારે માલૂમ પડી. રાજા ભગવાનદાસ અને શાહકુલી મહરમને ૫૦૦૦ સ્વાર આપી કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યા ઇસમાઇલ કુલીખાન અને રાયસિંહને બલુચી લોકપર મોકલ્યા અને ઝૈનખાન કોકાની સરદારી નીચે એક ફોજને સ્વાત અને બજૌરના અફગાન લોકોને વશ કરવા મોકલી.

કાસ્મીર દેશ હિમાલય પર્વતની મધ્યે પહાડોથી ઘેરાયલું વિસ્તીર્ણ મેદાન છે. તેની ઉંચાઇ હિમાલયની ઉંચાઇના અર્ધ ભાગથી વધારે છે. એ ઉંચાઇને લીધે હિંદુસ્તાનમાં જેવો તાપ પડેછે તેવો ત્યાં પડતો નથી; અને આસપાસ આવેલા પહાડો ઊંચા સ્થાનના ઠંડા પવનના ઝપાટાને આવતા અટકાવેછે. એથી કરીને ત્યાંની હવા મધુર અને રમણીય છે બરફથી ઢંકાયલાં શિખરોની વચ્ચે આવેલો એ દેશ સદા હરિયાળો રહેછે. મનોહર વસંત ઋતુ ત્યાં લગભગ બારે માસ હોયછે. ભિન્ન ભિન્ન ઉષ્ણતામાં ઉગનારાં વૃક્ષો એ પ્રદેશમાં ઉછરેછે તથા ભાત ભાતના ફળ અને અસખ્ય તરેહનાં ફૂલ પોતાની મેળે ડુંગરોપર અને મેદાનમાં પુષ્કળ થાયછે ખીણોમાંથી આવતા વહેળા અને પર્વતોપરથી પડતા ધોધ સપાટ ભૂમિને પાણી પાઈ જૂદાં જૂદાં સ્થળોમાં એકઠાં થાયછે. એમાંના ઘણાક સરોવરમાં મળેછે. સરોવરોના વિચિત્ર દેખાવના કાંઠા અને તેમાંના તરતા ભાગ બહુ વખણાયછે. આ સુંદર સુખધામમાં પેસવાના માર્ગ વિકટ અને ભયંકરછે. ઊંચા ઢાળવાળા રસ્તાપર વખતે કોઈ ખડકની નીચે ઉતરવાનું આવેછે અને વખતે ઉપર ચઢાવાનું આવેછે; કોઈ ઠેકાણે લાંબી અને સાંકડી નેળછે, અને કોઇ જગે ઊંડી અને તાણવાળી નદીઓને કાંઠે ઉંચા ખડકપર ચાલવાનું હોયછે. પર્વતના જે ઊંચા ભાગમાં થઇ કાશ્મીરમાં પેશા-

થઈ, તેમા કેટલાક મહીનામા બરફ બહુ પડવાથી અંદર જવુ મુસ્કેલ અથવા અશક્ય થઈ પડેછે ઈ સનના ૧૪ મા સૈકાની પૂર્વે ઘણા પ્રાચીનકાળથી એ દેશમા ઘણુંકરીને હિંદુ રાજા અને વખતે તુરાની રાજા રાજ્ય કરતા એ સૈકાના આરંભમાં રાજાની ફોજના કોઈ મુસલમાન નાયકે રાજ્ય પોતાને કબજે કર્યું ત્યારથી અકબરના વખત સુધી રાજ્યસત્તા મુસલમાન અધિપતિઓને હાથ હતી રાજ્યકુળમા કુસંપ ચાલેછે એવુ સાંભળી, અકબરે એ દેશ જીતી લેવાની ઇચ્છા કરી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મુગલ સેના તે દેશપર ચડી પણ બરફાદિકથી માર્ગની અડચણોને લીધે તેને પૂરો જય મળ્યો નહિ તેથી મુગલ સરદારોએ કાશ્મીરના સુલતાન જોડે સલાહ કરી, તેમા સુલતાને અકબરશાહને પોતાનો ઉપરી માન્યો પણ એ ઉપરીપણુ માન ના મનુ હતુ કેમકે એ કરારની રૂએ તેને કાશ્મીરના રાજકાજમા હાથ ઘાલવાનો અધિકાર મળ્યો નહિ અકબરે એ કરાર મંજૂર રાખ્યો નહિ ને બીજે વરસે બીજી ફોજ મોકલી એ વેળા કાશ્મીરની ફોજમા બળવો ચાલતો હતો, તેથી મુગલ લશ્કર દેશમા બાનહરકત દાખલ થયુ, અને ત્યાનો સુલતાન અકબરને શરણે આવ્યો તેને બહાર પ્રાંતમા જાગીર આપી તેના રાજ્યનો કબજો લેઈ પાદશાહ ત્યા ગયા પછી તે ત્યાર પછી ત્રણવાર ત્યા ગયા, પણ તેની ગાદીએ બેસનારા તેના વશજો ઉનાળામા હમેશ ત્યા રહેતા આજે પણ આખા એશીઆમા કે આખી પૃથ્વીપર સર્વોત્તમ સુખકારક દેશ કાશ્મીર ગણાય છે

કાશ્મીર છીનવી લેવાને વાજબી કારણ નહતુ, તથાપિ પેશાવરની આસપાસ આવેલા પહાડી મુલકપર સ્વારી કરવામા અકબરનો વાંક નહોતો એ વિગ્રહમા મુગલોને ઓછો જશ મળ્યો, કેમકે ત્યાના પહાડી અફગાન લોક કાશ્મીરીઓથી વધારે દૃઢતાથી લડયા એ મુલક ઘણીક વાતે કાશ્મીરને મળતો છે એની ઉત્તરે હિંદુકુશ પર્વતો પશ્ચિમે સુલેમાન પહાડ, અને દક્ષિણે ખેબરના ડુગર આવેલા છે આખા અફગાનીસ્તાનનો સુમારે દશમો હિસ્સો એટલામા સમાયો છે એમા ઘણીક અફગાન જાતો વસેછે, તેમા સહુથી મોટીનુ નામ યુસુફઝાઈ છે એ જાતને કબજે પેશાવરની ઉત્તરથી હિંદુકુશ સુધીનો

મૂલક છે. એમા પેશવાના માર્ગ ઘણા વિકટ જગલો, સાંકડી નેળો, અને ઊંડી ખોવાળા છે. એ મૂલકપર સ્વારી કરવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. એ મૂલકના અસલ રેહેવાસી હિંદ હતા. પણ પાછળથી તેમને કેટલીક પઠાણ જાતોએ જીતી લીધા. અને એમાંના છેલ્લા જીતનાર યુસુફઝાઈ કેહેવાય છે. એ પઠાણો અસલ રહેવાસીઓને રૈયત ગણી તેમનાપર માયા રાખેછે. પણ તેમને રાજકાજમા કાંઈ અધિકાર આપતા નથી. એ રૈયતની મેહેનતથી પાક થાયછે તેથી યુસુફઝાઈઓ ધનવાન છે, તેની જોડે પહાડી લોક હોવાથી બહાદુર અને તેમનામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિ હોવાથી સ્વતંત્રતાને માટે જીવ આપે એવા છે. પ્રત્યેક જાતને માથે વંશપરંપરા અધિકાર ભોગવનાર સરદાર હતો, તથાપિ એ અધિકારીને હાથ શાંતિના સમયમા કાંઈ અધિકાર નહોતો; માત્ર લોકની ઇચ્છા શી છે તેની તજવીજ કરી, તે ઇચ્છા બીજી જાતોને જણાવવી એ કામ તેનું હતું. દરેક ગામના યુસુફઝાઈ લોક પોતાનું રાજકીય કામ પોતે કરતા; ગામનું પંચ ગામના રેહેવાસીઓના કજીઆ ચુકવતું ગામનો વહીવટ કરવાને ગામના યુસુફઝાઈ લોક ઘણીકવાર ચોરામાં ભેગા થતા. ગામની ઉજાણીનું તથા પરોણાને ઉતરવાનું સ્થળ પણ એ ચોરા હતા ગામના તાબાની જમીન સરખે હિસ્સે દરેક યુસુફઝાઇને વેહેચી આપી હતી, અને વખતે વખતે નવી વેહેચણી કરવાની જરૂર પડતી ત્યારે એ લોક ત્યા મળીને કરતા. હિંદુ પરિત ઉપર જૂલમ કરતા નહિ, પરંતુ તેમને રાજ્યકાજમા હાથ ઘાલવા દેતા નહિ. યુસુફઝાઇઓ ગોરા હતા અને શરીરે દેખાવમાં ચઢીઆતા હતા. નાના ડુંગરા અને સપાટ પ્રદેશના રહેવાસીઓ વધારે જૂના હતા, અને હિંદના મુસલમાનો જોડે વેપારાદિનો વહેવાર રાખતા. સુલેમાની પર્વતના રહેવાસીઓને હાથ રહેલી જમીન વધારે ડુંગરાળી અને તેમની રીતભાત યુસુફઝાઇઓથી વધારે વગડાઉ હતી. ઈશાન કોણમાં વસનારી કેટલીક જાતોનો બાબર પાદશાહે સામ, દામ, અને ભય વડે કાઇક વશ કરી હતી, પણ યુસુફઝાઇઓને તે વશ કરી શક્યો નહોતો.

ઘણાંક વરસપર આ લોકમાં એક નવો પંથ સ્થાપન થયો હતો.

એ પંથ સ્થાપનાર બાયજીદ નામે પુરૂષ હતો. તે પોતાને પરમેશ્વરનો પેગમ્બર કહેતો. કુરાનને ખોટું ગણી તેણે મત ચલાવ્યું કે "પરમેશ્વર એક છે, તે સર્વવ્યાપક છે, અને બધા આકારનું તત્વ છે; હરેક પ્રકારની સેવાપૂજા અને તપ કરવાની તે મના કરેછે. માત્ર તેના પેગમ્બરની આજ્ઞા પૂર્ણ માનવી. એ પેગમ્બર (એટલે બાયજીદ પંડે) તેનો પૂર્ણ અવતાર છે, હિંદુ અને મુસલમાન કાફરો છે, અને તેમની જમીન અને ધન લેઈલેવાનો એ પંથના લોકોને ઇશ્વરે અધિકાર આપ્યો છે; અને તમામ પૃથ્વી તેમને મળશે." એ પંથનું નામ તેણે રોશનીઆ એટલે જ્ઞાની પાડયુ. થોડા વખતમાં ઘણાં માણસો એમાં ભળ્યાં. સુલેમાન અને ખૈબરના પહાડી મૂલકમાં તેણે પોતાનો અમલ બેસાડયો, અને આસપાસ વસનારી જાનપર કેટલીક સત્તા મેળવી. તેનું બળ એટલું બધું વધ્યું કે તેને જીતવાનો ઠરાવ કરવાની જરૂર કાબુલની સરકારને જણાઇ. મુગલ ફોજની જોડે લડવાને તે પર્વતોમાંથી નીચે ઉતરી મેદાનમાં આવ્યો. જયની તેને અને તેના લશ્કરને ખાતરી હતી; પણ પરિણામ તેમના ધારવાથી ઉલટું થયું. મુગલોએ ફતેહ પામી બારે કતલ કરી, અને બાયજીદ નાસતાં થાક અને સંતાપથી મરણ પામ્યો. તેના શબને તેના પુત્રો વાહનમાં મૂકી લેઇ ગયા. અને ૧૫૮૫ સુધી તેઓ મુગલાઇ રાજ્યને પીડા કરી શક્યા નહિ. એ પુત્રોમાંના સર્વથી નાના નામે જલાલે એ વરસમાં રોસનીઆ પંથના સેનાપતિનું કામ હાથમાં લેઇ ફરીને કાબુલના રાજ્યપર સ્વારીઓ કરવા માંડી. સુલતાન હકીમનો એ વરસમાં કાળ થવાથી અકબરશાહે રાજા માનસિંહને કાબુલનો સૂબેદાર નીમ્યો હતો. માનસિંહના રજપૂતોથી એ દુશમનો જીતાયા નહિ, તેથી પાદશાહ પંડે સિંધુને કાંઠે ગયા. યુસુફઝાઈ લોકો એ વેળા રોશનીઆ પંથ છોડી તેમનાથી જૂદા પડ્યા હતા, તોપણ અકબરે તેમનાપર (યુસુફઝાઇઓપર) સ્વારી મોકલી.

એ સેનાની સરદારી અકબરે ઝેનખાં નામે પોતાના દૂધભાઇને તથા પોતાના પરમમિત્ર રાજા બીરબલને આપી. એ સ્વારી એટલી અગત્યની ગણાતી હતી કે બીરબલને ઠામે અબુલ ફઝલને જવાનું મન હતું; પરંતુ ચીઠી નાંખતાં બીરબલનું નામ આવ્યાથી તેનો છુટ

ખાટો થયો તેનો ભાઈ ફૈઝી સ્વારીની જોડે ગયો હતો શત્રુને ટાય સપાટ ધરતી હતી તે થોડા વખતમા જીતી મુગલોએ ઉજ્જડ કરી, ને પછી ફોજના બે ભાગ કરી તેમાની એકને લઇ રાજા બીરમલ એક ખીણમા ઘુસ્યો, અને ઝેનખાન બીજીમા ગયો ખીણ પસાર કરવા નો માગ નહિ જડવાથી તથા શત્રુના દુશ્મનાના જોરથી અકળાઇ બીરમલ પાછો ફર્યો ઝેનખાન વધારે આગળ ધસ્યો, તથાપિ તેના ઘણા સિપાઇ મરવાથી અને દુશ્મનના મારથી તેને પણ પાછી પા ની ફરવી પડી એ બેઉ ટૂકડીઓ ભેગી કરીને ફરી હુમલો થઈ શકે તેવુ નહતુ તેથી પાદશાહે નવુ સૈન્ય મદદે મોકલ્યુ કમનસીબે બીરબલ અને ઝેનખાનને બનતુ નહતુ આખી ફોજ સહિત શત્રુ ની વિ ? ખીણોમા ઘુસનાનુ મત બીરબલનુ હતુ ને તે બાબત ઝે નખાન સામો હતો, પણ બીરબલના આગ્રહને લીધે તેમ કરવાનો ઠરાવ થયો મુગલ સેના આગળ વધતા થોડા વખતમા વિકટ ઘાટમા આવી બીરબલ ઘણી મુશ્કેલીએ તે ઉપર ચઢયો આખા દિવસના શ્રમથી તેની થાકેલી ફોજપર અફગાનો એવલા જોરથી ધસી આ વ્યા કે હિંદિ યોદ્ધા ગભરાટમા પડી નાશ ઝેનખાન તે ઘાટની નીચે નાકાપર હતો, તેના ઉપર પણ તેજ વખતે પઠાણોએ હુમલો કર્યો તે રાત્રે અને બીજે દિવસે થોડા વખત ઝેનખાને મુશ્કેલીએ પોતાની ટૂકડીનો બચાવ કર્યો પછી બને ટૂકડીઓ પાછી ભેગી થઈ અહિ ઝેનખાનનો વિચાર શત્રુને શરણે જવાનો થયો પણ બીરબલે તેની સૂચના માની નહિ રાત્રે હલ્લા કરી સૈન્યનો નાશ કરવાનો મનસૂ બો પઠાણોએ કર્યોછે એવા સમાચાર મળવાથી ઝેનખાનની સલાહ ન લેતા, બીરબલ પોતાની ટૂકડીને લઇ સપાટ જમીનપર જવાને ર- સ્તે વચમા ખીણ હતી તેમાં ગયો તેને છેતરવાને આ ખબર કરે લી જણાયછે, કેમકે તે ખીણના નાકાની આસપાસ શત્રુ સતાઈ રહ્યા હતા તેઓ ઓચિંતા તેના ઉપર તુટી પડ્યા પત્થરો અને તીરનો વરસાદ વરસાવતા હજારો પઠાણો નાગી તરવારે તેના અ ણચેતેના અને ભયભીત થયેલા લશ્કર ઉપર ધસી આ ા આખી ફોજ બહાવરી બની ચોમેર નાસવા લાગી બીરબલે યોદ્ધાઓને થોભાવી ઉભા રાખવાની ઘણી મેહેનત કરી, પણ કાંઇ વળ્યુ નહિ

માણસ, ઘોડા, અને હાથી નાસાનાસમા એકમેક થઇ જવાથી મર્યે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું એકેકો આદમીને શત્રુએ વાઢી નાખ્યા બીરમલ પડે અને તેના કેટલાક મોટા નાયકો રણમા પડ્યા, અને તેની સેનાની ખરાબી થવામાં કાઇ અધુરૂ રહ્યુ નહિ ઘાટની નીચે મેદાનમા ઝેનખાન હતો, તેની ફોજની પણ તેવીજ માઠી વલે થઈ તીરો, બદૂકની ગોળીઓ, અને ગોફણોનો ભારે માર છતા, દિવસ હતો ત્યાસુધી તે વ્યવસ્થા પૂર્વક પાછો હઠ્યો સાજે થોડીવાર યુદ્ધ બધ પડ્યુ, પણ અધારૂ થતા અફગાનો યાહોમ કરી તેના ઉપર ધાઈ આવ્યા હવે લશ્કર ઝેનખાનને હાથ રહ્યુ નહિ જેનાથી જેમ નસાયુ તેમ તે નાઠા, ઘણા કતલ થયા અને તેથી વધારેને દુશ્મને ઝાલીલીધા ઝેનખાન વાહનવિના પગે નાઠો અને ઘણી મુશ્કેલીએ અટક પહોચ્યો

આ હારના સમાચાર પાત્શાહી છાવણીમા આવતા ત્યાના માણસો ગભરાવા લાગ્યા પઠાણોને આગળ આવતા અટકાવવાને પાદશાહે શાહજાદા મુરાદને ટોડરમલની જોડે ફોજ સહિત મોકલ્યો ગભરાટ નરમ પડ્યા પછી મુરાદને પાછો બોલાવી, ટોડરમલ અને માનસિહને શત્રુને શેહે પહોચાડવાને મોકલ્યા. ઝેનખાન હજૂરમા આવ્યો ત્યારે અકબરે તેનુ મોઢુ જોવાની ના કહી બીરબલના મરણથી તે અતિ ખેદ પામ્યો ને તે દિલગીરી ઘણા વખત લગી તેના મનમા રહી બીરબલનુ મડદુ જડ્યુ નહતુ, તેથી એવી વાત ચાલી કે તે અફગાનોના હાથમા જીવતો છે આ અફવાને પાદશાહે ઉત્તેજન આપ્યુ તેપરથી ઘણા વખત પછી 'હુ બીરબલ છુ' એવો ઢોગ એક માણસે કર્યો, પણ તે દરબારમા આવતા માર્ગમા મરણ પામ્યો, ને અકબરે તેને બીરબલ માની ભીજીનાર ગોક પાળ્યો બીરબલ ઘણો ચતુર અને સોબતમા રાખવા લાયક મીઠોઅને વિદ્વાન હતો, તેથી અકબરને તે ઘણો વહાલો હતો તેની વાતચીત ડહાપણ ભરેલી, ને તેની વાણી મધુરી અને રસિકહતી તેના ચતુરાઇ ભરેલા વચનો ભરતખડમા હજી ભૂલાયા નથી અકબર અને બીરબલની ઘણીક કહાણીઓ હજી લોકમા ચાલેછે

પોતાના જયનો લાભ લેવાને યુસુફઝાઈ લોક આગળ વધ્યા નહિ

તેમના તાબાના રસાળ પ્રાંતોના કિલ્લા માનસિંહ અને ટોડરમલે કબજે કર્યા, તેથી તેમને ખોરાકની તંગી પડી ને સંધિ કરવાની જરૂર પડી હવે રોશનીઆ પઠાણોપર ચઢવાનો માનસિંહને અવકાશ મળ્યો જલાલની સરદારી નીચે તેઓ લડ્યા ને પરાજય પામ્યા, પણ તેથી તેમનું જોર તુટ્યું નહિ બીજે વરસે માનસિંહે કાબુલ ભણીથી હુમલો કર્યો અને બીજી મુગલફોજે સિંધુ ઓળગી આ બાજુએથી તેમનાપર સ્વારી કરી એ તખતે પણ સંગ્રામ થયો. તેમાં જલાલ હાર્યો. પરંતુ હારે એટલે નાસી પહાડોમાં ભરાઈ નવું લશ્કર લેઇ ફરીને મુગલોની સામો આવે એમ તેણે કેટલાક વરસલગી કર્યું પાદશાહી ફોજ હવે પર્વતોની વિકટ ખીણોમાં ઘુસતી નહિ શત્રુના રસાળ સપાટ પ્રદેશમાં પડાવ નાખી ત્યાં ખેડાણ થતું અટકાવતા, તેથી ખોરાકની તંગીને લીધે પઠાણોને મેદાનમાં ઉતરવું પડતું, અને ત્યાં તેમનો પરાભવ થતો જલાલ માર્યો ગયો, તોપણ એ પઠાણો અકબરના વખતમાં અને ત્યારપછી પૂરેપૂરા જીતાયા નહિ, અને અદ્યાપિ સ્વતંત્રતા ભોગવેછે.

એ પઠાણો જોડે એમ ઝગડો ચાલતો હતો તે ભારે ન હોવાથી એ વખતમાં અકબરશાહને સિંધ તથા કંદહાર પ્રાંતો જીતી લેવાને પ્રસંગ મળ્યો ઈ સ ૭૫૦ માં સુમરા રજપૂતોએ આરબોને હાંકી કાઢી સિંધ દેશનો કબજો કર્યો, તે તેમના હાથમાં ૧૨ મા સૈકાના અંત લગી રહ્યો એ વેળા તે રાજકુળ નિર્વંશ જવાથી સામા નામે રજપૂત જાતને હાથ રાજગાદી ગઇ તેઓ દિલ્હીની ગાદીને તાબે રહેતા આગળ જતા એ વંશે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો એમની કનેથી અર્ધુન નામે મુસલમાન જાતે રાજ્ય છીનવી લીધું અકબરશાહ રાજ્યાસને બેઠ તેવારે એ લોકને કબજે દેશ હતો, પણ આ વખતે તેમની પાસેથી કેટલાક લશ્કરી સરદારોએ રાજ્ય જીતી લીધું હતું અને તેઓ માહોમાહે વઢતા હતા આ કુસંપનો લાભ લેઈ અકબરે આ અસલ દિલ્હીના તાબાનો મૂલક પાછો વશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો એ વેળા તેનો મુકામ લાહોરમાં હતો, ત્યાથી એક ફોજ સેહવાનગઢ ઉપર રવાને કરી એ ગઢ નીચલા સિંધનું નાકું અને મોટું અગત્યનું સ્થળ હતું એનો બચાવ કરવાને સિંધના મુખ્ય હાકે-

મે બળવાન ફોજ સહિત આવી એવે ઠેકાણે છાવણી કરી કે તેને ત્યાથી મુગલ સેના હઠાવી શકે નહિ, અને ગઢને ઘેરી શકે નહિ આ અડચણ દૂર કરવાને ચતુર પાદશાહે બીજી ટૂકડી અમરકોટને માર્ગે તેની છાવણીના પાછલા ભાગપર મોકલી એમ બે તરફના હુમલાથી તેને ગભરાવી તથા હરાવી એવો નરમ કર્યો કે રાજ્યપરથી હાથ ઉઠાવી તે શરણે આવ્યો દયાળુ બાદશાહે પોતાની ઉદાર પદ્ધતિ પ્રમાણે માન આપી મોટી પદવીનો ઉમરાવ બનાવી પાચહજારી મનસબદાર અને ટાટાનો સૂબેદાર નીમ્યો હી સ ૯૯૯, ઇ સ ૧૫૯૧ અકબરનામામા લખ્યુછે કે એ સરદારની પાસે એ વિગ્રહમા પોર્તુગીઝ ગોલંદાજ (સોલ્જર) તથા યૂરોપી વેશ પેહેરનારા ૨૦૦ દેશી સિપાઇ હતા એણે વળી એક કિલ્લાનુ રખવાળુ આરબોને સોપ્યુ હતુ આરબ સિપાઇનો ભરતખંડના રાજ્યોમા નોકરી કરવાનો આ આરંભ જણાય છે

હુમાયુએ કપટ કરી ઇરાની શાહના તાબામાથી કંદહાર ખૂચવી લીધુ ત્યાર પછી તે પાછુ લેવાને ઇરાનીઓ તે મુગલ પાદશાહના મરણ સૂધી નીષ્ફળ મથ્યા અકબરના અમલના આરંભમા તેના મુગલ સરદારોએ બળવા મચાવ્યા હતા તેવામા ઇરાનીશાહે એ ગઢ પાછો જીતી લીધો ઇરાનની ગાદીએ શાહ અબ્બાસ બેઠો તેવારે ત્યા બંડ ઉઠયા ઇરાની સરદારો માહોમાહે લઢ્યા, અને તેમાનો એક કંદહારથી નાસી અકબરને શરણે આવ્યો, ને પછી બીજાઓ પણ મુગલ પાદશાહની મદદ માગવા લાગ્યા તેથી વગર લઢે કંદહાર અને તેની આસપાસનો મૂલક તેને કબજે ઇ સ ૧૫૯૪, હી સ ૧૦૦૩ મા થયો એથી અકબરને ઇરાન જોડે વિગ્રહ થયો નહિ, કેમકે શાહ અબ્બાસ પોતાના રાજ્યમાજ ઘણો રોકાયલો હતો ઉસમેક લોકની સામે થવામા અકબરની મદદની ઇચ્છા રાખતો હતો, તેથી તેણે થોડા વખત પછી અકબર જોડે મિત્રાચારી કરી, અને કંદહાર જીતવાને સારા લાગની રાહ જોઈ, પણ તે અકબરના સમયમા મળ્યો નહિ

સિંધુ નદીની પેલીમેર બેટના મૂલકપર અકબરનો હક તેના બાપદાદા તરફથી હતો, તેટલો મૂલક કંદહાર મળ્યાથી કબજામા આવ્યો,

અને લગભગ એજ વખત લગીમા નર્મદાની ઉત્તરે આવેના તમામ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો તેને હાથ આવી રહ્યા, ઇ સ ૧૫૯૧ મા સિંધ દેશ લીધો કાશ્મીરમાં બળવો ઉઠાવવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન ગેરવાજબ થયો હતો તે બેસાડી દીધો ઓરિસ્સા (ઓડીઆ) પ્રાંત અફગાનોને તાબે હતો તે પણ એ વખત છનાયો અને ૧૫૯૩ મા ગૂજરાતનો મુજફ્ફરશાહ મરી ગયો એટલે સાટકાનું માગણ રહ્યું નહિ હિમાલયથી નર્મદા સુધી અને બ્રહ્મપુત્રથી કંદાર લગી જેવો અકબરનો અમલ જામ્યો તેવો પૂર્વે કોઇ પાદશાહનો જામ્યો નહોતો ઉદેપુરના રાણાજી અટકાવ્યા હતાખરા, તથાપિ બીજા રજવાડા નાબુદીથી ખડખડી આવનારા નહોતા તેઓ મુગલ રાજ્યમા હોદ્દાથી જોડાયના અને પોતપોતાની રજપૂત સેનાઓ સહિત ઉમંગથી પાદશાહની સેવા બજાવનારા થયા હતા

ઇ સ ૧૫૮૮, હી સ ૯૯૭ ના ઉનાળામા અકબરશાહ કાશ્મીર ગયા ને કાશ્મીરની મોજમજા માણી કાબુલ ગયા માર્ગમા અબુલ ફઝલ નાને તેનો મિત્ર અને સોબતી મરણ પામ્યો કાબુલમા તેનો મુકામ બે માસ રહ્યો, તેવામા વજીર-ઉલ્-સુલ્તાનત અને મુશ્રિફ-ઇ દીવાન રાજા ટોડરમલ તથા અમીર-ઉલ ઉમરા રાજા ભગવાનદાસ લાહોરમા મૃત્યુ પામ્યાના માઠા સમાચાર આવ્યા આ બે બુદ્ધિમાન બહાદુર, અને નિમકહલાલ સેવકો અને નિયમિત્રોના મરણથી અકબર બહુજ દિલગીર થયો સર એચ ઇલિયટના ગ્રંથ ઉપરથી પાછળ કહેવામા આવ્યુ છે કે રાજા ટોડરમલ જાતે ખતરી હતો, પણ એલ્ફિન્સ્ટન કૃત ઇતિહાસમા જણાવ્યુ છે કે તે પંજાબનો કાયસ્થ હતો. અને ૧૫૫૩ મા તેને ગૂજરાતમા સરકારી નોકરી મળી લશ્કરી નાયકી, અને વસુલાત ખાતાનું એ બે કામ તેને સોપ્યા, પછી તેની બહાદુરી બંગાળામા થઇ સાથે પણ સારી ચાકરી બજાવવાથી તેને દિલ્લી બોલાવી વજીર શાહ મનસૂરનો મુખ્ય પેશ્કાર નીમ્યો વસુલાત ખાતામા સુધારો કરવાનુ કામ તેણે અહિ આરંભ્યુ અબુલ ફઝલ લખે છે કે પ્રમાણિકપણામા, સીધે રસ્તે ચાલવામા, મનદાઇમા, કામની માહેતગારીમા, અને રાજ્યકારભાર કરવાની શક્તિ

મા એના સરખો બીજો નર હિંદુસ્તાનમા નહોતો

તા ૮ મી મોહરમ હી સ ૯૯૮ મા પાદશાહ પાચ હિંદુસ્તાનમા આવવા નીકળ્યા રસ્તામા એક વખત દીપડાનો શિકાર કરતા પાદશાહ હાથીપરથી પડ્યા, અને બીજીવાર જે હાથણી ઉપર સ્વાર થયા હતા તેના ઉપર કોઇ મસ્ત હાથીએ હુમલો કર્યો તેથી નીચે પડ્યા, પણ બને વેળા ઝાઝું નુકશાન થયુ નહિ મીરજા અજીજ મહમદ કોકા આજમખાન માળવાનો સુબેદાર હતો તેની બદલી ગૂજરાતમા કરી, ને તેને હામે શહાબખાનને મોકલ્યો શહાબખાન જોડે અણબનાવ હોવાથી આજમખાને માળવા છોડ્યા પહેલા તે પ્રાતને ઉજડ કર્યો એમ અકબરનામામા લખ્યુછે એ વાચતા જણાયછે કે અકબરના રાજ્યનો બદોબસ્ત ઇંગ્રેજ સરકારના જેવો કરેલ નહોતો કોઇ ઇંગ્રેજ ગવર્નર એમ કરી શકે નહિ રાજા ટોડરમલની મુખ્ય વજીરની જગા ખાલી પડી તે પાદશાહે મરહુમ બેરામના દીકરા ખાનખાનાનને આપી, અને તેને ગૂજરાતમા જાગીર આપી હતી તે બદલી જાનપુરમા આપી કુવર માનસિહને કાબુલથી બોલાવી બહાર અને બગાળાનો સુબેદાર બનાવ્યો તેના પિતા ભગવાનદાસના મરણથી તેને તેની ગાદી અને રાજાનો ઇલકાબ મળ્યો પાદશાહે તેને ખેદપત્ર લખ્યો, અને પોશાક તથા ઘોડો મોકલી તેનો શોક ઉતરાવ્યો ગૂજરાતમા આજમખાનની સામા વીશ હજાર જોદ્ધા સહિત જામસાહેબે સગ્રામ કર્યો તેમા જામનો ટીલાટ તથા વજીર મુવા અને તેની હાર થઈ લાહોરમા કેટલાક વરસ પાદશાહ રહ્યા અને ત્યાથી ખાનખાનાનને મુલતાનઅને ભકર (સક્કર બક્કર) નોસુબેદાર ઠરાવી સિધ અને બલુચીસ્તાન જીતવાનું ફરમાવ્યુ આ વરસમા ગોવેથી પાદ્રી ફરમલીયુન આવ્યો તેનો સતકાર અકબરે કર્યો ગ્રીક ગ્રથોના ભાષાતર કરાવવાના હેતુથી અકબરે એ પાદ્રીને રાખી તેની પાસે કેટલાક બુદ્ધિમાન તરૂણોને તે ભાષા ભણવા મૂક્યા પોતાના અમલના ૩૬મા વરસમા આ ગરે દક્ષિણના ચાર મુખ્ય રાજકર્તાના દરબારમા એલચી મોકલ્યા કવીશ્વર શેખફૈઝીને અસીરગઢ અને બર્હાનપુરના રાજા અલીખાનની પાસે, ખ્વાજા અમીનુદીનને અહમદનગરના સુલતાન

બુર્હાનુમુલ્કના દરબારમા, બીજાપુરના સુલતાન અદીલખાનની પા મે મુહમ્મદ અમીનને, અને ગોલકોંડાના સુલતાન કુતબુલ્મુલ્કની પાસે મીર મિરઝાને મોકલ્યા એ વરસમા શાહાજાદા મુરાદને માળ વાનો સુબેદાર ઠરાવી તેની જોડે ઇસ્માઈલકુલીખાને તેનો વકીલ એ ટને સેનાપતિ નીમી મોકલ્યો ગ્વાલિયર પહોચતા શાહાજાદાની ગામો તે પાતનો મુખ્ય રાજા મધુકર થયો, તેને મુગલ ફોજે હરા યો ત્યારે તેનો કુવર રામચદ્ર શરણે આવ્યો મુરાદ ઉજ્જેણ જઈ રહ્યો આજ મખાને જુનાગઢ જીતી સોરઠ પ્રાત કબજે કર્યો બીજે વરસે સિધના મુખ્ય હાકેમ જાનીબેગ અને ખાનખાનાનની સેના વચ્ચે ભારે સગ્રામ થયો, તેમા રાજા ટોડરમલનો કુવર ધારૂમલ રણમા પડયો એક ત-રફ તોપો હતી મુગલ લશ્કર જીત્યુ અને જાનીબેગ તાબે થયો પાદ શાહ કાસ્મીર જવા નીકળ્યા તેવામા ત્યા બડ ઉઠ્યુ, પણ તેના ત્યા પહોચવા પેહેલા તેની ફોજે તેને બેસાડી દીધુ એજ વખતે રાજા માનસિહે કતલુઅફગાનના દીકરાને મોટી લડાઈમા હરાવીને તેની પાસેથી ઓરિસ્સા પ્રાત જીતી લીધો ૩૭મા વરસમા ખાનીઆજમે જુનાગઢ અને આખો સોરઠ પ્રાત જીતી લીધો

સમર ... વેતાળ

પ્રકરણ ૯ મું.

૩૮ મા વરસથી ૫૦ મા વરસ સુધી—દક્ષિણ દેશપર સ્વારી ચાદબીબીની બહાદુરી—દુકાળ—દક્ષિણના રાજ્યો જોડે ફરીને વિગ્રહ—અહમદનગરનો બીજો ઘેરો અને જય—ખાનદેશને ખાલસા કર્યો—સ લીમનુ બડ—અબુલ ફઝલનુ ખુન—પરચુરણ—સલીમની બદચાલ—અકબરની માનુ મરણ—દાનિયાલનુ મરણ—અકબરશાહનુ મૃત્યુ

હવે અકબરશાહે દક્ષિણ દેશ જીતવાનો ઠરાવ કર્યો ઇ મ ૧૫૮૭ થી તેણે ત્યાના રાજ્યોના કામમા હાથ ઘાલવા માડયો હતો અહમદનગરનો પાદશાહ મુર્તેજા નિઝામ દિવાનો હતો તેથી તેની વતી કારભાર કરવાની ઉમેદ રાખનારા વધતા હતા તેમાના તેના ભાઈ બુરાનુલમુલ્કે એ વરસમા અકબરની મદદ માગી હતી, ને તેની કુમ

માળવેથી ફોજ ગઈ હતી, પણ તેનુ જોર ન ફાવ્યાથી બુરાન હારી અકબરના રક્ષણમા આવી રહ્યો હતો અને ૧૫૯૨ મા મુર્તજા મરી જવાથી બુરાનને તે ગાદી અકબરની મદદ વિના વારસાના હક્કથી મળી પણ એ વેળા તે રાજ્યમા કુસપ અને માંહોમાંહે લડાલડી હોવાથી તથા બીજાપુરના પાદશાહ જોડે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેથી, તે સુખે રાજ્ય કરી શક્યો નહિ રાજ્ય આવી અવસ્થામા હતુ તેવામા તેનુ મરણ થયુ, અને કજીઓ વધ્યો ઇ સ ૧૫૯૫, હી સ ૧૦૦૪ રાજ્યગાદીનો દાવો કરનારા ચારજણા ઉભા થયા એ ચારેની સેનાઓ લડવા લાગી જેના હાથમા રાજ્યધાની હતી, તેણે અકબરશાહની મદદ માગી તેપરથી શાહે ગૂજરાતથી શાહજાદા મુરાદને અને માળવેથી મીરજાખાન ખાનખાનાને પોતપોતાની ફોજો લઇ અહમદનગર જવાની આજ્ઞા કરી તેઓ ત્યા પહોચ્યા તેવારે જેની મદદે તેઓ ગયા હતા તેને શેહેર છોડી જતા રહેવુ પડયુ હતુ, અને ચાંદબીબી (ચાંદસુલતાના) ને હાથ તેનો કબજો હતો ભરતખડમા અતિ પરાક્રમી અને પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ થઇછે તેમની પંક્તિની આ નારી હતી તેનો ભત્રીજો બહાદુર નિજામશાહ બાળક હતો, તેને ગાદીએ બેસાડી તેની વતી તે કારભાર કરતી હતી મુગલ સેનાને આવતી જાણી તે બાઇએ બીજાપુરના બાદશાહને કહાવ્યુ કે આ વખતે સલાહ સપ કરી આપણે મુગલોની સામા થવુ જોઇએ, એમ નહિ કરીએ તો બેઉ રાજ્યો તેઓ લઇ લેશે અહમદનગરના જે સરદારો તેની સામા થયા હતા તેમને પણ તેણે કહાવ્યુ કે આ વેળા આપણે સપ નહિ કરીએ તો રાજ્ય જશે અને બધાની હાની થશે તેની મીઠાશ અને ચતુરાઇથી તેની યુક્તિ પાર પડી, અને સર્વે સલાહ સપ કરી મુગલોની સામા થયા મુરાદે અહમદનગરને ઘેરી ઉત્સાહથી કામ ચલાવ્યુ ચાંદબીબીએ પૂર્ણ જાગૃતિ રાખી, રાત્રી મહેનત, તિજવીજ પ્રયત્ન, કોશીશ કરી મુરાદની બે સુરગો તૈયાર થઈ તેઓની સામી ચાંદબીબીએ કરેલી બે સુરગોએ તેઓને નકામી કરી જે કારીગરો કામ કરતા તેમને તે બાઇ પડે ત્યા જઇ હિમ્મત આપતી હતી, અને દુશ્મનની ગોળીઓ આવતી હતી તેનો જરાએ ભય રાખતી

સુરગ તૈયાર થઇ તેને નકામી કરવાને ચાદબીબીની સામી સુરગ પૂરી થતા પહેલા મુગલોએ પોતાની સુરગ ઉડાવી અહમદનગરના બરી-ગરો હવામા ઉડ્યા અને તેનો કોટ તુટ્યો મુગલો તે તરફ ધસી આવ્યા એટલે અહમદનગરી યોદ્ધા ભય પામી નાસવા લાગતા હતા, તેનામા ચાદબીબી પડેલા ગાબડા આગળ આવી તેણીએ અંગે બખ્તર પહેર્યું હતુ, મોઢે બુરખો નાખ્યો હતો, અને હાથમા નાગી તરવાર ઝાલી હતી તેનુ શૂર જોઈ બીધેલા સિપાઈને પાણી ચડ્યો, તેમનો ભય જતો રહેવાથી તેઓ ઉભા રહી લડ્યા, અને મુગલોને ગાબડામા પેસતા તેમણે ખાળ્યા ચાદબીબીએ પોતાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો કેમકે મુગલો ગાન થબ્યા હતા, પાછા વળ્યા નહતા યુદ્ધ જારી રહ્યુ ચાદબીબીના સિપાઇ ચારેમેરથી ત્યા આની ખાડીમા ભેગા થતા મુગલો ઉપર બદૂકની ગોળીઓ તોપના ગોળા, તીર, ટોટા, વગેરેનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા, અને તૂટેલા ગાબડામા ઉભેલા યોદ્ધા દ્રઢતાથી લડ્યા, તેથી મુગલોને પાછા ફરવુ પડ્યુ બીજી વાર હલ્લો કરવાને મુગલોએ તયારી કરી પણ રોહુગમા ચાદબીબીના હુમલાથી ઉશ્કેરાઈ તેની પ્રજા અને તેના સિપાઇ અગણીયા થયા હતા બેગમ રાણીએ આખીરાત જાગી પડેલો કોટ ચણાવી લીધો, અને બીજો મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો એથી બીજે દિવસે મુગલ ફોજ હલ્લો કરી શકી નહિ, ને ફરી સુરગ ખોદવાની ગોઠવણ કરવા લાગી એટલામા ચાદબીબીની મદદે બીજાપુરનો સુલતાન અને બીજા સરદારો મોટા લશ્કર સહિત આવ્યા એમનાથી મુગલ સૈન્ય વધારે મોટુ હતુ તથાપિ તેના સરદારોએ સગ્રામ કરવાની આતુરતા ન દેખાડતા સધિ કરવાની ઇચ્છા કરી, અને આ સમય ત્રીજીવારે ટકશે એવો ભરોસો ચાદબીબીને ન હોવાથી તે પણ સલાહ કરવાને ખુશી હતી આ યુદ્ધમા તેણીએ જબરૂ જોર દાખવ્યુ હતુ તેને વિષે એવી વાતો ચાલેછે કે લોઢાના ગોળા ખૂટ્યા, ત્યારે રૂપાના ગોળા તોપમા ભરાવ્યા વળી એમ કહેવાયછે કે તોપના ગોળા પૂરા થયા તેવારે પ્રથમ ત્રાંબાનાણું ગોળાને ઠામે વાપર્યું, પછી રૂપાનાણું, અને તે પણ પૂરૂ થતા સોનાની મોહોરો તોપમા ગડવાની છે ને તે પણ જ્યારે ખૂટી અને પોતાના ઘરેણા તોપમા ભરવા માડ્યા ત્યારે

માળવેથી ફોજ ગઈ હતી, પણ તેનુ જોર ન ફાવ્યાથી બુરાન હારી અકબરના રક્ષણમા આવી રહ્યો હતો અને ૧૫૯૨ મા મુર્તજા મરી જવાથી બુરાનને તે ગાદી અકબરની મદદવિના વારસામા હાથી મળી પણ એ વેળા તે રાજ્યમા કુસપ અને માહેમાહે લડાલડી હોવાથી તથા બીજાપુરના પાદશાહ જોડે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેથી, તે સુખે રાજ્ય કરી શક્યો નહિ રાજ્ય મારી અવસ્થામા હતુ તેવામા તેનુ મરણ થયુ, અને મુજીએ વધ્યો ઇ સ ૧૫૯૫, હી સ ૧૦૦૪ રાજ્યગાદીનો દાવો કરનારા ચારજણા ઉભા થયા એ ચારેની સેના-ઓ લડવા લાગી જેના હાથમા રાજ્યધાની હતી, તેણે અકબરશાહની મદદ માગી તેપરથી શાહે ગુજરાતથી શાહાજાદા મુરાદને અને માળ વેથી મીરજાખાન ખાનખાનાને પોતપોતાની ફોજને લઇ અહમદનગર જવાની આજ્ઞા કરી તેઓ ત્યા પહોચ્યા તેવારે જેની મદદે તેઓ ગયા હતા તેને નગર છોડી જતા રહેવુ પડ્યુ હતુ, અને ચાદબીબી (ચાદસુલતાના) ને હાથ તેનો કબજો હતો ભરતખડમા અતિ પરાક્રમી અને પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ થઇછે તેમની પક્તિની આ નારી હતી તેનો ભત્રીજો બહાદુર નિઝામશાહ બાળક હતો, તેને ગાદીએ બેસાડી તેની વતી તે કારભાર કરતી હતી મુગલ સેનાને આવતી જાણી તે બાઇ-એ બીજાપુરના બાદશાહને કહાવ્યુ કે આ વખતે સલાહ સપ કરી આપણે મુગલોની સામા થવુ જોઇએ, એમ નહિ કરીએ તો બેઉ રાજ્યો તેઓ છતી લેશે અહમદનગરના જે સરદારો તેની સામા થયા હતા તેમને પણ તેણે કહાવ્યુ કે આ વેળા આપણે સપ નહિ કરીએ તો રાજ્ય જશે અને બધાની હાની થશે તેની સીયાસ અને ચતુરાઇથી તેની યુક્તિ પાર પડી, અને સર્વે સલાહ સપ કરી મુગલો-ની સામા થયા મુરાદે અહમદનગરને ઘેરી ઉત્સાહથી કામ ચલાવ્યુ ચાદબીબીએ પૂર્ણ જાગૃતિ રાખી તેની મેહેનત નિષ્ફળ કરવાની કો-શીશ કરી મુરાદની બે સુરગો તૈયાર થઇ તેઓની સામી ચાદબીબીએ કરેલી બે સુરગોએ તેઓને નકામી કરી જે કારીગરો કામ કરતા તેમ-ને તે બાઇ પડે ત્યા જઇ હિમ્મત આપતી હતી, અને મુગલની ગો-ળીઓ આવતી હતી તેનો જરાએ ભય રાખતી નહિ મુરાદની ત્રીજી

સુરંગ તૈયાર થઇ તેને નગમી દરસાને ચાંદબીબીની સામી સુરંગ પૂરી થતાં પહેલાં મુગલોએ પોતાની સુરંગ ઉડાવી અહમદનગરના કારીગરો હવામાં ઉડ્યા અને તેનો કોટ તુટ્યો મુગલો તે તરફ ધસી આવ્યા એટલે અહમદનગરી લોકો ભય પામી નાસવા માંડતા હતા, તેવામાં ચાંદબીબી પડેલા કોટ આગળ આવી તેણીએ અંગે બખ્તર પહેર્યું હતું, મોઢે બુરખો નાખ્યો હતો, અને હાથમાં નાગી તરવાર ઝાલી હતી તેનું શૂર જોઈ બીધેલા સિપાઇને પાનો ચઢ્યો, તેમનો ભય જતો રહેવાથી તેઓ ઉભા રહી લડ્યા, અને મુગલોને કોટમાં પેસતા તેમને અટકાવ્યા ચાંદબીબીએ પોતાનો પ્રબળ હાથ ગમ્યો કેમકે મુગલો ગાફલ થયા હતા, પાછા વળ્યા નહતા યુદ્ધ જારી રહ્યું ચાંદબીબીના સિપાઇ ચારેગેરથી ત્યાં આવી ખાડીમાં ભેગા થતા મુગલો ઉપર બંદુકની ગોળીઓ તોપના ગોળા, તીર, રોગ, વગેરેનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા, અને તૂટેલા કોટમાં ઉભેલા તેઓ દૃઢતાથી લડ્યા, તેથી મુગલોને પાછા ફરવું પડ્યું. બીજે દહાડે હલ્લો કરવાને મુગલોએ તયારી કરી. પણ શહેરમાં ચાંદબીબીના ઉમંગથી ઉશ્કેરાઈ તેની પ્રજા અને તેના સિપાઇ મરણીઆ થયા હતા બેગમ સાહેબે આખી રાત જાગી પડેલો કોટ ચણાવી લીધો, અને બીજો મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો એથી બીજે દિવસે મુગલ ફોજ હલ્લો કરી શકી નહિ, ને ફરી સુરંગ ખોદવાની ગોઠવણ કરવા લાગી એટલામાં ચાંદબીબીની મદદે બીજાપુરનો સુલતાન અને બીજા સરદારો મોટા લશ્કર સહિત આવ્યા એમનાથી મુગલ સૈન્ય વધારે મોટું હતું, તથાપિ તેના સરદારોએ સંગ્રામ કરવાની આતુરતા ન દેખાડતા સંધિ કરવાની ઈચ્છા કરી, અને આ સંપ ઝાઝીવાર ટકશે એવો ભરોસો ચાંદબીબીને ન હોવાથી તે પણ સલાહ કરવાને ખુશી હતી આ યુદ્ધમાં તેણીએ જબરું જોર દાખવ્યું હતું તેને વિષે એવી વાતો ચાલે છે કે લોઢાના ગોળા ખૂટ્યા, ત્યારે રૂપાના ગોળા તોપમાં ભરાવ્યા વળી એમ કહેવાય છે કે તોપના ગોળા પૂરા થયા તેવારે પ્રથમ ત્રાંબાનાણું ગોળાને ઠામે વાપર્યું, પછી રૂપાનાણું, અને તે પણ પૂરું થતાં સોનાની મોહોરો તોપમાં ગડગડાવી. છેવટે તે પણ જ્યારે ખૂટી અને પોતાના ઘરેણાં તોપમાં ભરવા માંડ્યા ત્યારે

સધિ કરવાને કબૂલ થઈ એમ બન્ને પક્ષની મરજી હોવાથી સ્વાહ થવામા અડચણ રહી નહિ એવો કરાર થયો કે બુર્હાનુલમુલ્કનો પૌત્ર બહાદુર ગાદીએ બેસી નિઝામુલમુલ્ક નામ ધારણ કરે, ને અહમદનગરનો મૂલક તેને કબજે રહે, પણ તે અકબરશાહનો તાબેદાર સુલતાન ગણાય, અને વરાડ પ્રાત પાદશાહને આપી દે, તથા જવાહીર, હાથી, વગેરે નજરાણુ મોકલે

૪૧ મુ વરસ આ સાલમા વરસાદ બહુ થોડો વરસ્યો, તેથી ભારે મોઘવારી થઇ ને પ્રજા પીડાવા લાગી ત્યારે પાદશાહે લાયક અમલદારોને ચારે તરફ મોકલી ગરીબ નાચાર લોકને અન્ન પૂરુ પાડયુ તથા બીજો બદોબસ્ત કરી રૈયતનો બચાવ કર્યો

મુગલ પાદશાહ જોડે સધિ થયા પછી ચાદબીબીએ કોઇ મહમદખાન નામે માણસ *પેશ્વા એટલે મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો હતો, તેણે તે બાઇની કનેથી અધિકાર લેઇલેવાને કાવતરા કરવા માડ્યા, ને અંતે ફરીને શાહ મુરાદની સહાય માગી વરાડ પ્રાતના ગીમાડા સબધી મુગલોને દક્ષિણના રાજ્યો જોડે વાધો આવતો હતો, તે એમનો વધી પડ્યો કે સ્વાહ થયાને એક વરસ પૂરુ થયા પેહેલા ફરીને વિગ્રહ ચાલ્યો, ને ગોદાવરીને કાઠે બેઉ પક્ષની સેનાઓએ આવી જગ મચાવ્યો ખાનદેશનો પાદશાહ ખડણી આપી અકબરની તાબેદારી કરતો હતો, તે પોતાનું સૈન્ય લઈ મુગલ શાહજાદાને મળ્યો સામી બાજુએ ગોલકોડા, બીજાપુર, અને અહમદનગરની ફોજો સપ કરી યુદ્ધે ચઢી બે દિવસનગી ભારે સગ્રામ થયો, પરતુ એકે પક્ષને પાકો જય મળ્યો નહિ મુગલોની કાઇક ચઢતી થઇ, પણ તેઓ શત્રુની કેડે જઈ શક્યા નહિ, મુરાદને ખાનખાનાન જોડે બનતું નહતુ તેથી, તથા ફતેહ મળી નહિ તેથી, અકબરશાહે તેમને અધિકારપરથી દૂર કર્યા, ને તેમને ઠામે મુખ્ય વજીર અબુલ ફઝલને મોકલ્યો તે વજીરને એમ લાગ્યુ કે દક્ષિણમા પાદશાહ પડે આવે તો ઠીક, અને અકબરને તેવું કહેવુ

* મરેઠી રાજ્યમા આ શબ્દ દાખલ થયાની પૂર્વે દક્ષિણના બ્રાહ્મણી પાદશાહના મુખ્ય પ્રધાન પેશ્વા કહેવાતા હતા, ને પછી ત્યાના બીજા મુસલમાની રાજ્યમા તેજ અર્થે વપરાતો હતો

ખર લાગ્યું. તેપરથી સને ૧૫૯૯ મા તેણે પન્જાબ છોડી દક્ષિણ તરફ કૂચ કરી સિંધુ નદીની આસપાસના પ્રાંતોમાં ૧૪ વરસ થયાં પાદશાહનો મુકામ હતો. એ સમયમાં તે એક વખત કાસ્મીરની સરહદ ઉપર પખલી નામે જગાએ હતો તેવારે બરફ વરસ્યુ તે જોઇને તે બોલ્યો કે "મેં ચાલીશ વરેસે ફરીને આજે બરફ વરસતુ દીઠું ને મારા સાથીઓમાંના ઘણાક હિંદમા જન્મ્યાછે અને મોટા થયાછે તેમણે તો પૂર્વે કદી જોયુ નથી" પોતાના અમલના ૪૩ મા વરસમા તે દક્ષિણ જવા નીકળ્યો તે વારે રાજ્યધાનીમા ન જતાં બારોબાર જવાનો તેનો વિચાર હતો; પણ શાહજાદાને મળવા બોલાવેલા તે આવ્યા નહતા અને તેમના વિષે કેટલીક ઉડતી વાતો સાભળી, તેથી તેણે થોડીવાર પાટનગરમાં થોભવાનું દુરસ્ત ધાર્યું અબુલ ફઝલને આજ્ઞા કરી કે શાહજાદા મુરાદને તેણે પૂઠે તેડી લાવવો, પણ જરૂર જણાય તો તેણે ત્યા રહી મીરજા શાહરૂખને મદદ કરવી અને મુરાદને મોકલી દેવો. પછી શાહ પોતે દક્ષિણ ગયા. સને ૧૫૯૯ ના વરસના મધ્યભાગે તેઓ નર્મદાતીરે પહોચ્યા તેવારે દોલતાબાદનો કિલ્લો તેની ફોજે વશ કર્યો હતો, અને તેજ વખતે બીજા કેટલાક ગઢ મુગલોને હાથ આવ્યા. બીજે વરસે (૪૪ મા વરસમા) વરાડ અને ગડવાનાની સરહદ ઉપર આવેલો બેરાલ નામે ગઢ તથા અહેમદનગરની પાસેનો નાસિક ગઢ એ બે તેમણે છત્યા. એજ વરસમા એક માઠો બનાવ બન્યો. અકબરના ત્રણે કુવરોને અતિશે દારૂ પીવાનું બુરૂં વ્યસન લાગેલું હતુ. એ દુષ્ટ વ્યસને તેમાંના એના પ્રાણ લીધા શાહજાદો સુલતાન મુરાદ આ વખતે દોલતાબાદથી વીશ કોશ ઉપર પુર્ણા નદીને કાઠે દિહબારી નામે ગામની પાસેની છાવણીમાં મરણ પામ્યો.

તાપી નદીને તીરે બુરાનપુરમાં પાદશાહી સ્વારી આવી તેવારે શાહે અહમદનગરને ઘેરો ઘાલવાને શાહજાદા દાનીયાલને તથા ખાનીખાનાનને પૂરતુ લશ્કર આપી મોકલ્યા. ચાદબીબી ત્યાં કારભાર ચલાવતી હતી, પણ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હતી નેહગ નામે હબસી સરદાર પેહેલી વારના ઘેરામા તેને મદદ કરવા આવ્યો હતો તે આ વખતે સામો થઈ અહમદનગરને ઘેરી બેઠો હતો. મુગલ સેના આવી

તે વારે તે ત્યાથી ખસી ગયો તોપણ અંદર રહેલા સરદારોમા કુસંપ હતો તેથી બચાવ કરી શકવાની આશા ન હોવાથી, ચાદબીબીએ સંધિ કરવાનું કહેણુ મોકલ્યું કરાર કરવાની ભાંજગડ ચાલતી હતી તેવામા તેના દુશ્મનોની શીખવણીથી સિપાઇઓએ જનાનખાનામા ઘુસી ચાદબીબીને મારી નાખી આ કૃમના માઠા ફળ તેમને ભોગવવા પડ્યા થોડા વખતમા કોટ તોડી મુગલ ફોજે નગરમા પેશી તેમને કતલ કર્યા, અને બાળક પાદશાહને પકડી ગ્વાલિયર ગઢમા મોકલી દીધો તોપણ બહાર છૂટા રહેલા સરદારોએ બીજો નામનો પાદશાહ ઠરાવી ઝગડો જારી રાખ્યો, તેનો અંત છેક શાહજહાનના અમલમા સને ૧૬૩૭ મા આવ્યો

ખાનદેશનો પાદશાહ અકબરનો ખંડિયા થયો હતો તેની જોડે આ ઘેરાની પહેલા અણુબનાવ થયાથી અકબરે તે પાદશાહીનો અંત આણી તે મૂલકને ખાલસા કર્યો તેની રાજ્યધાની આશીરગઢમા હતી તે છતીને શાહજાદા દાનિયાલને તેનો સૂબેદાર ઠરાવ્યો વરાડ પણ તેને સોપ્યુ, અને તેને મદદ કરવાને ખાનીખાનાનને નીમી તથા અહમદનગરના રાજ્યનો બાકીનો ભાગ છતવાને અબુલ ફઝલને આજ્ઞા આપી પોતે આગ્રે ગયા ઉપડ્યા પેહેલા બીજાપુર અને ગોલકોંડાના પાદશાહોના એલચીઓ નજરાણા લેઇને આવ્યા અને બીજાપુર વાળાએ પોતાની કુવરીને શાહજાદા દાનિયાલ વેરે પરણાવી

યુવરાજ સલીમના બળવાને લીધે અકબરને આ વેળા હિંદુસ્તાન જવાની જરૂર પડી તે શાહજાદાનુ વય એ વેળા ત્રીશ વરસનુ હતું સ્વભાવે તે બુદ્ધિમાન હતો, પણ દારૂ અને અફીણના વ્યસનથી તે તામસી થઇ ગયો હતો, અને તેની અકલ મંદ પડી ગઇ હતી. પાદશાહ થયા પછી તેણે પુસ્તક રચ્યુ છે તેમા તેણે પોતે લખ્યુ છે કે "મારી જુવાનીમાં હું દરરોજ ઓછામાઓછા વીસ પ્યાલા દારૂ પીતો એ દરેક પ્યાલામા અર્ધો શેર દારૂ ભરતો બે ઘડી દારૂ વગર જાય તો હાથ ધ્રૂજવા માડે અને શરીરને ચેન પડે નહિ તખ્તનશીન થયા પછી હુ નિત્ય પાંચ પ્યાલા માત્ર પીતો અને તે પણ રાત્રે પીતો." પોતાના પિતાના મિત્ર અને વજીર અબુલ ફઝલ ઉપર તેને

ડાડ વેર હતુ. તેની અદેખાઈ અને દ્વેષને સતોષવાને અકબરે તે વ-જીરને થોડા વખત સુધી નોકરીથી દુર કર્યો હતો અને પછી દક્ષિણ મોકલ્યો હતો. દક્ષિણમાં પોતે ગયા તે વેળા તેમણે સલીમશાહને યુવરાજ (પોતાની પછી ગાદીનો વારસ) ઠરાવ્યો, અજમેરનો સુબેદાર નીમી ઉદેપુરના રાણા જોડે વિગ્રહ ચલાવવાનો અધિકાર સોંપ્યો, તથા રાજા માનસિંહને તેની મદદે મોકલ્યો. ઘણીવાર રસળ્યાં પછી તે પોતાની નોકરીપર ગયો, અને ત્યા કાંઇક જય પામ્યો એવામાં બંગાળામાં ફિતુર ઊઠ્યાના સમાચાર આવ્યા. માનસિંહ ત્યાંનો સૂબેદાર હોવાથી પાધરો તેણીમેર રવાને થયો. આ નડતર વચમાંથી ગયું અને પાદશાહની સઘળી ફોજ દક્ષિણમાં કામે લાગી હતી એ જોઇ સલીમને હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોના ધણી થવાનું મન થયુ. પોતાને સોંપેલો પ્રાંત છોડી તે આગ્રે ગયો. *પણ ત્યાંના ગવર્નરે તે શેહેરનો કબજો તેને ન આપ્યો, ત્યારે ત્યાંથી ઉપડી અલાહાબાદ જઇ તેની પાસેના અયોધ્યા અને બહાર પ્રાંતોનો કબજો તેણે કર્યો, અને જામદારખાનામાં ત્રીશ લાખ રૂપિયા હતા તે લઇ પાદશાહપદ ધારણ કર્યું.

આ ખોટી ચાલથી અકબરને બહુ માઠું લાગ્યુ, તથાપિ બાપ દીકરા વચ્ચે અટસની ગાંઠ નહિ છૂટે એવી ન પડવા દેવાનો અને વિરોધ ન વધે એવું કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તેના મનમાં સલીમ ઉપર પૂર્ણ હેત હતુ. પુત્ર કુપુત્ર થાય પણ પિતા કુપિતા થાય નહિ, એ નીતિ વચન છે તેનું આ ઉદાહરણ છે અકબરે તેને ખામોશી અને શીખામણયુક્ત પત્ર લખ્યું; તેમાં તેની અયોગ્ય વર્તણુકનાં પરિણામ સૂચવ્યાં, અને પુત્રધર્મને માર્ગે પાછો ફરીશ તો પરીપૂર્ણ પ્રેમ નક્કી રાખીશ એવું જણાવ્યુ. આ સૂચનાપત્ર મોકલ્યો અને પડે આગ્રે આવ્યા. એ બને કૃત્યોની અસર એ થઇ કે સલીમે તાબે થવાનો બહુજ નમતાઈ ભરેલો પત્ર મોકલ્યો, અને પિતાની સેવામાં હાજર થવાને એતાવાહ નામે ગામ સુધી આવ્યો. મનમાં ભય હોય કે સામા

* એ વેળા તેની દાદીએ (અકબરની માએ) તેને મળવાની ઇચ્છા કરીને શેહેરથી કેટલેક છેટે સામી ગઇ. પણ તેને આવતી જાણી સલીમ ઉતાવળે જતો રહ્યો. એથી માજીનુ મન બહુ દુખાયું.

થવાનો ઇરાદો હોય તેમ પુષ્કળ ફોજ સહિત આવતો હતો, માટે અકબરે તેને જણાવ્યું કે મારા ઉપર ભરોસો હોય તો થોડા માણસો સહિત આવ, નહિતો પાછો અલાહાબાદ જા. સલીમ પાછો અલાહાબાદ ગયો. કદાચ આ પાછા ફરવું શુભ કરારથી થયું હશે; કેમકે ત્યારપછી થોડા દિવસમાં પાદશાહે શાહાજાદાને બંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંતો આપ્યા, અને શાહાજાદાએ ક્ષમાદાન માગવાનો આર્દ્રોક્તિ પુત્રને છાજે તેવો કાગળ લખ્યો, આ સમાધાનીનું ડોળ ચાલતું હતુ .તેવામાં સલીમ જેને પોતાનો વેરી ધારતો તેના ઉપર વેર લેવાનો દાવ તેને હાથ આવ્યો. આ કલ્પિત વેર વાળવાથી તેના જીવને ટાઢક વળી; પણ તેથી તેના બાપનો આત્મા ઘણોજ ક્લેશ પામ્યો. અકબરના હુકમથી આ વેળા શેખ અબુલ ફઝલ થોડાક રખવાળો સહિત દક્ષિણથી નીકળી હિંદુસ્તાન આવતો હતો. ગ્વાલિયરથી દક્ષિણે એમજલપર સરાઇ બંગ કે સરાઇ બરાર નામે જગાએ તેને ઓચિંતો ઘેરી લેઈ મારી નાખવાની ગોઠવણ સલીમની શીખવણીથી નારસિંહ દેવ બુંદેલા નામે રજપૂત ઠાકોરે કરી હતી. શેખના માણસોને આ ભયની ખબર પડવાથી તેમણે તેને ચેતાવ્યો, અને ભલામણ કરી કે બે કોશપર અંતરી મુકામે રાયરાયાં અને રાજા રાયસિંગ બે હજાર સ્વારો સહિત છે તેના રક્ષણમાં જવું. પણ શેખે જવાબ દીધો કે "મોતથી ડરવું મિથ્યા છે, કેમકે તેનો સમય ખાળી શકાતો નથી; હું દરવેશનો દીકરો હોઈ મારી બહાદુરીથી ઉમરાંવ પદવી પામ્યોછું તો બીજાનો આશ્રય લેવાનુ નીચ કામ કેમ કરૂં ?" આગળ ચાલતાં રજપૂતો તેના ઉપર તુટી પડયા ને તેને તથા તેના સિપાઇઓને તેમણે કતલ કર્યા. અબુલ ફઝલનું માથું વાઢી લેઈ નારસિંહે શાહજાદા સલીમને મોકલ્યું. *આ ખબર અકબરને થતાં તે બહુજ શોક પામ્યો,

* શેખ અબુલ ફઝલે સલીમની બદચાલની ખબર અકબરને કહેલી તેપરથી શાહાજાદો તેના ઉપર ગુસ્સે થયો હતો. પછે પાદશાહ થયા પછી તેણે ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં તેણે આ ખુન કરાવ્યાનુ માન્યુ છે, અને તેના બચાવમાં કહ્યુંછે કે અબુલ ફઝલે કુરાનપરથી અકબરની આસ્થા ઉતારી, અને મુસલમાની ધર્મ છોડાવ્યો; માટે તેને મારી નખાંવ્યો એ વાજબી કામ કર્યું બાપની સામા બંડ કર્યું.

ને તેના ઉપર સ્વારી કરવાનો હુકમ આપ્યો; પણ તે માંદો હોવાથી તેણે પોતાની તરફથી ધમકીનો પત્ર આપી એક વકીલને તે દરબારમાં મોકલ્યો આ વરસમાં પોતાના રાજ્યના બધા ભાગોમાં ધર્મશાળા બાંધવાનો તથા અન્નક્ષેત્રો સ્થાપવાનો હુકમ અકબરે કર્યો પાદશાહના ભત્રીજા (મીરઝા હકીમના શાહજાદા) કેકુબાદને નીશો કરવાની ભારે લત લાગવાથી તેને રાજા જગન્નાથને હવાલે કરી રણથંભોર ગઢમાં તે વ્યસન છોડતા સુધી કેદ કર્યો.

૪૯ મુ વરસ બીજાપુરના શાહઅલીદે ખંડણી આપવાનુ તથા પોતાની બેટી દાનિયાલને દેવાનુ કબૂલ કરવાથી તે લેવાને પાદશાહે મીરઝા ઇરીચને મોકલ્યો, અને એ લગ્ન કરવાને દાનિયાલ પાંચ હજાર સ્વારો સાથે અહમદનગર ગયો સલીમે અલાહાબાદ જઇને દારૂ પીવામા અને અફીણ ખાવામા એટલો બધો વધારો કર્યો કે તેની તબિયત બગડી, અને તેનો સ્વભાવ બહુ ચીડીઓ અને જુલમી થઈ ગયો. તેના હજુરીઆ નોકરો પણ તેની પાસે આવતા ડરતા હતા સહજ ચુકને માટે ભારેમાં ભારે સજા કરવા લાગ્યો. જે ક્રૂર સજાઓથી તેનો દયાળુ પિતા કંટાળ્યો હતો અને જે કરવાની તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઘણા વરસ થયા મના કરી હતી તે સલીમે કરવા માંડી. તેને તેના વડા શાહજાદા ખુશરૂ જોડે બનતુ નહોતુ ખુશરૂની અવિચારી ચાલથી તેના બાપને માઠુ લાગે તેવુ હતુ. બાપ દીકરાના કજીઆ સબંધી કાંઈ એવો બનાવ બન્યો કે તેથી ખુશરૂની મા રીસમાં ઝેર ખાઇને મરી ગઈ એ બાઈ સલીમની માનીતી રાણી અને રાજા માનસિંહની બેન હતી. અકબરનામાના સાધણમા લખ્યુ છે કે સલીમના જનાનખાનામાં સર્વ ઉપર હુકમ ચલાવવાનો તેને લોભ હતો, અને કોઈ જરા સામુ થાય તો તે ઘણી કોપાયમાન થતી એક દિવસ તેની કોઈ શોક જોડે ટંટો થયો તેવારે સલીમશાહ શિકારે ગયો હતો. એ લાગ જોઈ તેણીએ ક્રોધના આવેશમા મસ અફીણ ખાઈ આપઘાત કર્યો તેને માંદી થયાના સમાચાર જાણી સલીમ તુરત પાછો ફર્યો, પણ તેના આવ્યા પેહેલી તે મરી ગઈ તે બહુ વહાલી હોવાથી સલીમ અતિ ખેદ પામ્યો, અને બળતામાં તેલ હોમાયા

જેવું થયું. ત્યાર પછી તેનો સ્વભાવ વધારે આકરો થયો, ને તે વધારે નિર્દયપણું કરવા લાગ્યો. એક જીવના માણસના આખા અંગની ચામડી ઉતેડાવી. તે જાણી અકબરશાહ ખેદ પામી બોલ્યા કે મરી ગએલા પશુની ચામડી ઉતેડતાં જોઈ જેપુરષને કંટાળો આવેછે તેનો પુત્ર જીવના આદમીની ચામડી ઉતેડાવવાનો ગુનોહ કેમ કરી શકેછે તે સમજાતું નથી એ શાહજાદાને સુધારવાને શું કરવું તેના વિચારમાં તેનું મન ગુચવાતું હતું, તેવામાં તેને સુઝયું કે પત્ર વડે કે બીજા આદમીની મારફતે શીખામણ દઇશ તે કરતાં હું જાતે જઇને બોધ કરીશ તેની અસર વધારે થશે એ વિચાર મનમા દસવાથી પાદશાહ અલ્લાહાબાદ જવા નીકળ્યા. બેએક મન્જલ ચાલ્યા એટલામાં તેની મા એટલી માંદી થઈ ગઈ કે ખેપીએ આવી કહ્યું કે તેનું મોં જોવું હોય તો એકદમ પાછા ફરો. પાદશાહ શોકાતુર થઈ તરત પાછા વળ્યા, અને માતાને અતકાળે આવી મળ્યા જનેતાનો શોક અકબરે ઘણો પાળ્યો. ગમીનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, માથું અને દાઢી મુડાવ્યાં, ને તમામ જેવર અંગેથી ઉતારી નાખ્યું. શબને દિલ્હી લેઇ જવાને ઉપાડયું તેવારે અકબરે ખાંધ દીધી અને અમીર ઉમરાવોએ પણ તેમ કર્યું. દિલ્હીમાં તેના પતિ હુમાયુની કબર પાસે તેને દાટી.

૫૦ મું વરસ.—અકબરનું અલ્લાહાબાદ આવવાને નીકળવાનુ અને માર્ગમાંથી પાછા ફરવાનું કારણ જાણીને, અને કદાચ પુત્રધર્મની કે સ્વભાવિક પિતા પ્રેમની લાગણી મનમાં ઊઠી આવ્યાથી, અથવા આ વેળા દરબારમાં હાજર હોવામાં પોતાને લાભ છે એવું મનમાં આવ્યાથી સલીમ આગ્રે ગયો. અકબરે તેનો હેતપુર્વક સત્કાર કર્યો, તથાપિ થોડા વખત લગી નજરકેદ રાખ્યો આ પરહેજથી તેનું અપમાન ન થાય તેથી, કે બહુ મદિરા પીતો અને મસ અફીણ ખાતાં અટકાવવાને, તેને હકીમની દેખરેખમાં રાખ્યો. થોડા વખતમાં તેને સ્વતંત્રતા આપી તેનાપર કૃપાદૃષ્ટિ કરી, તોપણ તેના સ્વભાવનું આકળાપણું ઘટયું નહિ. એક વેળા સાઠમારીમાં હાથીની લડાઈ જોવા ગયો હતો ત્યાં અકબરની રૂબરૂ ખુશરૂ જોડે એટલું લડયો કે તે વેળા સર્વના દેખતાં તેની બેઆબરૂ થઈ. ખુશરૂ પણ બાપની સામો

દદતાઈ કરતો, અને અકબર તેના ઉપર ગુસ્સે થાય તેવું કરવામાં કસર રાખતો નહિ. એવું સંભવેછે કે ગાદીનો વારસ થવાના ઇરાદાથી તે વર્તતો હતો. સલીમે જહાગીરનામામાં લખ્યું છે કે અકબરના મનમાં પણ એ વિચાર એકવાર આવ્યો હતો. વાસ્તવિક એ હતું કે અકબરનો માનીતો ખુશરૂ નહતો, પણ સલીમનો ત્રીજો અને સર્વથી નાનો કુવર ખુરમ (જે આગળ શાહજહાં થયો તે) હતો, અને સલીમને પણ પોતાના ત્રણે દીકરામાં તે વધારે વહાલો હતો, અને એજ કારણથી નારાજી થઇ ખુશરૂ કકાશ કરતો.

આગળ જણાવ્યુ છે કે શાહજાદો મુરાદ દારૂના વ્યસનથી મરી ગયો. આ વેળા ખબર આવી કે શાહજાદો દાનિયાલ પણ તેજ કારણથી મરણ પામ્યો. *એ અકબરનો ત્રીજો ને ત્રણેમાં નાનો દીકરો હતો. બહુ કેફથી તેની તન્દુરસ્તી બગડી ને તે ઘણો નબળો પડી ગયો, તેવારે અકબરે સમ ખવરાવી સુરાપાન નહિ કરવાનું તેની પાસેથી વચન લીધુ હતું, અને તેની સાથે જે ઉમરાવોને રાખ્યા હતા તેમની મારફતે એવો બદોબસ્ત કર્યો હતો કે તેને કોઈ દારૂ લાવી આપે નહિ. પણ દાનિયાલે પોતાના હજુરીઆ નોકરોને બહુ લાંચ આપી ફોડ્યા. તેઓ બદુકની નળીમાં અને પાઘડીમાં સંતાડેલી સીસીઓમાં ગુપ્ત રીતે તેને દારૂ પહોંચાડતા. એથી જીંદગીનો અત આવ્યો. આ આફતથી અકબરના પ્રેમાળ મનને ભારે ધોકો લાગ્યો. પ્રેમનું બળ જેમ વધારે તેમ એવી આપત્તિથી ખેદ જાસ્તી થાયછે. વહાલા પુત્રોનાં અને દીલોજાન દોસ્તોનાં મુત્યુ, તથા સલીમની માઠી ચાલ, અને ખુશરૂએ ઘરમાં આણેલો કલેશ, એ સર્વે એના તન મનપર માઠી અસર કરી.

કેટલાક વખતથી અકબરની તબીએત બગડી હતી. સને ૧૬૦૫ ના સપ્ટેમ્બર માસના મધ્ય ભાગે રોગનું જોર વધ્યું, અને ભુખ બિલકુલ જતી રહી. અન્ન ખવાય નહિ પછી જીવવાની આશા શી ?

* એ વેળા એની ઉમમ્ર ત્રીસ વરસની હતી એમ એલ્ફિન્સ્ટન કૃત ઇતિહાસમાં લખ્યું છે, પણ અકબરનામાના સાંધણમાં તેત્રીસ વરસ કહ્યાં છે.

અકબરનામાના સાંધણમાં લખ્યુંછે કે તા. ૧૨ મી આબાન (ઇરાની માસ) આરંભી માસ જુમાદલઅવ્વલ હી. સ. ૧૦૧૪(સપ્ટેમ્બર ૧૬૦૫) ને દિવસે મંદવાડ જણાયો ત્યારે દરબારના વૈદ્યોમાં સઉથી હોશિયાર હકીમ અલી હતો તેને બોલાવ્યો. રોગપરીક્ષા કરીને તેણે આઠ દહાડા કાંઈ દવા આપી નહિ, કેમકે તેને એમ લાગ્યું. કે પાદશાહના અંગકૌવતથીજ વ્યાધિ મટશે. નવમે દિવસે નબળાઈ અને રોગનું જોર જાસ્તી જણાયું ત્યારે તેણે ઉપાય કરવા માંડ્યા, પણ તેથી દશ દહાડા સુધી કાંઇ ગુણ થયો નહિ. પેટનું દરદ વધ્યું અને ઊઠવાની શક્તિ ગઇ. ભાન છેક આખર લગી રહ્યું, પણ કામકાજ કરી શકાયું નહિ. હવે દરબારમાં રાજ્યાસનને માટે ખટપટ ચાલી. અકબરના ત્રણ દીકરામાં વડો સલીમ હતો, અને તેનાથી નાના બંને મરી ગયા હતા, તેથી તેનો પૂરો હક્ક હતો; પણ બલવો કરવાથી તેની આબરૂ ઘટી હતી, ને આવેળા તે કાંઇક માનભંગ, પોતાના મળતીઆથી અને જાગીરથી દૂર હતો. તેની સામો થનાર તેનો વડો કુંવર ખુશરૂ હતો. રાજા માનસિંહ ખુશરૂનો મામો હતો અને અકબરના સેનાપતિઓમાં ખાનીઆઝીમ પેહેલા દરજ્જાનો હતો. તે તેનો સસરો હોવાથી એ બેનો તેને આશ્રય હતો. આ શાહજાદો પાદશાહ થાય તો પોતાને લાભ થાય, માટે તેમણે તેને ગાદી અપાવવાના ગોઠવણ કરી. આથી સલીમને, પોતાના જાતની સલામતીને માટે ભય લાગ્યો, ને પોતાની તબીએત નાદુરસ્ત હોવાનું બાનું કાઢીને બાપને જોવા ગયો નહિ. ખુશરૂ છેક લઘુ વયમાં છતાં બાપનું કહ્યું ન માનીને, અને પોતાના ભયને ન ગણકારી દાદાની પાસે રહી બોલ્યો કે, જીવતા છે ત્યાં સુધી હું એમની પાસેથી ખસનાર નથી. સલીમને મળવાને અકબરનો જીવ તલપવા લાગ્યો, ને તે આવતો નથી તેનું કારણ તે સમજ્યો. તેને મળવાની ઇચ્છા ઘણીકવર જણાવી, અને રાજ્યનો વારસ ઠરીને નીમ્યો, તથા ખુશરૂને બંગાળા પ્રાંત જાગીરમાં આપવાનું કહ્યું. પાદશાહની આમ જાહેર કરેલી ઇચ્છાથી અને જે મોટા ઉમરાવો હજી સલીમના પક્ષમાં હતા તેઓની કોશીશથી કુપનાયદા સામી બાજુએ હતા તેઓ તેની તરફ આવ્યા. હવે આઝીમે

જોયું કે હું હઠ કરીશ તો એકલો પડી મારો જઈશ; તેપરથી તેણે શહાણપણે સલીમને મળી જવાની ખાનગી વિટ્ઠી ચલાવી. માનસિંહની સત્તાનો આધાર તેના પોતાના રજપૂત લશ્કરપર હતો. તે જોદ્ધા તેના સેવક હતા, પાદશાહના નહતા, તેથી તેને આઝીમ જેવું ભય નહતું; તોપણ એકલો પડી જવાથી તથા સલીમે માનપૂર્વક તેની મદદ માગી તેથી, તેણે તેનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. હવે સલીમ મેહેલમાં ગયો ને અકબરશાહ તેને બહુ પ્રેમથી મળ્યા. પિતાના અંતકાળનું વર્ણન સલીમે પડે નીચે પ્રમાણે કર્યુંછેઃ—" જે ઓરડામાં પાદશાહ સુતા હતા તેમા બધા ઉમરાવોને તેડી લાવવાનું મને કહી તેઓ બોલ્યા કે "જેઓ એટલાં બધાં વરસ લગી મારી જોડે મહેનત કરતા હતા, અને મારી સુકીર્તિના ભાથી છે, તેઓને તમારી જોડે અણબનાવ રહે એ મારાથી ખમાય નહિ." જ્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે તેણે સમયને ઘટે તેવું ભાષણ કર્યું, ને પછી બધાપર નજર કરી આતુરતાથી વિનતિ કરી કે, તમારામાથી કોઇનો મેં અપરાધ કર્યો હોય તો તેમણે મને ક્ષમા કરવી. એ સાંભળી સલીમની છાતી બરાઇ આવવાથી તે પિતાને પગે લાગી રડી પડ્યો. આ વેળા થાકથી અકબર બોલી શક્યો નહિ, પણ પોતાની વહાલી શમશેર ભણી આંગળી દેખાડી ઈશારતથી તેણે સલીમને કહ્યું કે હાલ મારી રૂબરૂ તું એ તારી કમરે બાંધ. થાક ઉતર્યા પછી તેણે સલીમને આતુરતાપૂર્વક કહ્યું કે, મારા જનાનખાનાની નારીઓને સુખી રાખજે, અને મારા જૂના મિત્રોને અને આશ્રિતોને ભુલતો કે તજતો નહિ. ત્યાર પછી એક મોટો મુલ્લાંજી સલીમનો દોસ્ત હમી તેને તેડાવી તેની આગળ અકબરશાહ મુસલમાની ધર્મનો મુખ્ય મંત્ર ભણ્યા અને બીજી ઇસ્લામી ક્રિયા કરી પરલોક સિધાવ્યા"

આગ્રાની પાસે અકબરની કબર છે તેનું વર્ણન બિશપહીબરે આ પ્રમાણે કર્યું છે.—" મધ્ય ભાગની ઇમારત ધનશકુ આકારના જેવી છે. ને તેની આસપાસ ચારેમણી પરશાળો, અને તે ઉપર સિખરો છે. મધ્ય ભાગ ઉપલાણે થોડો થોડો નાનો થતો જાય છે, ને તેને મથાળે ધોળા આરસની અગાશી છે; અને અગાશીની આસપાસ

બહુ નકશીદાર ધોળા આરસની જાળીઓ છે. મધ્યે નાના ચોતરા ઉપર ધોળા આરસની કબર છે. એ સુંદર આરસ ઉપર ખુબસુરત આરબી હરફ કોતર્યા છે, અને તેને શોભાવે તેવું બારીક અને સુંદર નકશી કામ છે."

અકબર શરીરે સુદૃઢ અને રૂપાળો, ખુશનુમા ચહેરાનો, અને બોલવે ચાલવે મનોહર હતો. તેની ચામડી ગોરી અને બુદ્ધિ વિશાળ હતી. તેનામાં અંગબળ અને ચપળતા પુષ્કળ હતાં. જુવાનીમાં મદિરાપાન અને અનેક પ્રકારનાં ગળ્યાં અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો શોખી હતો, પણ એ શોખ થોડાં વરસમાં છોડી દેઈ ખેઉ વાતે પરહેજગાર થયો. વરસમાં અમુક દિવસે માંસાહાર કરતો નહિ. એ દિવસોનો સરવાળો કરતાં આશરે વરસમાં ત્રણ માસ થતા. તેને તત્વજ્ઞાનપર ઘણી રૂચિ હતી, માટે ઊંઘવાનો વખત ઘણો થોડો રાખી તે ઘણીવાર આખી રાત વિદ્વાનોના સંવાદ સાંભળવા બેસતો, ને બીજી વખતે પણ તે નિદ્રાવશ થવામાં ઝાઝો કાળ કાઢતો નહિ. ઘણીખરી વાર તેને વિગ્રહના કામમા રોકાવું પડતું, અને બીજા હરકોઈ પાદશાહે મુલ્કી રાજ્યવહીવટમાં એના જેટલો સુધારો કર્યો નથી, તેમ છતાં વખતની યોગ્ય વહેંચણ કરવાથી તથા ઝટ કામ કરવાની ચતુરાઇએ કરીને તેને અભ્યાસ અને ગમતને માટે પુષ્કળ અવકાશ મળતો. તેને સાઠમારી, અંગબળની કસરતો, અને ચતુરાઇના ખેલ જોવાનો શોખ હતો, પરતુ સર્વથી વધારે આનંદ તેને શિકારમાં લાગતો, તેમા વિશેષે કરીને વાઘ મારવાની અને હાથીના ટોળાં પકડવાની તેને ઘણી હોંશ હતી; કેમકે તેથી તેની સાહસ કરવાની અને શ્રમ પામવાની તૃષ્ણા સતોષાતી. વખતે માત્ર કસરતને વાસ્તેજ તે ઘણો થાક લાગે એવા પ્રવાસ ઘોડે કે પગે કરતો. એકવાર ઘોડેસ્વાર થઈ અજમેરથી આગ્રે (૨૨૦ માઇલ) બે દિવસમાં ગયો હતો. વખતે એક દિવસમાં ત્રીશ કે ચાળીશ માઈલ પગે ચાલતો. એનો ઇતિહાસ એની અવિચારી બહાદુરીના દાખલાથી ભરપૂરછે. જેમ કોઇ હેતુ પાર પાડવાને કારણસર ભયમાં કુદી પડતો, તેમજ વિના કારણ, માત્ર ભયમાં પડવાના શોખને લીધે પણ તેમાં ઝંપલાવતો. તથાપિ તેને વિગ્રહ ઉપર પ્રેમ નહતો. યુદ્ધે ચડવાને તે સદા

તત્પર હતો, અને ખપ હોય ત્યાં લગી રણમાં રહી પોતાની અક્કલ અને પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરતો; પણ વિગ્રહનું મુખ્ય પરિણામ નક્કી થયું એટલે બાકીનાં નાનાં કામ પૂરાં કરવાનું પોતાના સેનાપતિઓને સોંપી, પંડે રાજ્યનો સામાન્ય કારભાર કરવાને પાછો જતો. વખતે વિગ્રહસ્થાને લાંબી મુદત સુધી રહેવું પડતું, પણ જ્યારે તે પૂરો થતો ત્યારે જય પરિપૂર્ણ મેળવતો. રાજ્યધાનીથી દુરના પ્રાંતો એણે જેવા પૂરા વશ કર્યા તેવા એની પૂર્વે બીજા કોઇએ કર્યા નહતા. એ રાજ્યલોભી નહતો એમ કહેવાય નહિ; પરંતુ જે દેશો પેહેલાં દિલ્હીના પાદશાહોને તાબે હતા તે એણે જીત્યા ન હોત તો, તે કાળના લોકમાં વખણાયાને બદલે તે વખોડાત.

એક વિદ્વાન પારસી ગૃહસ્થ આગ્રા શેહેર જોઈ અકબરની કબરનાં દર્શન કરવા ગયો હતો, તેણે તા. ૧૮ મી નવેંબર ૧૮૮૩ ના ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટરમા પોતાના વિચાર ઇંગ્રેજી બોલીમાં જણાવ્યાછે તેનો ઉતારો અહીં દાખલ કરવા જોગછે—

"Hie thee to a better scene, honest traveller. Go to Sekandra of which the soul never tires In this secluded spot, about 5 miles from Agra, rest the bones of the greatest Oriental monarch of modern times—why not the greatest among all monarchs! As conqueror, ruler, and builder-up of a united nationality, Akbar stands pre-eminent in Asia He has also a title to be placed among the greatest reformers of the world, though he was too much of a royal prince to shine as a reformer I cannot find when Akbar tried to pose as a prophet, though he appears to have been fond of taking up the role of a philosopher. This was a weakness. But his life will always shine a brilliant phenomenon in human history. In early youth, when his destiny was trembling in the balanc, owith the powerful and unscrupulous Behram to keep at bay, he showed the patience of his Persian mother, probably a Zoroastrian, at heart His manhood was glorious in which he exhibited the tact of his father and the

enterprise of his grandfather His age was a solemn warning—a soul torn asunder by doubts and uncertainties about things spiritual, now yielding to the unctuous fanaticism of the Mohls there resuming its usual calm dignity, falling back upon the saving grace of common sense His end was hastened by quarrels between his sons and grandsons—it is awful to contemplate the foundations of a mighty intellect thus sapped by domestic broils

As a conqueror Akbar's career was not perhaps so dazzling as of one or two others but in the essential qualities he was second to none What does him infinite credit is that our hero was never wanton in aggression nor relentless in retribution As a ruler he tempered justice with humanity—I can conceive no spectacle more sublime than Akbar standing under the canopy of Heaven dispensing justice in person and in sight of the "wide world"—the *dlam* He gathered round him the best advisers Hindu and Mussulman The elegant Abul Fazal and the accomplished and sagacious Todar Mull would grace any court or deliberative assembly, and of any time The English have learnt a great deal from Akbar They have something more to learn—his almost divine impartiality between Mussulman and Hindu—and his making India his Home, obviating all Home Charges!

Akbar has been charged with treachery in one or two instances But the charge has never been brought home to him seriously The great seldom escape envy His domestic character was blameless To be sure, he was too much married even for a wise and powerful monarch But his instinct seems to have been monogamous Why did he take to him so many wives?—Well, I think these were *political marriages* to strengthen the bond of union between Hindu and Mussulman The Hindu wives were,

in a sense, hostages to keep their fathers, Akbar's principal feudatories, in order. His favourite queen was the Jodhpore Bai, Jehangir's mother. As a proof of his earnest desire to make the two people one, we are told that Akbar encouraged marriage between Hindu bridegroom and Mussulman bride, and that he was himself not averse to such a union between one of his own daughters or cousins and a Hindu favourite. Bitter were the results of his own polygamous alliances

In affairs of Faith as well as State, Akbar was an eclectic I believe his influence remains in these parts—Hindus and Mussulmans seem to live in greater amity than elsewhere. You will, of course, confront me with the "Cow question" now agitating Agra. Well, from what local inquiries. I have been able to make, it is the work of a few bigots and malcontents. If the Mohlas and the Brahmins were tied back to back and thrown into the sea, the cow question would be settled out of hand.

It is said that the new faith established by Akbar, on the basis of primitive Zoroastrianism—the worship of the Invisible in presence of the symbolic elements, especially the Sun, disappeared with the fall of the Mogul Empire. I doubt this ALLA HO-AKBAR JILLI-JALALI-HU! A grand idea never dies. There must be numerous followers of the faith in India, and I should fancy, in Persia, though in Arabia it could have no chance Ram Mohan and Keshub Chunder seem to have taken up Akbar's plan

Of the five or six tombs at Sekandra Akbar's is the simplest, I mean, the one covering his bones. There is a duplicate on the top floor richly ornamented, with the receptacle for the Koh Noor gaping aside, and with the 99 names of God inscribed on it. The explanation is that this false tomb is to prevent another being made there,

itting as if it were on the breast of the mighty sleeper below A fine conceit But I fancy the ornamental tomb atop was meant for ladies of the zenana and perhaps for Jehangir and his sons, where they could do the *sezda* without having to associate with the commons below The other tombs are Akbar's daughters' and grandchildren's In the beautiful moonlit night I performed ablutions in the right Oriental fashion, offered prayers and flowers, and listened to the Mohla's eulogy on the great departed *Hoo, hoo, wah shabas, kya Jalam sunahe!* After a frugal picnic outside the dome, a little rest and farewell, I started for Dehli by the 10 P M. train No Parsi visits Akbar's tomb without mingled feelings of love and revreence or leaves it without ordering flowers and incense to be used for a certain period No Parsi family album should be without Akbar's photo in it There is greater truth in the rough old rhyme than people seem to believe —

Meherji Rana barajji skyanu Pura banda sahabka.
Sha Abkarko Sudrch Penaya, Delho mojeza Mazhabka

Agra, Nov 8 ATHA

प्रकरण १० मुं.

અકબરની રાજનીતિ,—પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની રયતને છૂટ.—ધર્મ સબધી વિચારમા ફેરફાર—વિદ્યાને ઉત્તેજન—ધર્મ વિષે સવાદ—કેટલાક મુસલમાની રિવાજની અને હિદુ વહેમોની મનાઈ—હિદુઓપર કૃપા—મુસલમાનોની ઇતરાજી—અકબરનો નવો ધર્મ પસર્યો નહિ—વસુલાતની પદ્ધતિ—સુબા કે ઇલાકા—ફોજમા સુધારો—મેટેલખાતુ અને દરબાર—પ્રજામત પુછવાનો ચાલ પાડયો નહિ

કેટલીક હકીકત પાછલા પ્રકરણોમા જણાવી છે તે અકબરના કૃત્યોનુ અવલોકન કરવાને અર્થે અહિ ફરીને કહેવામા આવશે જેના રાજકારભારથી માણસજાત સુખી થઇ છે એવા સર્વોત્તમ રાજ્યક-

તાઓની પંક્તિમાં અકબરશાહ બિરાજેછે, તેનું કારણ પોતાની પ્રજાપર રાજ્ય ચલાવવાની તેની સુનીતિ છે. ધર્મ અને મુલ્કી વહીવટમાં એ સુનીતિ અનેકરૂપે જોવામાં આવેછે. પ્રજાને ધર્મ સંબંધી છૂટ આપવાનો વિચાર અકબરે પોતાના અમલમાં પેહેલાં વર્ષોમાં, અને મુસલમાની ધર્મની ઈશ્વર પ્રેરિતપણા વિષે તેના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો તેની અગાઉ, અને તેના આધાર વિના દર્શાવ્યો હતો. એ વિચારને લીધે તેને બીજા ધર્મોના મર્મ જાણવાનું મન થયું, અને તેમ કરવામાં વેહેમ નડ્યો નહિ; પરંતુ તેથી તેને પોતાના ધર્મના ધર્માંધ માણસો જોડે દુશ્મનાઈ થઈ. આમ થવાથી તેને સ્વધર્મ ઉપર અનાસ્થા અને કુરાનને અચૂક પ્રમાણ માનવાં વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હશે. રાજ્યના બધી જાતના લોકો સ્વીકારે એવા એક નવા ધર્મના રાજકીય લાભ પણ તેને સુઝ્યા હશે. પોતાની કારકીર્દીના પેહેલા ભાગમાં મુસલમાની તીર્થયાત્રા કરવામાં અને મુસલમાની સાધુઓને માન આપવામાં તે ચુસ્ત હતો. પોતાના અમલના ૨૧ મા વર્ષમાં મક્કે હજ કરવા જવાનો મનસૂબો ખરા દીલથી તેણે કર્યો હતો; ૨૪ મા વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૫૭૯ માં) તેણે પોતાના સુધરેલા વિચાર પ્રગટ કર્યા.

મુસલમાની સાધુ સંતોમાં સુધરેલા વિચાર ઘણાના હોયછે. જે સાધુઓ પાસે અકબર જતો તેમાંના કોઇથી એને જ્ઞાન મળેલું હોય એ અશક્ય નથી; પરંતુ સ્થાપિત ધર્મપરથી અકબરની આસ્થા ઉડાડવાનું તોહમત, મુસલમાની ગ્રંથકર્ત્તાઓ, ફૈઝી અને તેના ભાઈ અબુલ ફઝલ ઉપર મૂકે છે. આ બે નામાંકિત પુરુષો મુબારિક નામે વિદ્વાનના દીકરા હતા. મુબારિક બહુધા નાધોર નગરનો વતની હતો અને ત્યાંથી આગ્રે આવી એક મદ્રેસા ચલાવતો હતો. પ્રથમ તે સુન્ની હતો, પછી શીઆ થયો; ને ત્યાર પછી પ્રાચીન પંડિતોની ફીલસુફીનાં એટલે તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યો, એટલે વેહેમથી મુક્ત થયો તેના શત્રુ તેને નાસ્તિક કહી એટલા સતાવવા લાગ્યા કે મદ્રેસા બંધ કરી તેને સહકુટુંબ આગ્રેથી નાસવું પડ્યું. તેના દીકરા દેખાઈતા મુસલમાન હતા; પણ એમ સંભવેછે કે તેઓના મનમાં ઊંડી આસ્થા મુળથીજ નહિ હોય.

હિંદુ શાસ્ત્રનો અને વિદ્યાનો *અભ્યાસ કરનાર પેહેલો મુસલમાન હિંદમાં ફૈઝી હતો. અકબરની આજ્ઞાથી તેણે એમ કરવા માંડ્યું કે પોતાની મેળે, તે નક્કી જણાતું નથી. પણ પછી તેને અકબરની સહાય પુષ્કળ મળી, અને તેના કહેવા પ્રમાણે તે વર્ત્યો. †કાવ્ય અને તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનાં તથા ભાસ્કરાચાર્યકૃત બીજગણિત અને લીલાવતીનાં ભાષાન્તર કર્યાં. બીજા વિદ્વાનો બીજા ગ્રંથોના તરજુમા કરતા હતા; તેપર ફૈઝીની દેખરેખ હતી. ચારમાંના એક વેદનું, રામાયણ અને મહાભારતનાં, તથા રાજતરંગિણી નામે કાશ્મીરના ઇતિહાસનાં ભાષાન્તર એ રીતે થયાં. એ બધા તરજુમા ફારસીમાં કર્યા હતા. વળી અકબરે ફરાગતુન નામે પાદ્રીને ગોવેથી તેડાવી તેના હાથ નીચે કેટલાક તરુણોને ભણવા મૂક્યા. તેઓ ગ્રીક ભાષા શીખી તેમાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર ફારસીમાં કરે એવી મતલબ હતી: બાઈબલનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ શાહે ફૈઝીને સોંપ્યું.

કારકીર્દીના ૧૨ મા વરસમાં ફૈઝીને અકબરની મુલાકાત થઈ, ને ત્યાર પછી ૭ વર્ષે અબુલ ફજલને થઈ. થોડાં વરસમાં એ બને ભાઈ પ્રાણપ્રિય મિત્ર અને અવિયોજ્ય સાથી થયા. ધર્મસંબંધી બાબતમાં અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાના વિષયમાં તેના મંત્રી થયા એટલુંજ નહિ, પણ રાજ્યના અગત્યના કામમાં તેમના અભિપ્રાય પૂછવામાં આવતા અને મોટાં રાજકાજ તેમને સોંપવામાં આવતાં. દક્ષિણ દેશપર સ્વારી કર્યાની પૂર્વે ફૈઝીને એલચી ઠરાવી ત્યાંના પાદશાહો કને મોકલ્યો હતો, અને અબુલ ફઝલ અંતે મોટામા મોટી લશ્કરી પદવી પામ્યો અને મુખ્ય વઝીર થયો. અબુલ ફઝલના મરણથી અકબરને ખેદ થયો તે પાછળ વર્ણવ્યો છે, અને ફૈઝીનો કાળ થયો તેવારે જે દિલગીરી શાહને લાગી તેનું બયાન ફૈઝીના દુશ્મને

*બગદાદના પ્રથમના ખલિફાઓના વખતમાં કેટલાંક વૈદક અને ખગોળનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર સંસ્કૃતમાંથી આરબીમાં થયાં હતાં

†ફૈઝીએ નળદમયંતીના કાવ્યનો તરજુમો કર્યો, અને તે ઉપરાંત નવી કવિતા અને ગદ્ય ગ્રંથો ફારસીમાં કર્યા. અબુલ ફઝલ કરતાં તેને વિદ્યાભ્યાસપર વધારે શોખ હતો. અને દુનિઆદારીનાં શ્રમ ઓછાં ગમતાં.

કહેછે તેથી તે ઉપર વધારે ભરોસો રાખી શકાય' મધ્યરાત્રે અકબરને ખબર થઇ કે ફૈઝીનો અંતકાળ છે નજીક આ મોટે ખબર થતા વારને પાદશાહ તેની પાસે ગયા એ વેળાં ફૈઝી અચેત થયો હતો અકબરે તેનું મા ઊંચકી પ્રેમ વચને કહ્યું "શેખજી, હું અકીમ હકીમને લાવ્યો છુ તમે બોલતા કેમ નથી?' ભાન ન હોવાથી ફૈઝીએ જવાબ દીધો નહિ, તે જોઇ શાહે પોતાના માથાની પાઘડી લેઇ ભોંય નાખી અને અતિ શોકના વચન ઉચ્ચાર્યા જ્યારે અકબર પાછો સાવધ થયો ત્યારે અબુલ ફઝલ બીજા ઓરડામાં હતો ત્યાં જઇ તેની પાસે બેસી તેને દિલાસો આપી કેટલીક વાર પછી રાજમંદિરમાં ગયો' મુન્તખબ ઉત્ તવારીખમાં તેના રચનાર અબ્દુલકાદરે આ બેહાલ લખ્યો છે આ ગ્રંથ ના ધર્માંધ હોવાથી તેણે ફૈઝીની નિંદામાં લખ્યું છે કે 'અંતકાળવગી ફૈઝીએ ધર્મનિન્દા કરીને આખરે કૂતરાની પેઠે ભસ્યો, તેનો ચેહેરો બદસીકલ થયો અને તેના હોઠ કાળા થયા નરકની સજા થવાની છે તેનો આરંભ જાણે અહિંથીજ થયો' એ અબ્દુલકાદરની બનામણને માટે ફૈઝીએ અકબરશાહના ઉપર પત્ર લખ્યું છે, તેનો ઉતારો એ પુસ્તકમાં કરી તે લખેછે કે, મારૂ જેણે ભલુ કર્યું તેની નિંદા તેના મરણ પછી કરવી એ કૃતઘ્નપણું કહેવાય' પરંતુ પરમેશ્વર અને ધર્મ પ્રત્યે મારી નજર બળવત્તર હોવાથી એમ કરવામાં દોષ નથી' પોતાના મિત્રોનું રૂડું કરવામાં ફૈઝી હોંસીલો હતો, એ આ કાગળપરથી ચોખ્ખું દેખાયછે અબ્દુલકાદરે બજાવેલી સેવા જણાવી તેણે લખ્યુંછે કે, "તેનો બદલો તેને હજી મળ્યો નથી, કેમકે હજી પાદશાહના જાણવામાં તે આવી નથી, એ તે બિચારાનું કમનસીબ છે" અબ્દુલકાદરના વખાણ કરી તે કહેછે કે "એને હું ૩૭ વરસથયા સારી પેઠે ઓળખું છું એ મારો નિમકહલાલ દોસ્ત છે એનામાં ઘણાક સદ્ગુણ અને વળી આવડત છે માટે હું એની મજબૂત સિફારસ કરૂં છું" ધર્મ સબંધી ફૈઝી અને અબુલ ફઝલ જોડે અબ્દુલકાદરને અણબનાવ થયો હતો, પરંતુ તેથી તેના ઉપર અકબરની ઇતરાજી થઇ નહોતી, એમ જણાયછે, કેમકે તે લખેછે કે 'ફૈઝીના મરણ પછી તેના પુસ્તકોની યાદી કરવાને પાદશાહે મને ફરમાવ્યું હતું એ પુસ્તકાલયમાં

૪૦૦૦ ચોપડીઓ, સભાગણી ગુજરાતી અને ગાગી બધાનેની હતી તેઓ કવિતા, અનેકવિદ્યાના શાસ્ત્રો, ગુણીતિ, અને પદાર્થ વિજ્ઞાનના પુસ્તકો હતા ”

ફૈઝી અને અબુલ ફઝલ ઉપરાંત બધા ધર્મના ઘણાક વિદ્વાનો અકબરના દરબારમા હતા. ખાનીઆઝમ અઝીઝ કોકે પણ હતો ખાનખાનાન મીરઝાખાન (બેહરામખાનનો દીકરો) જે અકબરના સામંતોમા બીજા દરજ્જાનો હતો તે પણ વિદ્વાન હતો બાબરનુ જન્મચરિત્ર તુર્કી બોલીમા હતુ તેનો ફારસી તરજુમો એનો કરેલોછે આ વખતના કવિ અને વિદ્વાનોના નામ ઇતિહાસોમા નોંધ્યાછે, તેમા તાનસેન નામે પ્રખ્યાત ગાયન જોડનાર અને ગાનાર ગવૈયાનુ નામ છે ઝેનખાન જે ચતુર અને અપાર સુભટ હતો, તે વાજિંત્ર વગાડવામા હોશિયાર હતો હિંદુની અને મુસલમાનની વિદ્યા શીખવવાને શાળાઓ અકબરે સ્થાપી હતી, ને તેમા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાની હાલત પ્રમાણે તથા જે ધંધો કરવો હોય તેપર નજર રાખી ભણતો

ભિન્ન ભિન્ન મતના વિદ્વાનોને ભેગા કરી તેઓમા ગેગતુ અકબરને બહુ ગમતુ તેઓના સંવાદ સાંભળવાથી અને તેમા સામિલ થવાથી તેને આનંદ થતો, ને વખતે આખી રાત ત્યા ગાળતો એવી નિયમિત સભા પ્રતિ શુક્રવારે ભરાતી, પણ તે ઉપરાંત વખતોવખત તે કોઈ જ્ઞાની બ્રાહ્મણને કે મુસલમાન સુફીને બોલાવીને તેમના મન વિષે લાગી તજવીજ કરતો દબિસ્તાન નામે ફારસી ગ્રંથમા એશિયાના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો વર્ણવ્યા છે, તેમા આ સભાઓમા વાદવિવાદ થતા તેના નમૂના આપ્યાછે એ નમૂના કદાપિ કલ્પિત હશે, પરંતુ તેપરથી ખરા બનેલા સંવાદની અટકળ કરી શકાય એક સંવાદનુ વર્ણન કર્યુ છે, તેમા એક બ્રાહ્મણ, એક મુસલમાન, એક પારસી, એક યાહુદી, એક ખ્રિસ્તી, અને એક ફિલસુફ કે તત્વજ્ઞાની, એમના ભાષણ આપ્યા છે પ્રત્યેક પોતાના ધર્મને પક્ષે કારણો બતાવેછે જવાબમા દરેકના કારણના રદીઆ આપ્યા છે કેટલાક ધર્મસ્થાપનારાના માઠા લક્ષણ બતાવીને, બધાના મતોનુ અનર્થપણુ દેખાડીને, અને દરેકના ચમત્કારનો પુરાવો નં હોવાથી સર્વને જૂઠા પાડ્યાછે જ્ઞાની અને ભ-

પણ કરી સંવાદ સમાપ્ત કરતાં કહેછે કે "જે ધર્મનો પાયો વિવેક અને સદ્ગુણ છે તે માત્ર સાચો ધર્મ છે." એક ખરેખરા વિવાદનો હેવાલ અકબરનામામાં લખ્યોછે. બધા પંથોના પંડિતોની રૂબરૂ તે, એક તરફ વિશ્વાસી (ખ્રીસ્તી) પાદ્રી રેદીફની અને બીજીમેર કેટલાક મુસલમાન મુલ્લાજીની વચ્ચે થયો હતો. મુલ્લાં બીજવાઈ ગયા અને તેમની તકરાર નબળી હતી. પાદ્રી શાંત રહ્યા અને તેમની દલીલો બળવત્તર હતી. એવું એ હેવાલમાં લખ્યું છે. આકળા થઈ લડી ઉઠવાને માટે અકબરે મુલ્લાંને ઠપકો દઈ કહ્યું કે 'વિવેકને અનુસરવાથીજ પરમેશ્વરની યોગ્ય ભક્તિ થાય, કોઈ કહેવાતા ઇશ્વરાદેશપર નિઃશંક વિશ્વાસ રાખવાથી ન થાય. એ સંવાદમા એક બીના લખી છે તે વિષે એ પાદ્રીના લખાણમાં જે કહ્યું તેથી ઉલટું મુસલમાની ગ્રંથમાં કહ્યુંછે; અને નવાઈ જેવું એ છે કે દરેક પક્ષે પોતાના માર્ગને હીણું લાગે તેવી રીતે એ વાત લખીછે. બાઇબલ અને કુરાન વિષે તકરાર ઉઠી તેમાં પાદ્રી કહે કે અમારૂં બાઈબલ ખરૂં ઇશ્વરદત્ત, અને મુલ્લાં કહે કે અમારૂં કુરાન ખરૂં ઇશ્વરદત્ત, અબુલ ફઝલ કહેછે કે એનો નીવેડો કરવાને પાદ્રીએ કહ્યું કે 'હું મારા હાથમાં બાઇબલ લેઇને ધકધકતી ભઠ્ઠીમાં આવું અને મુલ્લાં કુરાન હાથમાં લઇને તેમાં ચાલે. જુઓ પછી બાઇબલથી મારો બચાવ થાયછે કે કુરાનથી મુલ્લાં બચેછે. ખરૂં ખોટું તુરત જણાઈ આવશે.' મુલ્લાંએ એમ કરવાની ના પાડી ને પાદ્રીને ગાળો ભાંડી. પાદ્રીએ આ સંવાદ વર્ણવ્યોછે તેમાં લખ્યું કે 'એમ કરવાનું મુલ્લાંએ કહ્યું, અને અકબરની મરજી હતી કે એમ કરવું પણ અમે ના કહી.' સંભવિત એ છે કે બેઉ પક્ષના દુરાગ્રહથી ગમ્મત મેળવવાને અકબરે આ ઉપાય કહાડયો હશે. પરંતુ એકે પક્ષનો, ને વિશેષે કરીને વિશ્વાસીઓનો, ઉપહાસ કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો એમ જણાતું નથી. ખ્રિસ્તી ગ્રંથ વિષે તેનો અભિપ્રાય સારો હતો. પાદ્રીઓ ઉમંગભેર આશા રાખતા હતા કે પાદશાહ ખ્રિસ્તી થશે, પણ એ વાતમાં નાઉમેદ થતાં તેઓને એમ ભાસ્યું કે અમને ઉત્તેજન આપવાનો હેતુ એ છે કે અમારી પાસેની છબીઓ અને પ્રતિમાઓ જોઈ ખુશ થવું અને પોતાના દરબારનો ભભકો વધારવો. બધા સંપ્રદાયના મન જાણવાની તેને ભારે જીજ્ઞાસા હતી.

અકબરનો પોતાનો નવો ધર્મ શો હતો, તેનું અનુમાન ઉપલા લખાણપરથી થઈ શકે, તેનું મન એક ઇશ્વરની માનસિક પૂજા કરવાનું હતું પણ નબળા મનના માણસને કાંઇ ક્રિયાની અને ઓઢાની જરૂર જણાયછે માટે તે રાખ્યાં હતાં. આપણી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી જે જ્ઞાન મળે, તે પ્રમાણે ઇશ્વરભક્તિ કરવી તેની આજ્ઞા અને તેનો પ્રેમ મુક્તિ. કે વિવેકબુદ્ધિવડે ખપજોગ સિદ્ધ થઈ શકેછે. માણસે તેની સેવા કરવી જોઇએં તથા પરકારમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે માઠા મનોવિકારને વશ કરવા તથા માણસનું ભલું થાય તેવા કામ કરવાં; પરંતુ कोइ माणसे ઠરાવેલા પથને આધારે વર્તવું નહિ કેમકે સર્વ મનુષ્ય આપણી પેઠે દુર્ગુણ અને ભૂલને પાત્રછે. પોતાના આત્માને પરમાત્મા ભણી લેઈ જવાને તથા પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને કોઇ દેખાઇતા-પદાર્થ વિના જેને ચાલેજ નહિ તેણે સૂરજની, કે ગ્રહોની, કે અગ્નિની પૂજા કરવી એ અકબરે ભલામણ કરીછે, તેઓને યાદ કરાવનાર ચિન્હ માનવાં તેના મત પ્રમાણે ગોર કે પુરોહિતની, તથા સાર્વજનિક ભક્તિની જરૂર નથી, તથા કોઇ જાતનો આહાર અભક્ષ્ય નથી; પણ અપવાસ કરવાની અને જીતેન્દ્રિય થવાની તે ભલામણ કરેછે, કેમકે તેથી મન ઉન્નતિ પામેછે. સૂર્યને નમસ્કાર, મધરાત્રે અને વહાણેવાયે ઇશ્વરોપાસના, અને બપોરે સૂર્યનું ધ્યાન, એટલી માત્ર તેની ધર્મક્રિયા હતી. એથી કાંઈ ફળ થશે એવું તે માનતો નહિ; પણ લોકના વેહેમને માટે માત્ર એ મજૂર રાખ્યાં હતાં. અબુલ ફજલ કહેછે કે એકવાર અકબરશાહને અરજ કરવામાં આવી કે વરસાદને સારૂ પ્રાર્થના કરો, તેવારે તેમ કરવાની ના કહી, તેઓ બોલ્યા કે 'આપણે શાની ગરજ છે અને આપણી ઇચ્છા શીછે, તે પરમેશ્વર આપણાથી વધારે જાણેછે, અને આપણા લાભને માટે પોતાની શક્તિ વાપરવાનું તેને સંભારવાની જરૂર નથી' પોતાના ધર્મમાં રાખેલી ક્રિયા બીજાને કરવા દેતો ને પડે પણ બધી કરતો; તેપરથી શક જાયછે કે તેની કલ્પના ઉપર તેમની અસર થઇ હશે. તે સ્વભાવે ભાવિક હતો એમ જણાયછે, અને એટલો બધો સંશયાત્મક છતાં, પોતાના યુક્તિવડે સિદ્ધ કરેલા ધર્મ કરતાં જે કરવાથી ઇશ્વરની વધારે

.સમીપ જવાય તેવુ ભામે તેની બાબતમા તે વેદોમથી મુક્ત નહોતો ભાગળીથીજ તેણે ઇસુખ્રિસ્તની અને અગ્નિમની મૂર્તિનુ સન્માન તથા ભયપૂર્વક પૂજન કર્યું, અને હિંદુ યોગીઓનો સહવાસ કરી તેમની વિધા અને તેમના ઉપયોગ તે શાખ્યો.

ખુશામતિયા દરબારીઓની અતિ પ્રશસા અને અકબરના ધર્મસુત્રના કેટલાક વચનોપરથી એમ ભામે કે તે પેગમ્બર થવાનો દાવો કરતો હશે, પણ એ ધારણા ખોટી છે અકબરે પડે એવો ખ્યાલ કદી પોતાના મનમા આણ્યો નહતો એનો મૂળ સિદ્ધાત એ હતો કે પેગમ્બરો થવાજ નથી પ્રત્યેક પ્રસગે તે યુક્તિનુ પ્રમાણ આપતો ને માનતો, અને ધર્મના કામમા હાથ ઘાલવાનો અધિકાર તેને પાદશાહ હોવાથી મળ્યો છે એવુ તે સમજતો શિષ્યોને ફુકવા (તેમના ઉપર શ્વાસ મૂકવો) વગેરે અમ્મર કરતો, તેમ તો બધા મુસલમાન ગુરુઓ કરેછે, એમા ચમત્કાર કરવાનો દાવો તે કરતો નહિ જ્યારે તેણે પોતાના નવા મત જાહેર કર્યા ત્યારપેહેલા તેને એમ કરવાનો અધિકાર છે, મુસલમાની ધર્મસમાજનો પ્રમુખ પાદશાહછે, અને તેને પોતાના મત પ્રમાણે આજ્ઞા કરવાનો તથા વાધાનો નીવેડો કરવાનો હક્ક છે, એવો અભિપ્રાય મુસલમાની કાયદા જાણનારા કાજી, મોલવી, વગેરે પાસેથી લખાવી લીધો હતો, (ઇ સ ૧૫૭૯, હી ૯૮૭) પોતાના નવા ધર્મની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી—"પરમેશ્વર એકજ છે અને તેનો ખલીફા (પ્રતિનિધિ) અકબર છે"

પોતાનો માર્ગ ફેલાવવામા તેણે માત્ર બોધનો ઉપયોગ કર્યો, રાજ્યશક્તિ વાપરી નહિ, અને તેનો પ્રચાર તેના દરબારીઓ તથા થોડા વિદ્વાનો ઉપરાત થોડાજ માણસોમા થયો, પરતુ મુસલમાની ધર્મની જે ફરજો બજાવવાની જરૂર અધાપિપર્યંત કાયદાથી પાડવામા આવતી હતી, ને તે નહિ બજાવનારને સખ્તાઇથી સજા થતી હતી, તે ફરજો રદ કરવાના ઉપાય વધારે સખ્ત લીધા ખાનગી બદગી, રોજા, ખેરાત, હજ, અને મસજીદમા જઈ સામાજીક બદગી કરવી, એ સર્વ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે કરવાની કે ન કરવાની છૂટ આપી નાપાક જનાવરો, મધ્યમ મદિરાપાન, અને પાસાથી રમવાની રમતોની

મના હતી તે રદ કરી, બાર વરસનો છોકરો થતાં સ્ત્રી સુજન કરવાની મના કરી, કેમકે એ ક્રિયાની યોગ્યતા વિષે તેને આ વયે સમજ પડી શકે એક ગ્રંથકર્તા લખેછે કે એકથી વધારે સ્ત્રી પરણવાની મના કરી હતી.

મુસલમાની ધર્મ ઉપર ઇતરાજી, તથા તેને ખાળવાની ઇચ્છા જણાય, એવા પણ કેટલાક ઉપાય કર્યા. હીજરી સને અને આરબી મહિનાને ઠામે સૌરવર્ષ અને પ્રાચીન પારસી મહિના દાખલ કર્યા *મેષ રાશિનો સૂર્ય થાય તે વખતે એ વરસનો આરંભ હતો. અકબરશાહને ગજ્યાસને બેસવાનો આરંભ પણ એ વખતની પાસે હતો, તેથી એના રાજ્યના વરસ અને એ નવા સનેના વરસ બરાબર થતા આરબી ભાષા અને આરબી વિદ્યાના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવામા આવતું નહિ, અને મહમદ, અલી, વગેરે આરબી નામ પાડવા બધ પાડ્યા આરબી કાયદા અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની મના કરી, અને તેને બદલે અંકગણિત, ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન, અને તત્ત્વજ્ઞાન દાખલ કર્યા "અસલામ આલેકુમ" ને (તમે શાંતિમા રહો એને) ઠેકાણે "અલ્લાહુ અકબર" (પરમેશ્વર અતિ મોટો છે) કહેવાનો ચાલ પાડ્યો, અને એ રીતે સલામ કરનાર બોલે તેના જવાબમા "જલ્લ જલાલુ હુ" (તેનો પ્રકાશ પ્રગટ થાઓ), એ વચન બોલવાનુ ઠરાવ્યુ એમ સલામ અને જવાબના વચન બોલતા 'જલાલુદ્દીન અકબર' એ શબ્દો બનતા દાઢી રાખવાનો હુકમ કુરાનમા છે, તથાપિ અકબરને તે ઉપર એટલો અણગમો હતો કે તે રાખનારને પોતાની હજૂરમા ભાગ્યેજ આવવા દેતો દાઢી રાખવાની મના અને અમુક પ્રસગે પ્રાચીન ઇરાનની રીત પ્રમાણે લાબા થઈ પાદશાહને પગે લાગવાનો (કે ભૂમિચુમ્બન કરવાનો) ધારો કર્યો, તેથી આસ્તિક મુસલમાનોને વિશેષ કટાક્ષ આવ્યો, કેમકે તેમનુ માનવુ એ છે કે એમ લાબા થઇ પગે લાગવુ તો માત્ર પરમેશ્વરનેજ હોય

હિંદુધર્મને રાજ્યથી આશરો મળતો નહિ, તેથી તેમા હાથ ઘા-

*પારસી અને આરબી મહિનાના નામ જુગાર્દના પચાગોમા છાપેલા હોયછે.

લવાના પ્રસંગ.અકબરને થોડા મળ્યા બીજા લોકને પજવવા નહિ, અને પારકા ધર્મને તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ, એવી તેમની રીત હોવાથી તેમની વચમાં પડવાની અકબરને ઇચ્છાએ નહતી. પરંતુ જેટલા કામમાં હાથ ઘાલવાની જરૂર જણાઈ તેટલામાં ઘાલ્યો હિન્દુપતિજની, રજસ્વળા થયા પેહેલાં કન્યા પરણાવવાની, અને હોમ હવનમાં ભોગ આપવાને જનાવર મારવાની તેણે મના કરી વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની રજા આપી, અને વિધવાને તેની પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ સતી કરવાની મના કરી, તથા તેને બાળવાની જન મગાવા આગાઉ તે બાઈ જોગ્જુનમ વિના બળી મરવા તૈયાર થઇછે, તે નક્કી કરવાના ઇલાજ કર્યા પાઠવા બાગમા નોધવામા આવ્યું છે કે એક વેળા જોધપુરનો રાજા તેના કુવરની પત્નીને તેની ખુશી ઉપરાંત બાળી મારતો હતો તે ખબર થતાં અકબરશાહે પડે ત્યાં જઈ તે ખૂન અટકાવ્યું

હિંદુઓપર થતા અન્યાયને અટકાવવાના વિચારને એના નવા પંથ જોડે કાંઈ સબંધ નહતો, ને તેની મેહેલા ઘણા પરગથી તે બહુ કામ એણે કરવા માડ્યું હતું રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી ત્યારથી તેણે લાયકી પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાન બેઉને સરકારી નોકરીમાં પક્ષપાત વિના રાખવા માડ્યા હતા. પોતાના અમલના આઠમા વરસમા જઝ્આવેરો તેણે બંધ પાડ્યો *આ વેરાથી રાજ્યકર્તા અને

*ફેરીશતી નામે ફારસી ગ્રંથકર્તાએ લખ્યું છે કે અલાઉદ્દીન પાદશાહે પોતાના મુખ્ય કાજીને પૂછ્યું કે જઝ્આવેરો કેટલો લેવો ? તેના જવાબમા કાજીએ કહ્યું કે "ઇમામ હનીફાનો હુકમ એવોછે કે કાફરોને જીવનદાન દેવાને બદલે જેમ એ વેરો ભારે લેવાય તેમ લેવો તેમની કનેથી જઝ્યા ને જમીનવેરો એટલો બધો લેવો કે તેમને મોત જેવું લાગે" ફીરોજશાહના વખત લગી બ્રાહ્મણોને એ વેરાની માફી હતી, ને તે વેરા બાબત ત્રણ વર્ગ હતા, ૪૦ ટકા, ૨૦ ટકા, ને દશ ટકા માથાદીઠ પછી બ્રાહ્મણોને એ છેલ્લા વર્ગમાં દાખલ કર્યા લોદીવસના વખતમા એ વેરો ઉઘરાવવામા બહુ સખ્તાઈ કરવામા આવતી અકબરે માફ ર્યા પછી આલમગીરે (ઔરંગઝેબે) પોતાની કારકીર્દીના ૨૨ મા વરસમા પાછો નાખ્યો ને હુકમ કર્યો કે આપનારનુ અપમાન થાય તેમ લેવો આવી આપે, ઉભો રહીને આપે, ઇત્યાદિ ફરૂકશીરના વખતમા ઉઘરાવવો બંધ પડ્યો ને સૈયદ વઝીર થયા તે વાર કાઢી નાખ્યો

રૈયતની વચ્ચે ધર્મ સંબંધી વૈરભાવ જારી રહેતો હતો એજ વખતે જાત્રાળુ વેરો તેણે માફ કર્યો એ માફ કરવાનું કારણ આગળ મ્હેલામા આવ્યુ છે

ઈ સ ૧૫૬૧ મા તેણે એક બીજી ફાયદાકારક આજ્ઞા કરી કે લડાઇમા પકડાયેલા માણસોને ગુલામ કરવા નહિ આ આજ્ઞા સર્વેને લાગુ પડતી હતી તથાપિ હિંદુઓને તે વિશેષ સુખકારી હતી કેમકે તેમને જૂના મુસલમાની રિવાજથી ભારે દુઃખ પડતા મારફાડના વખતમા આ જૂલમ એટલેસુધી ચાલ્યો હતો કે શેહેર કે કિલ્લાનો બચાવ કરનાર યોદ્ધાના કુટુંબોને પકડી લેઇ જઇ ગુલામ કરતા એટલુજ નહિ પણ જે નમરદાજીઓ લડાઇમા સામીલ થયા નહિ ને જેમની પાસે હથીઆર નહિ, તેમને તથા તેમના ઘર છોકરાને પકડી વેચી દેવામા આવતા આ કેર તેણે બંધ પાડ્યો

અકબરે પોતાના ધર્મ સંબંધી સુધારા થોડે થોડે દાખલ કર્યા હતા ને તેમાના જે વિષે મુસલમાનો મહુજ નાખુશ થયા તે બંધ પાડ્યો કે માત્ર દરબારમાજ ચલાવ્યા તોપણ વધારે શ્રદ્ધાવાન મુસલમાનો બહુ નારાજી થયા મુલ્લા લોક તો તેમાજ વધારે નારાજી થયા વસુલાત ખાતામા સુધારો કર્યો તેમા ધર્માદા જમીન વિષે જે ફેરફાર થયા તેથી તેઓની નાખુશી વધી એક આફ્રિન મુસલમાને રચેલા ઇતિહાસમા આ બાબત ભારે ફરિયાદ ઉઠાવેલી છે એતો ખરૂ હશે કે જેઓ એની સામે થવામા આગેવાન હશે તેમનાપર સખ્તાઈ કરી હશે જેઓ નમના રહેતા તેઓ ઉપર કૃપા રાખવામા આવતી એતો નક્કી છે જે દાખલા એ પ્રતિપક્ષીએ નોંધ્યા છે, તેમા આ કારનો વાક જણાતો નથી જેમણે પાદશાહનુ અપમાન કર્યુ તે મનુ અપમાન પાદશાહે કરેલુ જણાય છે ફક્ત મુલ્લા લોક નારાજ થયા હતા એમ નહતુ કેટલાક અમીરો પણ એના નવા ધર્મની સામા હતા એઓમા અજીજ કોકા ખાનીઆઝમ મુખ્ય હતો એ પાદશાહનો દૂધભાઇ અને ઉત્તમ વર્ગનો સામંત હતો ગૂજરાતપર અમલ ચલાવવાને તેને મોકલ્યો હતો ત્યા કેટલાક વર્ષ રહેવાથી તેની માએ અકબરને અરજ કરી કે તેને હજૂરમા મળવા બોલાવો

પાદશાહે તેમ કર્યું; પણ અબ્દુજે કાંઈ બાનું બતાવી ના પાડી. ખરૂં કારણ તો એ હતું કે તેને દાઢી મુંડાવવી અને પગે લાગવું ગમતાં નહોતાં. અકબરે તેને મીઠા વચને જરા ઠપકો લખ્યો, પણ અબ્દુજે માન્યું નહિ; ત્યારે રીતસર તાકીદનો હુકમ લખી મોકલ્યો. તે પહોંચતાં અબ્દુજે નોકરી છોડી દેઇ, અકબરને બેઅદબી અને તિરસ્કાર ભરેલો કાગળ મોકલ્યો; તેમાં લખ્યું કે "આપ નવો ધર્મ ચલાવોછો તેનો આધાર શો છે? શું આપને પરમેશ્વરે પુસ્તક મોકલ્યું છે? ને આપ હજરત મહમદની પેઠે ચમત્કાર કરી શકોછો? ધર્મભ્રષ્ટ માણસો અન્તકાળ લગી જે નર્કમાં પડેછે તેને રસ્તે આપ ચઢ્યા છો, એ ભૂલશો નહિ. હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરૂછું કે તે આપને મુક્તિને માર્ગે પાછા આણે." ધર્મનો જુસ્સો આ પ્રમાણે બતાવી રજા લીધા વિના અને ખબર આપ્યા વિના તે મક્કે જતો રહ્યો. પણ ત્યાં થોડા વખતમાં તેને અણગમો થયો, તેથી પાછો આવી પાદશાહને શરણે ગયો. અકબરે તુરત તેને માફી બક્ષી તેને પદવી પાછી આપી અને મેહેરબાની જારી રાખી. એક બીજા મોટા ઉમરાવે રૂબરૂમાં તેના મત ઉપર હુમલો કરી કહ્યું કે, 'અન્ય મુસલમાની દેશોના પાદશાહો એ બાબત શું ધારશે તેનો વિચાર કરો.' અકબરે તેને હજુરમાંથી દૂર જવાનું માત્ર કહ્યું. એક ઉમરાવે પાદશાહના મત્રીઓને નર્કવાસી કહ્યા, તેને અકબરે કહ્યું કે 'એવા કુવચનનો જવાબ એક થપ્પડ છે.'

એ રીતે સામા થનારા માણસોનું કાંઈ વળ્યું નહિ, તોપણ અકબરનો નવો ધર્મ એવો બારીક અને જ્ઞાનઘન હતો કે સાધારણ લોકમાં તે ઝાઝો ફેલાય નહિ થોડાક તત્વજ્ઞાની, તથા કેટલાક સ્વાર્થી ધર્મોપદેશકો અને દરબારીઓએ માત્ર તે સ્વીકાર્યો હતો; અને અકબરનો કાળ થતાં તેના પંથનો પણ એની મેળે અંત આવ્યો, અને જહાંગીરે શાતપણે મુસલમાની પદ્ધતિ પાછી ચાલુ કરી. સૌર વર્ષ જાતે ઉપયોગી હોવાથી કેટલાક વખત લગી ચાલુ રહ્યું. તોપણ ધર્મસંબધી સ્વતંત્રપણે વિચાર અને તજવીજ કરવાની ઇચ્છા અકબરે ઉત્પન્ન કરી હતી તે જારી રહી; અને બહારનાં કારણોએ તેનો પ્રસાર અટકાવ્યો ન હોત તો આગળ વધતાં પરિપક્વ થઇ, ચાલતા વેહેમો-

નો નાશ કરી કોઇ મોરો સુધારો તે કરી શક્ત.

અકબરના મત અપૂર્ણ હતા એમ કહેવાઈ શકાય નહિ હિંદુ જ્ઞાનીઓ અદ્વૈત બ્રહ્મનેજ માનતા વેદ પુરાણમા બહુ દેવ કહેલાં છે તે કહેવાનુ તેઓ અપમાન કરતા નહિ, તથાપિ તે વાત ખરી માનતા નહિ અકબરની પેહેલા લગભગ સો વરસપર કબીરે પંથ સ્થાપ્યો હતો, તે તેના મતને વધારે મળતો હતો, અને પોતાના નવા માર્ગના કેટલાક સ્વેચ્છિક નિયમો તેણે કબીરપંથમાથી લીધા હશે એમ જણાયછે તોપણ એ ખરૂ છે કે એની પૂર્વે થઇ ગયના અધિપતિઓથી એનુ ઇશ્વર વિષેનુ જ્ઞાન ઉત્તમ હતુ, અને પોતાને હાથ રાજ્યસત્તા પુર્ણ છતા પ્રત્યેક માણસને ધર્મસબધી વિચાર કરવાની અને માનવાની છૂટ આપી, એ તેની ઉદારતા સિદ્ધ કરેછે

વસુલાતખાતુ.—ખેડુત લોકો પાસેથી કર ઉઘરાવવાની અકબરે જે ગોઠવણ કરી તેથી રૈયતને સુખ થયુ એણે ચલાવેલી રીત કેવળ નવી નહોતી શેરશાહે તે કાઢી હતી અને અકબરે તેમા સુધારો વધારો કર્યો શેરશાહનો અમલ થોડી મુદતપહોચ્યો, તેથી તેને તે આખા રાજ્યમા દાખલ કરી શક્યો નહોતો અકબરની કારકીર્દીમા આખા રાજ્યના ખેડુતોને તેનો લાભ મળ્યો

જમાબદી કરવામા તેને ત્રણ બાબતપર ધ્યાન આપ્યુ —૧ દરેક ખેતરની બરાબર માપણી કરાવવાપર ૨ દરેક ખેતરમા કેટલુ પાકેછે તેની ખોળ કરી તેમાથી સરકારે કેટલો ભાગ લેવો તે ઠરાવવાપર ૩, એ પ્રમાણે પાકનો હિસ્સો ઠરે તેની કિમતનુ નાણુ કેટલુ થાય તે મુકરર કરવાપર

૧ લી બાબતને માટે એ કર્યુ કે જૂદી જૂદી જાતનાં માપ ચાલતા હતા તે રદ કરી આખા રાજ્યને સારૂ એક માપ ઠરાવ્યું, અને માપવાના હથિયાર સુધર્યાં, પછી આખા રાજ્યમા ખેડાતી જમીનની માપણી કરવાને મોહ્નણીદારોને મોકલ્યા

૨ જો હેતુ પાર પાડવાને જમીનની પેદા કરવાની શક્તિ પ્રમાણે તેના ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ટ, એટલે ૧ લો, ૨ જો, ને ૩ જો, એવા ત્રણ વર્ગ કર્યા દરેક પ્રતની જમીનમા વીઘે કેટલુ પાકેછે તે તજવીજ

કરી નક્કી કર્યું, ને તેપરથી વીઘે સરાસરી કેટલુ પાકેછે તે ઠરાવ્યુ. ને તે સરાસરીનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવા ધારો કર્યો હતો. દરેક પ્રતનુ એક એક ખેતર છે તેઓમા વળી પાકેછે તેમાના—

	મણ	શેર	
૧ લા કે ઉત્તમ પ્રતના ખેતરમા વીઘે	૧૮	૦	પાકેછે,
૨ જા કે મધ્યમ પ્રતના ખેતરમા "	૧૨	૦	પાકેછે
૩ જા કે કનિષ્ટ પ્રતના ખેતરમા "	૮	૩૫॥	પાકેછે
ત્રણે મળી કુલ	૩૮	૩૫॥	પાકેછે

એને ત્રણે ભાગતા ૧૨ મણ ને ૩૮॥ શેર આવેછે, એ સરાસરી પાક, ને એ સરાસરીને ત્રણે ભાગતા ૪ મણ ને ૧૨॥ શેર આવ્યા, તે સરકારનો ભાગ

બીજુ ઉદાહરણ—એક વીઘા જમીનમા કપાસ નીચે પ્રમાણે પાકેછે—

	મણ	શેર
૧ લા વર્ગના એક વીઘામા	૧૦	૦
૨ જા વર્ગના " "	૭	૨૦
૩ જા વર્ગના " "	૫	૦
કુલ	૨૨	૨૦

એની સરાસરી દર વીઘે ૭ મણ ને ૨૦ શેર આવી, તેને ત્રણે ભાગતા સરકારનો હિસ્સો અઢી મણ થાય વધારેમા વધારે લેવાની વીઘોટીનો દર એ ઠરાવ્યો હતો, પણ જે ખેડુતને એ દર ભારે જણાય તે પોતાના ખેતરનુ કણતર કરવાની અને તે કણતર પ્રમાણે ભાગ આપવાની અરજ કરે એવો નિયમ હતો

ઉત્તમ વર્ગની ભૂમી જૂદી જૂદી હાલતમા હોઇ શકે, માટે ઉપલી વર્ગવારીમા નીચેની શરતો દાખલ કરી હતી—૧ જે જમીનને કદી પડતર રાખવી પડતી નથી, તેનો કર દર મોસમે લેવો ૨ જેને પડતર રાખવી પડેછે તેનો કર જે મોસમમા તે ખેડાય તે મોસમમા લેવો ૩ રેલ, વગેરેથી જે જમીનને નુકસાન થાય અથવા જે ત્રણ વરસ લગી ખેડાણમા ન હોય ને તેને સુધારવાને કાંઇ ખરચ

કરવો પડે, તેનો કર પહેલે વરસે બે પંચમાંશ લેવો, ને પછી પાંચમા વરસ લગી તેમાં વધારો કર્યા જવો, ને પાંચ વરસે પૂરેપૂરો લેવો જ. જે જમીન પાંચ વરસથી વધારે મુદત પડતર રહી હોય તેને માટે મેહેલા ચાર વરસમાં એથી વધારે છૂટ આપવી.

'ખેતરોની વર્ગવારી તેઓના રસાળપણા પ્રમાણે કરી હતી એમ આઈની અકબરીમાં લખ્યું છે, પણ ખેતરોના રસાળપણાનો મુકાબલો કયી રીતે કર્યો હતો તે જણાવ્યું નથી. એવું સમજાય છે કે પ્રત્યેક ગામને માટે ત્રણ વર્ગ કર્યા હશે; અને તેમ કરવામાં તે ગામના લોકનો અભિપ્રાય લઈ નિર્ણય કર્યો હશે, તથા ગામની જૂની વર્ગવારી હતી તે ઉપયોગમાં લીધી હશે. એ જૂની વર્ગવારીમાં જમીનના ગુણ પ્રમાણે વર્ગ ઠરાવી હતી; જેવી કે કાળી, ગોરાડુ, રાતી, કાંકરાવાળી, રેતાળ, પથ્થરવાળી કાળી, ઇત્યાદિ. પાણી મળી શકે, ગામની નજીક હોય, એ વગેરે બીનાઓ પણ ગામના ખેડુતોમાં જમીનની વહેંચણ કરવામાં ધ્યાનમાં લેઈ બધાને સરખો લાભ મળે તેમ કર્યું હતું.

૩. ખેતરના પાકમાંથી સરકારે કેટલો ભાગ લેવો તે ઠરાવ્યા પછી, તે ભાગને બદલે ખેડુતે નાણું કેટલું આપવું તે ઠરાવ્યું એ ઠરાવને માટે મોજણીના વરસની પાછલા ૧૯ વરસના દરેક શેહેર અને ગામના ભાવ શોધાવ્યા, ને તેની સરાસરી ઠરાવી, જે રકમ આવી તે માલને બદલે લેવી ઠરાવી. ગામમાં ખરેખરા ચાલતા ભાવ ઉપર નજર રાખી, કોઈ સ્થળે સરાસરીપરથી આવેલા આંકડામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે ઉપરાંત એવો ધારો કર્યો હતો કે, ખેડુતને એમ લાગે કે ઠરાવેલી નાણાની રકમ વાજબીથી વધારે છે, તો તે પોતાના ખેતરમાં પાકેલા માલમાથી ભાગ આપી શકે.

આ સઘળી જમાબંદી પ્રથમ દર વરસે કરવામાં આવતી; પરન્તુ પ્રતિ વર્ષે એમ કરવામાં વિટંબણા પડવાથી, પાછલાં દશ વર્ષની જમાબંદીની સરાસરી કાઢતાં જે રકમ દરેક ખેડુત માથે આવી, તે તેણે દશ વરસ સુધી આપવી એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવથી વરસવારી જમાબંદીથી થતી ખરાબી ઓછી થઇ, કેમકે ખેતરમાં પા-

વેલા માલની જાત પ્રમાણે આકાર લેવામાં આવતો, તેથી ઊંચા મૂલના માલથી નહિં વધારે તોપણ તેને માટે કર વધારે ભરવો પડે, માટે તેવો માલ પકવવાને ખેડુતો ખુશી નહોતા.

ઉપર કહેલી મોજણી અને વર્ગવારી સંભાળથી સરકારી દફતરમાં નોંધાવી હતી. જમીનની વહેંચણ, ખાતેદારોનાં નામ, પ્રતિવર્ષ ઉપજમાં વધારો ઘટારો; એ સર્વ એ મુજબ દરેક ગામના દફતરમાં નોંધાતુ આ પદ્ધતિ ઉપયોગી હોવાથી, જે પ્રાંતો અકબરના તાબામાં નહોતા ત્યાં પણ તે દાખલ થઈ

જમીનના વેરામાં અકબરે એ સુધારો કર્યો તેજ વેળા બીજા પીડાકારક પુષ્કળ કરો અને અમલદારોની હકસાંઇઓ હતી તે કાઢી નાખી રૈયતના માથાનો ભાર ઓછો કર્યો.

વસુલાતના આકડા પ્રમાણે તેણે રાજ્યના નવા ભાગ કર્યા. જેટલા ભાગમાંથી એક કરોડ દામ એટલે અઢીલાખ રૂપિયા ઉપજે તેટલાને જીલ્લો ઠરાવ્યો, અને એવા દરેક જીલ્લાના વસુલાતખાતાના ઉપરી અધિકારીને (કલેકટરને) 'ક્રોરી' એવી પદવી આપી. આ ગોઠવણ લાંબી મુદત ન ચાલતાં જૂના હિંદુ વિભાગ પુનઃસ્થાપન થયા.

આ ઉપચારનું પરિણામ એ થયું કે ખેડુતો પાસેથી સરકારને લેવાની રકમ ઓછી થઈ; પણ તેથી ભરણું કમી થયું નહિ. પહેલાં કરનો બોજો ભારે હોવાથી ઘણા ખાતેદારો લેહેણી રકમ આપી શકતા નહિ, ને બાકી બહુ રહેતી. હવે લેહેણું બરોબર આવવાથી સરકારને ઉપજ લગભગ તેટલીજ રહી ને રૈયતને માથે કર વેરાનો ભાર ઓછો થયો. અબુલ ફ્ઝલે લખ્યુ છે કે, શીરશાહનો ધારો ચોથો હિસ્સો લેવાનો હતો. તોપણ તેથી ખેડુતોને માથે આ કરતાં વધારે બોજો પડતો; કેમકે તેનાં એક ચતુર્થાંશની જોડે બીજા કર અને હકસાઇઓ આપવાની હતી. અકબરના સરકારી એક તૃતીયાંશની જોડે બીજો બોજો ન હોવાથી ખેડુતોને વાસ્તવિક ઓછું આપવું પડતું.

અકબરે પોતાના વસુલાતખાતાના અમલદારોને ઉઘરાવવાની રીત જણાવી છે, તે ઉપરથી તેની રૈયત ઉપર સખ્તાઇ ન થવા દેવાની ફિકર, અને પ્રજાના સુખ ચેનને સારૂ તેની આતુરતા જણાયછે. એ

હુકમોમાં વસુલાતખાતુ ચલાવવાની કેટલીક વિગત લખી છે. હરકોઇ કર વેરો ઇજારદારોની મારફત ઉઘરાવવો નહિ, પણ પ્રત્યેક ખાતેદારની કબૂલાત લેવી અને તેની પાસેથી બરોબર કર લેવો. મુખી પટેલો અને તલાટીઓને બધું કામ સોંપી તેમના કહેવાપર કેવળ ભરોસો રાખવાની મના કરી છે.

ફારસી ગ્રંથોમાંથી મળેલો ઉપલો હેવાલ આપી એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ લખેછે કે સામટે મેળે જોતાં આ મોટા સુધારાથી તે કાળના લોકના સુખમા ઘણો વધારો થયો; પરંતુ એથી આગળ ખેતીના કામમાં સુધારો વધે તેવું નહોતું. ખાતર વગેરેથી જમીન સુધારે અને કૂવા વગેરે પાણી પાવાનાં સાધનપર ખેડુનો નાણાં ખરચે તેથી જે નફો થાય, તેમાંથી થોડાં વરસમાં સરકાર ત્રીજો ભાગ લે અને ખરચમાં ભાગ ન આપે, તો તે ખરચ કરવાનુ રૈયતને મન ન થાય. વળી ખેતીના કામમાં લાગેલા લોકમાના કેટલાકને બીજા ધંધા કરવાનું મન થાય એવું ઉત્તેજન મળે એમ એમાં નહોતું. અકબરની તરફથી એટલું કહી શકાય કે જમીનની વહેંચણ વારસાના હકથી બધા દીકરામાં થાય અને તેથી દરેક ખેડનારને હાથ થોડી થોડી જમીન આવે એવુ હોય, ત્યાંસુધી સરકારી વસુલાતખાતાના કોઇ તરેહના નિયમોથી એ ખોડ મટી શકે નહિ; કેમકે થોડી થોડી જમીન ખેડનારને ખેતી સુધારવામાં મોટો ખરચ કરવો પાલવે નહિ. કુટુંબના પ્રત્યેક આદમીને ખેડવાની જમીન મળવાથી ખેડવાનું કામ છોડી વેપારાદિક બીજા ધંધા કરવાની કોઇને જરૂર પડે નહિ, એટલે ખેતીની મજૂરીનું તથા પાકનું મૂલ વધે નહિ.

વસુલાતખાતાના સુધારા કરવામાં સૂચના અને સલાહ આપનાર તથા ગોઠવણ કરનાર રાજા ટોડરમલ હતો, અને આખા રાજ્યમાં તેના નામથી એ જમાબંદી ઓળખાતી હતી; ને જ્યાંને હજી ચાલેછે ત્યાં અદ્યાપિ તે ટોડરમલની જમાબંદી કહેવાયછે. આ મહાપુરુષના લશ્કરી પરાક્રમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. અબુલ ફઝલ લખેછે કે તેને પૈસાની લાલચ જરાએ નહોતી, ને તે કેવળ પ્રમાણિક, પણ દ્વેષી અને ખારીલો હતો. તે ઉપવાસ કરવામાં વ્રત પાળવામાં, અને હિંદુધર્મના

બીજા વેહેમોમા એટલો ચુસ્ત હતો કે અકબરે પણ તેને હપત્રો દીવે લો પોતાની ધર્મ સુધારાની ટોળીમા તેં સામીલ નહોતો, તોપણ અકબરના અનુગ્રહ અને ભરોસો તેના ઉપર સપૂર્ણ હતા

વસુલાતખાતાની પેઠે રાજ્યકારભારના બીજા ખાતાઓ વિષે વિશેષ ખુલાસા નોંધવામા આવ્યા નહોતા, તથાપિ અકબરે પોતાના અમલદારોને ફરમાવેલા હુકમોની નોંધ છે તે ઉપરથી તે સબંધી સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી શકીએ

રાજ્યના પંદર ભાગ કર્યા હતા, અને તેમાના દરેક ભાગને સૂબો કહેતા એમાના બાર હિંદુસ્તાનમા હતા અને ત્રણ દક્ષિણ દેશમા હતા * હિંદુસ્તાનમા બાર હતા તેમના નામ–૧ અલાહાબાદ, ૨ આગ્રા, ૩ દિલ્હી ૪ કાબુલ ૫ લાહોર, ૬ મૂલતાન, ૭ અયોધ્યા (અવધ), ૮ અજમેર, ૯ ગૂજરાત, ૧૦ માળવા, ૧૧ બહાર, ૧૨ બંગાળ, દક્ષિણદેશમા ૧ વરાડ, ૨ ખાનદેશ, ૩ અહમદનગર, એ ત્રણ હતા એમાના દરેક સૂબા ઉપર અમલ કરનારા મુખ્ય અધિકારીને સિપાહસાલાર કહેતા, ને તે પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે તમામ મુલકી અને લશ્કરી અમલ બજાવતો ઉપર કહેલા વસુલાતખાતાના અમલદારો તથા જીલ્લાના ફોજદારો તેના નીચે હતા દરેક જીલ્લામા રાખેલી ફોજના ઉપરીને ફોજદાર કહેતા એ ફોજના બે પ્રકાર હતા–જીલ્લાની અને પાદશાહી એ બંને પ્રકારના લશ્કરનાં થાણાફોજદારને તાબે હતા, ને જીલ્લાની હદમા ફિતુર કે બખેડો થાય તેનો બંદોબસ્ત કરવો એ તેનુ કામ હતુ અકબરના વખત પછી સિપાહસાલારને સૂબેદાર કહેતા, અને તેના હાથ નીચે વસુલાતખાતાનુ કામ કરવાને પાદશાહ તરફથી દીવાનની નીમણુક થતી દરેક સૂબાના કેટલાક મોટા ભાગ કરી તે દરેક ભાગને સરકાર કહેતા, ને દરેક સરકારના વિભાગને પરગણુ કે મહાલ કહેતા વળી કેટલાક પરગણાના જથાને દસ્તુર કહેતા અકબરના વખત પહેલા પરગણાથી મોટા ભાગને શાક, ખિત્તા, ઉર્મા, દિયાર, કે વિલાયત કહેતા, ને તે ભાગ

* આલમગીર ૧ લાએ (ઔરંગજેબે) બીજાપુર અને ગોલકોંડાના રાજ્યો જીત્યાં, ત્યારે એ ત્રણમા બીજા ત્રણ ઉમેર્યા તેના નામ બીદર, હૈદ્રાબાદ અને બીજાપર.

જાગીરોથી ફોજના ખરચને માટે ઠરાવ્યો હોય તો તેને ઉતા કહેતા મનસબદાર એ ઇનામ વધારે આપવામા આવતો નહિ, એ અમલદારોને ઘણુંખરૂં નાણાંરૂપે આપતા

ઇનસાફ કરવાને મીર અદલ અને કાજી કચેરીમા બેસતા કામની તજવીજ કરવી અને કાયદો જણાવવો એ કાજીનુ કામ હતુ અને ઠરાવ કરવો કે હુકમ આપવો એ મીર અદલનું કામ હતું, એમછ ઉપરી અધિકારી તે વખતે મુસલમાની રાજ્યની માહેતગારી કાજીને હતી, ને તેમા પાદશાહના હુકમથી કે દેશના રિવાજથી જે ફેરફાર થયો હોય તેનુ જ્ઞાન મીર અદલને હતુ મોટે ગામોમા અને કસબામા પોલિસ અને માજીસ્ટ્રેટનુ કામ કરનાર મુખ્ય અધિકારી કોટવાલ કહેતા મોટા ગામોમા વસુલાત ખાતાના અમલદારો તે કામ કરતા, અને નાના ગામોમા ગામના અધિકારીઓને હાથ તે કામ હતુ હિંદુઓમા કાયદા સબંધી ઠરાવ બ્રાહ્મણ પાસે કરાવતા

અધિકારીઓને સૂચના અને હુકમો લખ્યા છે તે બધામા ન્યાય અને લોકના ભલા ઉપર નજર રાખી છે, પરતુ તેમા કેટલેક ઠેકાણે અસભ્યતા અને નાદાની જેવુ યુરોપી પંડિતોને લાગેછે હિંદનો ઇતિહાસ લખનાર એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ કહેછે કે એશિયાના લોકનાં આ પ્રકારના લખાણમા એ સ્વાભાવિક છે

રાજ્યવાનોના ઉપર મોકલેલી યાદીઓમા સ્વૈચ્છિક રાજ્યરીતિ પ્રમાણે ગુપ્ત બાતમી રાખવાની અને ખાનગી કામમા હાથ ઘાલવાની સૂચનાઓ છે બજારમા જતો માલ ત્યા પહોંચ્યા પહેલા ખરીદવાની મનાઈ કરી છે, અને કેટલાક ઉડાઉપણાના નિયમો જેવા કે

સજા માત્ર કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તેની જોડે તેને ફરમાવ્યુ છે કે મોતની સજા જેમ બને તેમ ઓછી કરવી, અને તે અમલમા લાવ્યાની પૂર્વે કામના કાગળ દરબારમા મોકલી પાદશાહની મંજુરી મગાવવી,-માત્ર બખેડારી બંડખોરોને માટે એ મંજુરીની ગરજ જોઈ નહિ મોટી સજા કરવામા હાથ, પગ, નાક, કાનાદિક કાપવાની, તથા બીજી ક્રૂરતા કરવાની મના કરી છે

મુલ્કી ખાતાના સુધારાની જોડે લશ્કરમા પણ અકબરે સુધારો કર્યો તેને હુકમ માનતુ કરવાને જેમ લાંબા અને ભયંકર જંગ કરવા પડ્યા તેમ પછી તેના વહીવટમા કરકસર અને કાર્યસિદ્ધિ આણવામા ભારે મોટી મહેનત પડી ફોજના પગાર અને બીજા ખરચને પેટે જાગીર અને ઉપજનો ભાગ આપવામા આવતો, અને તે ઉઘરાવવાનુ કામ જાગીરદાર પોતાની નજરમા આવે તેમ કરતો, કેમકે તે ઉપર કોઈની દેખરેખ નહોતી સ્વારોની હાજરીમા અનિયમિતપણુ અને દગલબાજી ચાલતા હાજરીને માટે માગી આણેલા ઘોડાપર નોકરોને અને છાવણીમા કામે આવેલા માણસોને બેસાડી દેખાડવામા આવતા આ બને બાબતોમા અકબરે સુધારો કર્યા જ્યા બની શકે ત્યા સરકારી જામદારખાનામાથી પગાર આપવાનો રિવાજ ચલાવ્યો, અને જે જાગીરો રહી તેની દેખરેખનો બંદોબસ્ત કર્યો હાજરીમા સુધારાને માટે ચેહેરાપત્રક કરાવ્યા તેમા દરેક સ્વારના ચેહેરાનુ અને અંગનુ વર્ણન નોંધાવવુ અને એવી નોંધવિના પગાર અપાય નહિ એવો ધારો કર્યો સરકારી નોકરીમા વાપરવાના પ્રત્યેક ઘોડાને ડામવડે પાદશાહી નિશાન કરાવ્યા ઊંટ, અંબાડ, ગાડાં, વગેરે ફોજના માર્ગમા જોઈએ તેઓની નોંધ કરાવી, અને તેના દર ઠરાવી પૈસા અપાવ્યા ફોજમા સુધારો કરવાનુ કામ પૂરૂં થયુ ત્યારે પણ તેની ગોઠવણ બહુ સારી નહોતી. તેમા પરગણા એટલે અમુક સખ્યાના વિભાગ, અને તે વિભાગને માટે અમુક પ્રમાણમા અમલદારોની ગોઠવણ નહોતી પાદશાહને જરૂર જણાય, તેટલા અમલદારો નીમવા એવી પદ્ધતિ હતી એ અમલદારોને મનસબદાર કહેતા, અને તેઓના દસ હજાર ઘોડાના નાયકથી દસ ઘોડાના નાયક સુધી હતા. એ સર-

દારો પોતાને માટે ઠરાવેલી સખ્યા રાખતા નહિ, પણ તે સખ્યા પ્રમાણે તેમને પગાર મળતા. છેક નીચલા વર્ગના મન્સબદારોને તો નામ પ્રમાણે ઘોડેસ્વાર રાખવા પડતા. ઉપલા વર્ગના મન્સબદારો જેટલા સ્વાર રાખવાનો હુકમ થાય તેટલા તેઓ રાખતા, ને તેટલાની હાજરી પૂરાવી તેમનો પગાર લેતા એ મન્સબદારોના માણસોની સખ્યાનો સરવાળો થાય તેટલી ફોજની સખ્યા થાય દરેક સ્વારીમા સેનાપતિ તથા કેટલાક તેના હાથ નીચેના સરદારોને પાદશાહ નીમતા. બાકીના અમલદારો મન્સબદારો પોતપોતાની ટૂકડીમાં નીમતા હશે, પાચ હજારથી વધારે ઘોડાની મન્સબદારી પાદશાહના પુત્રો સિવાય બીજા કોઇની મળતી નહિ. પાદશાહી કુટુંબના શાહાજાદા અને રજપૂત રાજા રાણા સુદ્ધાત પાચ હજારના મન્સબદારો ત્રીસ હતા, બસે ઘોડા સુધીના મન્સબદારોને અદર ગણતાં તેઓ સાડી ચારસેથી ઓછા હતા. દરેક મન્સબદાર જેટલા ઘોડેસ્વાર રાખે, તેથી અર્ધા પાળા રાખે એવો હુકમ હતો. એ પ્યાદલસાના ચોથા ભાગે બદૂક રાખવી અને બાકીના તીર કામઠા રાખી શકે, એ સ્વારોમાના જેઓ સિંધુ નદીની પેલીમેરના હોય તેઓને ઘોડા ખરચ સુદ્ધાત પચીશ રુપિયાનો પગાર અને જેઓ હિંદના હોય તેમને વીશ રુપિયાનો પગાર આપવો એવો ઠરાવ હતો. બંદૂકવાળા પાળાને વધારેમાં વધારે છ રુપિયા, અને તીરબાજોને ઓછામા ઓછા અઢી રુપિયાનો મહિનો મળતો. મન્સબદારના સ્વારો ઉપરાંત તેઓથી ઊંચા પ્રકારના છૂટક સ્વારો રાખવામા આવતા, ને તેમને અહદી (એટલે એક એક જૂદક) કહેતા. તેમને ગુણ પ્રમાણે સુમારે મળતા, પણ મન્સબદારોના સાધારણ સ્વારોથી તે વધારે હતા. મન્સબદારોને પણ સારા પગાર મળતા, પરંતુ તેમના પગાર હોદ્દા વગેરે વશપરપરા નહોતા. મન્સબદારનું મરણ થયે પાદશાહ તેના દીકરાને કોઈ ઉતરતી પંક્તિની પદવી અને બાપે સારી નોકરી કરેલી હોય તો કાંઇક પેન્શન પ્રથમ આપતા એ મન્સબદારોના પગાર વિષે એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ લખેછે કે આઇની અકબરીમાં જે આંકડા લખ્યા છે તે તેમનો પકનો પગાર હોઇ શકે નહિ પણ બર્નિયર નામે ગ્રંથકર્ત્તાએ લખ્યું છે કે તેનો

સુરખની દાનીશમંદખાન નામનો પાંચ હજારી મનસબદાર હતો, પરંતુ વાસ્તવિક પાંચસે સ્વારોનો નાયક હતો ને તેનો માસિક પગાર પાંચ હજાર ક્રાઉન (સાડાબાર હજાર રૂપિયા) નો હતો.

અકબરની ફોજમાં સ્વારોની સંખ્યા કેટલી હતી તે જાણવાનું સાધન નથી પાછલા વખતમાં પહેલા આલમગીર (ઔરંગઝેબ) ના અમલમાં બે લાખ સારી લડી શકે તેવા સ્વાર હતા એમ બર્નિયરે જણાવ્યું છે. વળી તે ઉપરાંત તોપખાનું અને બીનકવાયતી પાયદલ હતું અકબરની સેનામાં એટલી સંખ્યા હોવાનો સંભવ નથી અબુલ ફઝલે પાળાના જોદ્ધાની સંખ્યા ૪૪ લાખ લખી છે, તે અમુક પ્રસંગે નોકરીની શરતે જમીન ભોગવનાર રાજા, રાણા, ઠકરાતીઓ, ગરાસીઆ, કોળી ઠાકરડા, ડુંગરોના ભીલાદિકની હશે, અને તે પણ વાસ્તવિકથી વધારે કહેલા જણાય છે એમાં થોડાજ લાંબી મુદત લગી કામે લાગે એવા હશે, વખતે જંગલોમાં શિકારની વખતે એક બે દિવસ નોકરી બજાવે તેવા ઘણાખરા હશે

અટક ચંદ તથા બીજા કિલ્લા, અને લશ્કરી તથા બીજા કામની સરકારી ઇમારતો અકબરે કરાવી હતી એમાં આગ્રાનો કોટ અને કિલ્લો બીજા સર્વથી સરસ છે. એમાં ઘડેલા પત્થરની ભીંતોના પડદા અને બુરજો છે ને તેઓને મિનારા, ઘુમટો, અને કાંગરાથી શણગારેલા છે, તથા તેઓની આસપાસ ઊંડી ખાડીઓ કરી છે ગજમહેલને ઘટે તેવા દરવાજા તથા તે ઉપરની ઇમારતો છે ફતેહપુર સીકરી તેણે વસાવ્યું ને તેના કિલ્લા કોટ ચણાવ્યા. તેના રહેવાના ધામોમાં મુખ્ય તે હતું એ શહેર હાલ ઉજ્જડ છે, તથાપિ કિલ્લામાં જે ભારે શોભા પેહેલાં હતી તેના અતિ ઉત્તમ નમૂનામાં એની ગણના થઇ શકે છે. એ ડુંગર ઉપર આવેલું છે તેથી દૂરથી દેખાય છે. તેની બાગોળના બુરજની સીઢીના પગથીઆની શોભા, ગજમંદિરનું ઉમદા નકશા નામ અને તે નકશી કામનો વિસ્તાર વખાણવા જોગ છે વળી એ સર્વથી સરસ ત્યાંની મસીદ (મસ્જીદ) છે. તેની અંદરના ચોગાનની ઇમારત બહુ ભવ્ય છે આગ્રામાં ધોળા આરસની મસીદ છે તેનું નકશી કામ પણ બહુ સાદું અને સુંદર છે. આગ્રાનો મહેલ પણ ઘણોખરો એજ પત્થરનો

બનાવેલો છે, અને તેમાં કેટલાક ઘણા મઝાના ઓરડા છે. મોટા દીવાનખાનાનો ભભકો ભારેછે. તેમાંના ધોળા આરસના થાંભલા અને કમાનોની સફાઈ બહુ શોભાયમાન છે, અને તેઓ દિલ્હીના તેજ જાતના કામથી સરસ છે. નાના ઓરડામાં નકશી અને મીનાકારી કામ છે, તે પણ બહુ ઊંચી જાતનું અને વખાણવા જોગ છે. દિલ્હીમાં પોતાના પિતા હુમાયુનો રોજો અકબરે બધાવ્યો છે, તે મોટી અને સંગીન ઇમારત છે. તે આસપાસની જમીનથી ઊંચી જગાએ છે, અને તેની ઉપર ધોળા આરસનો મોટો ઘૂમટ છે.

જેમ વસૂલાતખાતામાં, ન્યાયખાતામાં, અને ફોજખાતામાં સુધારો કરી નિયમો ઠરાવ્યા, તેમ બીજાં બધાં ખાતામાં કર્યું. ટંકશાળ અને ત્રિજોરીથી તે રાજમેહેલને લગતાં મેવા, ફળ, ફૂલ, સુવાસિત પદાર્થો, અને જનાવરો રાખવાનાં સ્થળો, અને તે કામપર રાખેલા નોકરો સંબંધી ધારા પણ આયીની અકબરીમાં અજુલ ફજલે નોંધ્યા છે. બધાં કામ કાયદેસર અને મોટા દમામથી ચાલતાં હતાં. મોટાં ખાતાંપર અને તેઓમાંના પુષ્કળ સેવકોપર જાપતો રાખવામાં આવતો, અને ભારે ખરચ કરકસરથી ચાલતો.

અકબર જાતે સાદો છતાં પાદશાહી ડોળ ભારે રાખતો, અને તેનો ખરચ પણ ઘણો થતો. તેની પાસે પાંચ હજાર હાથી અને પોતાને ચડવાના બાર હજાર ઘોડા હતા; ને તે ઉપરાંત શિકારી કૂતરા, શકરા, વગેરેનું મૃગયા રમવાનું મોટું ખાતું હતું. મુસાફરીના તંબુઓ મોટાં ઘર જેવા હતા. તેની આસપાસ ઊંચા કોટ જેવો કંતાનનો પડદો રાખવામાં આવતો તેની માંહે લગભગ ૨૩૦૦૦ ચોરસ ગજ જમીન રોકાતી. તેમાં દીવાનખાનાં, જમવાના, રમવાના, કસરતના, સૂવાના, વગેરે મોટા અને સુંદર ઓરડા હતા; અને તેમાં ભારે કીમતી સામાન રાખવામાં આવતો. ડેરાતંબુની કનાતોનો રંગ બહારથી લાલ હતો; અને તેઓ માંહેથી ભાતભાતના સુંદર રંગ અને બુટ્ટાવાળી હતી. તંબુની ટોચે મૂકેલા સોનેરી ગોળા દેવાલયનાં શિખરોની પેઠે શોભતા. લશ્કરી છાવણીમાં કિલ્લા જેવો પાદશાહનો મુકામ દેખાતો. છાવણી મોટા શોભાયમાન નગરના જેવી દિસતી;

રંગ બેરંગી તણુઓ સીધી હારમાં અને મેહેલાવાર ગોઠવતા અને વચમાં નિયમિત પહોળા રસ્તા રાખતા મોટી છાવણીની લંબાઈ પાંચેક મૈલની થતી કોઇ ઊંચી જગાએથી જોતા તેનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગતો. વસન્તોત્સવમાં અને પાદશાહની શાલગીરીને સમયે ભારે ઠાઠમાઠ થતો, ને તે કેટલાક દિવસ સુધી પહોંચતો. એ જોવાને બહુ માણસ આવતા, તેથી મોટો મેળો ભરાતો દબદબા ભરેલી મોટી સ્વારીઓ, રોશની, જાફતો, સાકમારી, તથા બીજી રમત ગમત થતી, પાદશાહ જે મૂલ્યવાન તણુમાં આવી મુકામ કરતા, તેથી ચારેક વીઘા જમીન રોકાતી, અને તેપર રેશમી અને સોનેરી ગેલરીઓ અને ગલીચા પાથરવામાં આવતા, તથા તેમાં મોતી અને રત્નોવાળી કસબી મખમલના પડદા ઝગઝગી રહેતા અમીરોના ડેરા પણ તેવાજ હતા તેઓ એક એકને મળવા જતા, અને પાદશાહની પધરામણી તેમને મુકામે થતી. તેઓ પાદશાહને નજરાણા કરતા, અને પાદશાહ તેમને દુશાલા, શેલા, પાઘડી, વગેરે પોશાક, તથા શીરપેચ, બાજુબંધ, કડા આદિક ઘરેણા, અને હાથી ઘોડાની બક્ષીસ આપતા, પાદશાહની તુલા થતી, તેમાં એક ધારણ સોનાથી, બીજી રૂપાથી, ત્રીજી અત્તરાદિક સુગંધમય વસ્તુઓથી, એમ અનેક પદાર્થોથી થતી, અને તે સર્વે તમાશગીરોમાં વહેંચી દેવામાં આવતુ સોનારૂપાની બદામ, ચારોળી, વગેરે મેવાની મૂઠીઓ ભરી પાદશાહ ફેંકતા, તેની લૂટાલૂટ અમીર ઉમરાવો પણ કરતા. તેહેવારને મુખ્ય દિવસે શાહ આરસના મેહેલમાં તખ્ત ઉપર બિરાજતા, અને તેની આસપાસ સરદારો સુંદર મૂલ્યવાન પીંછા, તથા શીરપેચવાળી પાઘડીઓ, અને ઉમદા પોશાક પહેરી ઉભા રહેતા. સ્વારીના શણગારેલા સેંકડો હાથી ઘોડા તેની આગળથી ચાલી જતા હાથીઓની ટોળીઓ કરી હતી, તેમાની દરેક ટોળીના મુખ્ય હાથીને કુંભસ્થળે અને પડખે સોનાના પતાની પાખર હતી. હાથીની પછી સ્વાર વગરના પણ સોના રૂપાની પાખર અને કસબી જીનોથી શણગારેલા ઘોડાની મોટી હાર આવતી ત્યાર પછી ગેંડા, સિંહ, વાઘ, દીપડા, શિકાર કરવાને શીખવેલા ચિત્તા, શિકારી કૂતરા, અને શકરા આવતા, ને આખરે કિન-

ખાબ અને તામના વસ્ત્ર પહેરેલા અગણિત ઘોડેસ્વારો ઘોડા નચાવતા ચાલી જતા

આ બધા દમામમા અકબરશાહનો દેખાવ જેવો પ્રતાપી હતો તેવોજ સાદો હતો નજરે જોનાર બે યુરોપી ગ્રહસ્થોએ તેનુ ધ્યાન કર્યુંછે, તેનો ઉતારો એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબે પોતાના પુસ્તકમા કર્યોછે. તેમા લખ્યુ છે કે, "તે એશિયાના પાદશાહોથી ઓછો આડબર રાખેછે, રાજ્યાસનની નીચે ઉભા રહીને કે બેશીને ઇનમાફ કરેછે, મળતાવડો, રાજતેજોમય, દયાળુ, અને સખ્ત સજા કરનાર છે, વળી બદૂકો અને તોપો બનાવવા વગેરે શિલ્પ કામમાં ચતુર, અલ્પાહારી માત્ર ત્રણ કલાક ઊંઘનાર, વિસ્મયકારક ઉદ્યોગી, હલકા લોક જોડે હળી મળી જનાર, તેમના ઉપર માયા રાખનાર, અને ઉમરાવોની ભેટ કરતા તેમની ભેટને વધારે માનપૂર્વક સ્વીકારનાર, પોતાની રૈયતને વહાલો, અને શત્રુને ભયકર હતો"

• દિલ્હીના મુગલાઇ રાજ્યની ઉત્પત્તિ બાબરથી થઇ, અને બાબરની ગાદીએ હુમાયુ આવ્યો, તથાપિ જે રાજ્યપદ્ધતિને લીધે એ રાજ્ય લાબી મુદત લગી ટક્યુ, ને બીજા મુસલમાની રાજ્યોને મુકાબલે વખણાયું, તે પદ્ધતિ મહાન અકબરે સ્થાપી રાજ્યમા બધે ઠેકાણે ન્યાયાધીશ રાખ્યા હતા, તેમ છતા પડે પણ પ્રતિ દિવસે એકવાર અને ઘણીક વખત બેવાર ખુદ દરબારમા પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળતા એ ચાલ એની પછી પેહેલા આલમગીર (ઔરંગઝેબ) ની પછી થયલા બાદશાહોએ બધ પાડ્યો, તેથી તેમના વિષે પ્રજાનુ માન ઘટી ગયું અકબરે ખેડુતના ભલાને અર્થે વીઘોટી બાધી અને વસુલાતના ધારા કર્યા, લશ્કરના પગાર અને હાજરીનો બદોબસ્ત કર્યો, રાજસેવાના સબધમા ધર્મભેદ કાઢી નાખ્યો ધર્મ વિષેના જુલમનો નાશ કર્યો અને બીજા સુધારા કર્યા તે ઘણા વખત લગી તેના વશજોએ પાળ્યા એ ઉપરથી અનુમાન થઇ શકેછે કે જો તેણે બીજા સુધારા કર્યા હોત તો તેપણ જારી રહેત પોતાનો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો; પણ માત્ર જુગ્ગ દરબારને માટે રાખેલા હજારો હાથી ઘોડાનો તથા બીજા નકામા દમામનો ખરચ ઓછો કરી, તે ધન પ્રજાના ભલાને અર્થે ખરચવાનો

ચાલ પાડ્યો હોત, તો તે નીભવાનો સંભવ હતો. રૈયતપર થતો જૂલમ અટકાવવાને કરેલી કોશીશની નોંધ એના ઇતિહાસમાં છે. પણ લોકના વેપાર રોજગારમાં અને દોલતમાં કેટલો વધારો થયો, તેની તજવીજ સંબંધીની નોંધ, અરે! તેનાં પત્રકો પણ જડતાં નથી. પૃથ્વીની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓના ધર્મ, અને તત્વજ્ઞાનની શોધ તેણે કરી; પણ તેમના સંસારી રિવાજોની અને રાજનીતિઓની ખોળ કરેલી જણાતી નથી. જે વિચક્ષણ મહાપુરૂષે ગોવાના યુરોપી ખ્રીસ્તી પાદ્રીઓને તેડાવી તેમના ધર્મ વિષે તમાસ કરી, અને તેમના બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો તેણે તેમને યુરોપની સસારી રૂઢીઓ, નૌકામેના, અને રાજનીતિ વિષે કાંઈ પૃછ્યું નહિ, એ નવાઇ જેવું છે! પોતાના ચતુર કારભારીઓ અને ઓબતીઓમાના કોઇને યુરોપ જોવા મોકલ્યો નહિ. તેનું કારણ સમજાતું નથી.

એ સમયે ઉપલા વર્ગના મુસલમાનોમાં સ્ત્રીઓને ભણાવવાનો ચાલ હશે એમ જણાયછે; કેમકે જહાંગીરની પ્રખ્યાત અને માનીતી બેગમ નૂરજહાન એટલું ભણેલી હતી કે ફારસીમાં નવી કવિતા જોડી પોતાના પતિનું મન રંજન કરતી, એવું તે કાળના ઇતિહાસમાં નોંધાયલું છે. પરંતુ એકપત્નીવ્રતના લાભનો વિચાર યૂરોપી લોકના ધારાપરથી તેના મનમાં ઉતરત ઘણી પત્નીઓ પરણી તેમને જનાનામા પૂરી ન મૂકતાં, યુરોપના પાદશાહો અને રાજા રાણા એક એક પત્ની માત્ર પરણતા; અને તે નારીઓને પડદામાં કેદ ન રાખતાં, બહાર ફરવાં હારવા અને સંસારમાં મહાલવા દેતા, એવું તેને જ્ઞાન થાત. કુવારો પુરૂષ જે કન્યાપર મોહિત થયો હોય, તેને પરણવાને તેની આછછ કરતો, અને સ્ત્રીઓ બહુધા જુવાનીમાં આવે ત્યારેજ સ્વેચ્છાવર કરતીઓ તેના જાણવામાં આવત. એશિઆ અને યુરોપની એ સમેની બીજી સંસારી રૂઢીઓ, ધારા અને રાજ્ય પદ્ધતિઓના તફાવત વિષે અકબરના કોઇ ખબરદાર દરબારીએ યુરોપમાં પ્રવાસ કરી ગ્રંથ લખ્યો

છે, અને હિંદને એવી ફોજની કેટલી બધી જરૂર છે, તેપણ તજવીજ કરવા જોગ વિષય હતો મક્કે હજ કરવા જનારાને પોર્તુગીઝ અધિકારીઓનો પરવાનો લેવો પડતો, અને તે મુગલ સરકાર તરફથી મેળવી આપવામા આવતો આ અપમાનથી પણ અકબરશાહના મનમાં નૌકા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનુ આવ્યુ નહિ, તેનુ કારણ શુ હશે? હિંદના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કાંઠાના ઘણાક બંદરો મુગલ સરકારને તાબે હતા એ બંદરોમા વહાણો બંધાતા, અને ખલાસીઓ પણ પુષ્કળ હતા ઇસ્તાંબુલના સુલતાનને તથા આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાપરના મુસલમાની રાજ્યોને દરિયાઇ લશ્કરો હતાં, અને અકબરશાહે મનપરલીધુ હોત, તો હિંદને માટે પણ બની શકત, ને તેમ થવાથી કેટલાક રજપુત સરદારો નાખુદા અને નૌકાસેનાધિપતિ થાત, અને તેઓની મોવનમા અને તેમના રક્ષણ નીચે હિંદુ મુસાફરો અને વેપારીઓ બીજા ખંડોના દેશો જોવાને કે ત્યા વેપાર કરવાને જાત જેમ અટકનદી ઓળગવાનો વેહેમ રાજા માનસિંહ અને બીજા રાજપુત્રોના દાખલાથી તુટ્યો, તેમ સમુદ્રપ્રયાણ તથા યુરોપ અને અમેરિકા જવાનો વેહેમ નાશ પામ્યો હોત, અને હાલના સાકડા મનના વેહેમીઓ સ્વદેશપીડક થવા પામત નહિ એથી દેશાવરનો વેપાર વધવાનો તથા વિદ્યાકળામા ઉમેરો થવાનો સભવ હતો આ બાબતમા મહાન આલ્ફ્રેડે જેવી મોટી સેવા ઇગ્લાંડની બજાવી તેવી અકબરશાહ હિંદની બજાવી શક્ત

કેટલાક સસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી તરજુમા આ સમયમાં થયા, તે પરથી સિદ્ધ થાયછે કે સંસ્કૃત અને ફારસી એ બને ભાષા ભણેલા વિદ્વાનો અકબરના દરબારમા હતા અજબછે કે એ પંડિતોનુ લક્ષ એ બે ભાષાના સબંધપર ગયુ નહિ! અકબરના દરબારમા હિંદી કવિઓ હતા, એવુ, "કવિ ગગ કહે સુણો શાહઅકબર," એ વાક્યોવાળા કવિતોપરથી જણાય છે એ કવિઓના અને તેમના ગ્રંથોના નામનો પત્તો મને મળ્યો નથી.

ગોવાના પોર્તુગીઝ પાદ્રીઓને દરબારમા બોલાવી માન સહિત પરોણા રાખ્યા હતા તેમને જેમ તેમના ધર્મ સબધી મત અને હકીકત પુછી ખ્રિસ્તી ધર્મનુ જ્ઞાન અકબરે મેળવ્યું, તેમ પોર્તુગાલની રાજ્ય

ચાલ પાડ્યો હોત, તો તે નીભવાનો સંભવ હતો. રૈયતપર થતો જૂલમ અટકાવવાને કરેલી કોશીશની નોંધ એના ઇતિહાસમાં છે. પણ લોકના વેપાર રોજગારમાં અને દોલતમાં કેટલો વધારો થયો, તેની તજ્વીજ સંબધીની નોંધ, અરે! તેનાં પત્રકો પણ જડતાં નથી. પૃથ્વીની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓના ધર્મ, અને તત્વજ્ઞાનની શોધ તેણે કરી; પણ તેમના સંસારી રિવાજોની અને રાજ્યરીતિઓની ખોળ કરેલી જણાતી નથી. જે વિચક્ષણ મહાપુરૂષે ગોવાના યુરોપી ખ્રીસ્તી પાદ્રીઓને તેડાવી તેમના ધર્મ વિષે તપાસ કરી, અને તેમના બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો તેણે તેમને યુરોપની સંસારી રૂઢીઓ, નૌકાસેના, અને રાજનીતિ વિષે કાંઈ પૃછ્યુ નહિ, એ નવાઈ જેવુ છે! પોતાના ચતુર કારભારીઓ અને ઓમરાવોમાના કોઇને યુરોપ જોવા મોકલ્યો નહિ. તેનું કારણ સમજાતુ નથી.

એ સમયે ઉપલા વર્ગના મુસલમાનોમાં સ્ત્રીઓને ભણાવવાનો ચાલ હશે એમ જણાયછે; કેમકે જહાંગીરની પ્રખ્યાત અને માનીતી બેગમ નૂરજહાન એટલું ભણેલી હતી કે ફારસીમાં નવી કવિતા જોડી પોતાના પતિનું મન રંજન કરતી, એવું તે કાળના ઇતિહાસમાં નોંધાયલું છે. પરંતુ એકપત્નીવ્રતના લાભનો વિચાર યૂરોપી લોકના ધારાપરથી તેના મનમાં ઉતરત ઘણી પત્નીઓ પરણી તેમને જનાનામાં પૂરી ન મૂકતાં, યુરોપના પાતશાહો અને રાજા રાણા એક એક પત્ની માત્ર પરણતા; અને તે નારીઓને પડદામાં કેદ ન રાખતાં, બહાર ફરવાં હારવા અને સંસારમાં મહાલવા દેતા, એવું તેને જ્ઞાન થાત. કુવારો પુરૂષ જે કન્યાપર મોહિત થયો હોય, તેને પરણવાને તેની આર્ઝુ કરતો, અને સ્ત્રીઓ બહુધા જુવાનીમાં આવે ત્યારેજ સ્વેચ્છાવર કરતો એ તેના જાણવામાં આવત. એશિઆ અને યુરોપની એ સમેની બીજી સંસારી રૂઢીઓ, ધારા અને રાજ્ય પદ્ધતિઓના તફાવત વિષે અકબરના કોઇ ખબરદાર દરબારીએ યુરોપમાં પ્રવાસ કરી ગ્રંથ લખ્યો હોત, તો તે ઘણો મનોરંજક અને ઉપયોગી થાત. એ વેળા એશિઆને શુકાબે યુરોપમાં કેટલો સુધારો હતો તે એવા સાક્ષીથી જણાત.

નૌકાસેનાથી યૂરોપની સમુદ્રકાંઠે વસનારી પ્રજાઓને કેટલો ફાયદો

છે, અને હિંદને એવી ફોજની કેટલી બધી જરૂર છે, તેપણ તજવીજ કરવા જોગ વિષય હતો મક્કે હજ કરવા જનારાને પોર્તુગીઝ અવિ-કારીઓનો પરવાનો લેવો પડતો, અને તે મુગલ સરકાર તરફથી મેળવી આપવામા આવતો આ અપમાનથી પણ અકબરશાહના મનમા નૌકા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનુ આવ્યુ નહિ, તેનુ કારણ શુ હશે? હિંદના પૂર્વ અને પશ્ચિમ [illegible]ના ઘણાં બંદરો મુગલ સરકારને તાબે હતા એ બંદરોમા વહાણો બંધાતા, અને ખલાસીઓ પણ પુષ્કળ હતા ઇજ્તાંબુલના સુલતાનને તથા આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાપરના મુસલમાની રાજ્યોને દરિયાઈ લશ્કરો હતા, અને અકબરશાહે મનપરલીધુ હોત, તો હિંદને માટે પણ બની શકત, ને તેમ થવાથી કેટલાક રજપુત સરદારો નાખુદા અને નૌકાસેનાધિપતિ થાત, અને તેઓની સંભાળમા અને તેમના રક્ષણ નીચે હિંદુ મુસાફરો અને વેપારીઓ બીજા ખંડો[ના] દેશો જોવાને કે ત્યા વેપાર કરવાને જાત જેમ અટક નદી ઓળગવાનો વહેમ રાજા માનસિંહ અને બીજા રાજપુતોના દાખલાથી તુટયો, તેમ સમુદ્રપ્રયાણ તથા યુરોપ અને અમેરિકા જવાનો વહેમ નાશ પામ્યો હોત અને હાલના સાંકડા મનના વહેમીઓ સ્વદેશપીડક થવા પામત નહિ એથી દેશાંતરનો વેપાર વધવાનો તથા વિદ્યા લાભમા ઊમેરો થવાનો સંભવ હતો આ બાબતમા મહાન આલ્ફ્રેડે જેવી મોટી સેના ઇંગ્લાંડની બજાવી તેવી અકબરશાહ હિંદની બજાવી શકત

કેટલાક સસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી તરજુમા આ સમયમા થયા, તે પરથી સિદ્ધ થાયછે કે સસ્કૃત અને ફારસી એ બંને ભાષા જાણનાર વિદ્વાનો અકબરના દરબારમા હતા અજબછે કે એ પડિતોનુ લક્ષ એ બે ભાષાના સબંધપર ગયુ નહિ! અકબરના દરબારમા હિંદી કવિઓ હતા, એવુ, 'કવિ ગંગ કહે સુણો શાહઅકબર,' એ વાક્યોવાળા કવિતોપરથી જણાય છે એ કવિઓના અને તેમના ગ્રંથોના નામનો પત્તો મને મળ્યો નથી

ગોવાના પોર્તુગીઝ પાદ્રીઓને દરબારમા બોલાવી માન સહિત પરોણા રાખ્યા હતા તેમને જેમ તેમના ધર્મ સંબંધી મત માનો [illegible] પુછી ખ્રિસ્તી ધર્મનુ જ્ઞાન અકબરે મેળવ્યુ, તેમ પોર્તુગાલ [illegible]

પદ્ધતિ વિષે પુછ્યુ હોત તો કોર્તે (કે કોર્તેસ) નામેતે દેશમાં કાયદા બાધનારી રાજસભા હતી તેનું જ્ઞાન થાત. જેમ કુરાન અને બાઇબલનો મુકાબલો કરાવી મુસલમાની અને ખ્રિસ્તી ધર્મો વિષે સંવાદ કરાવ્યો તેમ મુગલાઈ અને પોર્તુગીઝ રાજ્યરીતિઓને સરખાવી એક નિરંકુશ આધિપત્ય અને પ્રજા સમત રાજ્યપદ્ધતિ વિષે ચર્ચા કરાવી હોત તો એક નવી રાજનીતિના જ્ઞાનની જોડે એ બેમાની રાજા પ્રજાને વાસ્તવિક લાભકારી અને સુખદાયક કયી છે, તે તેના જાણવામા આવત એ પાદ્રીઓથી તથા બીજી તજવીજથી ઇંગ્લાડ અને સ્કાટલાડની પાર્લામેટનુ, ફ્રાન્સ સ્ટેટ્સ જનરલનુ, જર્મનીની ડાયેટ નામે રાજસભા વગેરેનુ તેને જ્ઞાન થાત, અને તેથી તેના મનપર થયલી રૂડી અસર આખા હિંદના લોકોને ફાકરો કરત અકબરશાહે ૫ડે જેજે સારા કાયદા કર્યા, જકાતો માફ કરી, અને બટ્ટો બન્ધ કર્યા, તેઓ તેની પછી ચાલુ રહેશે તેનો શો ભરોસો ? તે કાયમ રાખવા કે બધ પાડવા એ એક પુરૂષને હાથ હતુ તેની પછી જે માણસ પાદશાહ થાય તેની મરજીપર હતુ પણ પાર્લામેટ જેવી રાજસભા તેના અધિકારને કાયદાના બજે ખાળનાર હોય તો તે ઓછુ નુકશાન કરી શકે નિરંકુશ અધિપતિને રૈયતની અવસ્થાનું જ્ઞાન ઘણુ કરીને તેના કારભારીઓ અને અમલદારો કરે તેટલું અને તેનુ થાયછે પ્રજાની રાજસભા હોય તો લોકને ગજકાજમા રસ લાગે ને તેઓ રાજકાજ સબધી વિચાર કરતા શીખે, રાજ્યના જૂદાજૂદા ભાગોમા વહીવટદારો, ન્યાયાધીશો, અને બીજા સરકારી નોકરો કેમ વર્તેછે તે, તથા રૈયતના દુ ખ અને રૈયતની ફરિયાદ, એ સભાથીભૂપતિના જાણુવામા આવે, અને તેમની સલાહ પ્રમાણે તેનો નિકાલ થઇ શકે, રાજા પ્રજા એકત્ર થઇ જાય, રાજાના શત્રુ તે પ્રજાના શત્રુ મનાઇ તે શત્રુનો પરાજય કરવાને, તેમને દેશમાથી હાંકી કાઢવાને પ્રજા ભૂપાળની વહારે ચડે, સ્વદેશાભિમાન કે એક પ્રજાભાવ બધાય, અને રાજ્યનો પાયો મજબૂત બને જે રચનાનો આરભ હાલના સમયમા લાર્ડ રિપને છેક નીચલા પગથીઆથી કરવા માડયો છે, તે કરવાનું અકબરશાહ ધારત તો કરી શકત એ રાજનીતિ સ્થાપવાને તેની પાસે અધિકાર અને

આદિ મે જો એ તેટલા હતા મોટા હિંદુ રાજા રાણા, એને વશપરપરા મોટી જાગીરો ભોગવનારા મુગલ, પઠાણ, તુર્કાદિક મુસલમાન ઉમરા વોની એક સભા નામે 'દીવાને ખાસ' (હાઉસ આવ્ લાર્ડઝ), અને ગોહેરોના મહાજનો અને ગામોના મુખી મતાદારોની બીજી સના નામે 'દીવાને આમ' (હાઉસ આવ્ કામન્સ) બની શક્ત, ને એમ 'હિંદી પાર્લામેંટનો પાયો નખાત પછી એ સભાઓ બોલાવવાનો દસ્તૂર પડત, અને તેઓમાં સુધરો થતો જાત પાદશાહ અમુક પ્રસંગે અને અ મુક કામે દરબાર ભરતા, પરંતુ તેમા કાયદા કરવાનુ કે પાદશાહના મત્રીઓએ કરેલા કાયદાના ખરડાની ચર્ચા કરવાનુ કામ ચાલતુ નહિ આચીની અકબરીમા નોંધેલા ધારાના ખરડા વખતે વખતે અકબર અને તેના કારભારીઓ બનાવતા તે એવા દરબારમાવાચી સભળાવી, 'તે ઓ વિષે કોઇને કાઇ સુચના કરવી હોય તો કરે.' એવુ પાદશાહે ફર માવ્યુ હોત, તો પાર્લામેંટનો આરંભ થાત. દીવાને આમ કે સાધારણ લોકની (. કામન્સની) સભા સ્થાપવામા મુશ્કેલી હતી, પણ મોટા રાજા, જાગીરદારો, અને સરદારોની સભા સ્થાપવાનુ કામ મે હેલુ હતુ આગળ જતા તેમાં બેસવાનો હક કોને છે તે, તથા મત વાનો વખત મુકરર થાત, અને ત્યા જવામા અને મત આપવામાં મોટી આબરૂ ગણાત એમ પાદશાહ અને રાજ્યના મુખ્ય આગેવાન પુરૂષોએ મળી કાયદા કરવાનો તથા રાજકાજપર નીગા રાખવાનો રિ વાજ પડીજાત આ વિષે વિસ્તારથી લખીએ તો એથી થતા ઘણા ફાયદા બતાવી શકાય હાલ આપણા વખતમા જે દેશી રાજ્યો છે, તેઓના અધિપતિઓને અને કારભારીઓને આ બાબત ધ્યાનમા લેવા જોગ છે રાજકાજ સબંધીના અજ્ઞાન સાગરમા પ્રજા ડૂબેલી છે, તેને તારવાનો ઉપાય હવે એજ માત્ર છે એ કામ શીખવશે તો લોકમા શીખવાની શકિત છે એ શીખવ્યાથી દેસને ભારે લાભ છે ઉદાર મ નના જે ભુપતિઓ તથા દીવાન, વજીર, કામદાર, વગેરે આ કામ કરશે તેમના નામ અમર થશે, ને તેમની સુકીર્તિ ચિરકાળ લગી પહોચશે.